ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՌՈՒԲԻՆԵԱՆՑ ԾՐԶԱՆԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ԱՅՍՕՐ

ՄԻՀՐԱՆ ՔԻՒՐՏՕՂԼԵԱՆ

2219

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՌՈՒԲԻՆԵԱՆՑ ԾՐԶԱՆԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ԱՅՍՕՐ

ՄԻՀՐԱՆ ՔԻՒՐՏՕՂԼԵԱՆ

Ա. ԴԱՍ

ՌՈՒԲԻՆԵԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ (1080 - 1375)

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԻՇԽԱՆԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

ՌՈՒԲԷՆ Ա. ԻՇԽԱՆԱՊԵՏ (1080 - 1095)

Հին ժամանակներէն ի վեր բազմաթիւ հայեր բնակած են Կիլիկիոյ մէջ։ Մասնաւորաբար Բագրատունեաց թագաւորութեան անկումէն (1045), Անիի գրաւումէն եւ Հայաստանը սելճուքեան տիրապետութեան ենթարկուելէ ետք, մեծ թիւով հայեր ժԱ. դարուն գաղթեցին ու հաստատուեցան Կիլիկիա։

Կիլիկիա մասնաւոր ցեղեր չէ ունեցած իբրեւ մնայուն բնակիչ։ Անոր տիրած են պարբերաբար շատ մը ազգեր, ինչպէս հիթիթներ, ասորեստանցիներ, պարսիկներ, հռոմէացիներ, որոնցմէ անցած է բիւզանդացիներու ձեռքը, արաբներ, ապա կրկին բիւզանդացիներ, երբ հայեր հաստատուեցան հոն եւ տէր դարձան անոր։

1071 թուականին, Մանազկերտի ճակատագրական պատերազմին յունական բանակը սելճուքներէն պարտուելով նահանջի պարտաւորուեցաւ։ Այդ բանակի տաղանդաւոր զօրավարներէն մէկն էր հայազգի Փիլարտոս, որ հաստատուելով Կիլիկիա, տիրեց երկրին վրայ եւ շատ մը հայ իշխաններ իր մօտ կանչեց, անոնց տալով հողամասեր եւ բերդեր։ Այդ հայ իշխաններուն մէջ կը գտնուէր նաեւ Ռուբէն, որ ընկերակցած էր Բագրատունեաց վերջին թագաւորին, Գագիկ Բ.ին, երբ այս վերջինը Կ. Պոլիս գացած էր, ապա աքսորական կեանք մը ապրած։

Երբ Գագիկ Բ. դաւադրօրէն սպաննուեցաւ, Ռուբէն իշխան անդրադառնալով որ անկարելի է վերահաստատել Բագրատունեաց գահը, ապահովելէ յետոյ նաեւ Փիլարտոս հայ իշխանին գործակցութիւնն ու օժանդակութիւնը, ապստամբութեան դրօշ պարզեց Բիւզանդիոնի դէմ։ Իրեն

միացան Կիլիկիոյ մէջ հաստատուած հայ իշխանները։ Այսպիսով, 1080 թուին հիմը դրուեցաւ հայկական անկախ իշխանութեան մը, որ Ռուբէնի անունով կոչուեցաւ ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՌՈՒԲԻՆԵԱՆ ԻՇԽԱՆԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ։

Ուրեմն, Կիլիկիոյ անկախութեան գլխաւոր կերտիչը եղաւ Ռուբէն, որ մահացաւ 1095 թուականին, երբ արդէն իր հիմնած իշխանութիւնը բաւական կազմակերպած էր ու ընդարձակած։

Միջերկրականի ափերուն, Կիլիկիոյ մէջ, պետութիւն ստեղծելու գաղափարը շատ յանդուգն քայլ մըն էր եւ եզակի յաջողութիւն մը հայ ժողովուրդին համար, ինչ որ ցոյց կու տայ թէ մենք ամէն տեղ եւ ամէն ատեն կը ձըգտինք անկախութեան եւ ազատ կեանքի։

Պատմութեան մէջ գտնուեցան ուրիշ ազգեր ալ, որոնք իրենց հայրենիքէն հեռու պետութիւններ ստեղծեցին, բայց անոնք միշտ չենուեցան մայր հայրենիքի ուժին ու օժանդակութեան։ Մինչ մեր պարագային բոլորովին տարբեր եղաւ։ Երբ բուն Հայաստանը ինկաւ թուրանական ժողովուրդներու տիրապետութեան տակ, առանց որեւէ ուրիշ օժանդակութեան, հայեր համախմբուելով մեծ իշխանի մը ղեկավարութեան տակ՝ զէն ի ձեռին պայքարելով կրցան նոր հայրենիք մը կերտել եւ երեք դար (1080 – 1375) երկարաձգել իրենց անկախութիւնը։

ՈՒՐ ԿԸ ԳՏՆՈՒԻ ԿԻԼԻԿԻԱ

Կիլիկիա կը գտնուի Փոքր Ասիոյ Հարաւ Արեւելեան կողմը։ Շրջապատուած է Ամանոսեան եւ Տաւրոսեան լեռներով, իսկ Հարաւէն՝ Միջերկրական ծովով։ Տարածութիւնն է 39.000 քառակուսի քլմ.։ Գլխաւոր գետերն են՝ Սիհուն եւ Ճիհուն, որոնք կը բխին Տաւրոսեան լեռներէն եւ կը թափին Միջերկրական ծով։ Նշանաւոր քաղաքներն են.—

1. ՍԻՍ.– Ռուբինեան հարստութեան շրջանին եղած է մայրաքաղաք։ Եղած է նաեւ կաթողիկոսանիստ։
2. ՏԱՐՍՈՆ.– Ներկայիս կը կոչուի Թարսուս, հոն ծնած է Պօղոս Առաքեալ։
3. ԱՏԱՆԱ.
4. ՄԱՄԵՍՏԻԱ.
5. ՎԱՀԿԱ.

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՔԱՐՏԵՍԸ

6. ՄԱՐԱՇ.
7. ԱՅՆԹԱՊ.– *Հոն վախճանած է Ներսէս Շնորհալի։*
8. ՋԷՅԹՈՒՆ.
9. ԱՅԱՍ.– *Եղած է Կիլիկիոյ նշանաւոր նաւահանգիստներէն մէկը։*
10. ՀԱՃԸՆ.

ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆ

Մանազկերտը Հայաստանի հարաւային մասին մէջ նշանաւոր բերդաքաղաք մըն էր, ուր 1071 թուականին Բիւզանդիոնի Ռոմանոս Դ. կայսրը վճռական ճակատամարտ մը մղեց սելճուքներու Ալփ – Ասլան սուլթանին դէմ, թուրանական այդ վայրագ ցեղերու յառաջխաղացքը արգիլելու համար։ Այդ ճակատամարտին բիւզանդական բանակները ոչնչացան եւ Ռոմանոս գերի ինկաւ սելճուքներու ձեռքը։

Մանազկերտի ճակատամարտին Բիւզանդիոնի պարտութիւնը մեծ հարուած մը եղաւ, որմէ չկրցաւ վերականգնիլ երբեք, մինչեւ որ օսմանցի թուրքեր 1453ին վերջ տուին Բիւզանդիոնի։

Մանազկերտի մէջ սելճուքեան յաղթանակին հետեւանքը ծանրօրէն կրեց նաեւ Հայաստանը, որ հետագայ դարերուն չկրցաւ վերատիրանալ իր անկախութեան եւ յաջորդաբար մնաց սելճուքեան, մոնկոլական – թաթարական եւ վերջապէս՝ ԺԶ. դարէն սկսեալ Օսմանեան թուրքերու լուծին տակ։

Թէ 1045 թուականին, Բիւզանդիոն անհեռատես քաղաքականութեամբ մը վերջ չտար Բագրատունեաց թագաւորութեան գոյութեան, վստահօրէն տարբեր պիտի ըլլար Մանազկերտի ճակատամարտին արդիւնքը, որովհետեւ Բիւզանդիոն իր կողքին պիտի ունենար հայերը, սելճուքներու դէմ եւ թերեւս, ով գիտէ, Մանազկերտի մէջ միանգամ ընդմիշտ վերջ տրուէր վայրագ այդ ցեղերու հետագայ յառաջխաղացքին ու մարդկութեան խնայուէին այդքան մեծ աղէտներ...

ԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Անկում – *Իյնալը, կործանումը։*
Գաղթել – *Հայրենիքը ձգել եւ ուրիշ երկիր երթալ։*
Ճակատագրական – *Բախտը որոշող, շատ կարեւոր, վճռական։*
Նահանջել – *Պատերազմի դաշտէն ետ քաշուիլ։*
Պարբերաբար – *Երբեմն–երբեմն, ժամանակաւոր կերպով։*
Տաղանդաւոր – *Շատ խելացի, մասնաւոր բանի մը կարողութիւնը ունեցող։*
Թօթափել – *Վրայէն նետել։*
Լուծ – *Արտը հերկող եզներուն վզէն անցուած կազմած. փոխաբերաբար կը նշանակէ՝ տիրապետութիւն։*
Կերտիչ – *Կերտել բայէն. շինող, կառուցող, հաստատող։*
Դաւադրօրէն – *Դաւաճանութեամբ, խաբեբայութեամբ։*
Օժանդակութիւն – *Օգնութիւն։*
Յանդուգն – *Քաջ, համարձակ։*
Ձգտիլ – *Նպատակի մը հասնելու համար ճիգ թափել, նպատակադրել։*
Վճռական – *Որոշիչ, վերջնական, բախտորոշ։*
Վայրագ – *Վայրենի, բարբարոս։*
Յառաջխաղացք – *Դէպի յառաջ երթալ։*
Հեռատես – *Հեռուն տեսնող, ապագան տեսնող, նախատեսող։*
Միանգամրընդմիշտ – *Մէկ անգամէն եւ յաւիտենապէս*

ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐ ԻՆՔՆԱՍՏՈՒԳՄԱՆ ՀԱՄԱՐ

1.— *Որո՞նք եղած են Կիլիկիոյ հին բնակիչները։*

2.— *Ո՞ր թուականին եւ որո՞ւ կողմէ հաստատուեցաւ Կիլիկիոյ հայկական իշխանութիւնը։*

3.— *Կիլիկիոյ մէջ հայկական իշխանութեան հիմնադրութիւնը ի՞նչ նշանակութիւն ունի։*

4.— *Ո՞ւր կը գտնուի Կիլիկիա եւ որո՞նք են իր գլխաւոր քաղաքները, գետերը, լեռները։*

Բ. ԴԱՍ

ՌՈՒԲԷՆ ԱՌԱՋԻՆԻ ՅԱՋՈՐԴՆԵՐԸ

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Ա. (1095 - 1100)

Ռուբէն Ա.ի յաջորդեց իր որդին Կոստանդին — 1095 - 1100, — որ քաջ իշխանապետ մը եղաւ։ Ան ընդարձակեց երկիրը, գրաւելով նոր բերդեր, որոնք դեռ կը մնային բիւզանդացի իշխաններու ազդեցութեան տակ։

Իր շրջանին հիմնական կարեւորութիւն ներկայացնող դէպք մը պատահեցաւ. **Առաջին խաչակրութեան մուտքը Կիլիկիա 1098-ին։**

Խաչակրութիւնը Միջին դարերու ամէնէն կարեւոր դէպքերէն մէկն է։

ԺԱ. դարուն Սելճուք Թաթարները գրաւած էին Քրիստոնէութեան սուրբ քաղաքը՝ Երուսաղէմը եւ հալածանքի կ'ենթարկէին քրիստոնեայ ուխտաւորները։ Սելճուքներու այս քաղաքականութիւնը զայրոյթ ստեղծեց քրիստոնեայ Եւրոպայի մէջ։

Պապի թելադրութեամբ կազմուեցան կամաւորական բանակներ, ազատելու համար սուրբ քաղաքը։ Անոնք ԽԱՉԱԿԻՐ կոչուեցան, որովհետեւ իւրաքանչիւր կամաւոր – զինուոր խաչ մը կը կրէր իր ուսին կամ կուրծքին վրայ։

Խաչակիր առաջին բանակները երբ Կիլիկիա հասան, յոգնած էին եւ անօթի, որովհետեւ իրենց ճամբուն ընթացքին ենթարկուած էին ծանր դժուարութիւններու եւ յարձակումներու։

Կոստանդին իշխան եւ հայեր իբրեւ եղբայր ընդունեցին այդ քրիստոնեաները եւ ամէն տեսակի օժանդակութիւն ընծայեցին անոնց։ Առանց հայ ժողովուրդի օգնութեան, խաչակիրներուն շարժումը առաջին օրէն պիտի ձախողէր, որովհետեւ Բիւզանդիոնի քրիստոնեայ կայսրերը դէմ էին անոնց եւ զանոնք կը նկատէին սպառնալիք մը իրենց կայսրութեան համար։

Հայերու կատարած օգնութեան մասին Կրէկուար ԺԳ. Պապը կը գրէ.— «Ոչ մէկ ազգ ու ժողովուրդ հայոց չափ սիրայօժար ու եռանդով օգնութեան հասաւ խաչակիրներուն՝ ըլլայ կռուողներով ու ձիերով, ըլլայ պաշարով եւ

խորհուրդներով։ Հայերը քաջութեամբ եւ հաւատարմութեամբ օգնեցին խաչակիրներուն, սուրբ պատերազմներու ընթացքին»։

Խաչակիր իշխաններ Երուսաղէմի սուրբ քաղաքը ազատագրելու նպատակէն զատ, թագուն ծրագիրներ ունէին օգտուելու Արեւելքի հարստութիւններէն եւ ատոր համար ալ հիմնեցին երեք կոմսութիւններ՝ Եդեսիոյ, Անտիոքի եւ Տրիպոլսոյ մէջ, ինչպէս նաեւ աւելի յետոյ թագաւորութիւն մը՝ Երուսաղէմի մէջ։

ԹՈՐՈՍ Ա. (1100 - 1129)

Կոստանդին Ա. իշխանի մահէն ետք իր երկու որդիները Թորոս Ա. եւ Լեւոն Ա. յաջորդաբար իշխեցին նոր Հայաստանի, այսինքն Կիլիկիոյ վրայ։

Թորոս Ա., որ կառավարեց 1100 – 1129, եղաւ իմաստուն եւ քաջ իշխան մը եւ ստիպուեցաւ պայքար մղել թէ Բիւզանդիոնի եւ թէ սելճուքեան թուրքերու դէմ՝ Կիլիկիոյ պաշտպանութեան համար։

Թորոս Ա.ի նպատակներէն մէկն էր Բագրատունեաց վերջին թագաւորին՝ Գագիկ Բ.ի վրէժը լուծել։ Ան գրաւեց Կիզիստրա բերդը, ուր կը գտնուէին Մանտալեան եղբայրները, որոնք սպաննած էին Գագիկ թագաւորը։ Թորոս իշխանապետը հրամայեց, որ բերեն Գագիկ թագաւորին զէնքերն ու զգեստը եւ երբ հրամանը կատարուեցաւ, իշխանապետն ու զինուորները ծունկի եկան, յարգելու համար Բագրատունի վերջին թագաւորին մասունքները։ Այս յուզիչ տեսարանին առջեւ բոլորին աչքերը արցունքով լեցուեցան։ Այն ատեն, Մանտալեան եղբայրներէն մին բողոքելով ըսաւ Թորոսի.–

— Ի՞նչ պատասխան պիտի տաս յոյներու կայսրին fու այս րաւծներուդ համար։

Թորոս պատասխանեց.–

— Դուք ի՞նչ պատասխան տուիք հայ ազգին, աճոր թագաւորը սպանած ըլլալնուդ համար։

Այս ըսելով Թորոս գաւազանի ուժգին հարուած մը իջեցուց բողոքողի գլխուն եւ տեղն ու տեղը սպաննեց զայն։ Մանտալեան եղբայրներէն երկրորդը անձնասպան եղած էր արդէն, վախնալով Թորոսի վրէժխնդրութենէն։

ԽԱՉԱԿԻՐ ՋԻՆՈՒՈՐԻ ՄԸ ՆԿԱՐԸ

Թորոս իշխանը մնացեալ տարիները անցուց շինարարութեամբ։ Սիս քաղաքին մօտ շինել տուաւ Դրազարկ հռչակաւոր վանքը, ուր եւ թաղուեցաւ։

ԼԵՒՈՆ Ա. (1129 - 1137)

Թորոսի յաջորդը Լեւոն Ա. — 1129 – 1137, — գրաւեց Տարսոն, Ատանա եւ Մամեստիա քաղաքները ու այս ձեւով Միջերկրականի Կիլիկեան նաւահանգիստները ենթարկուեցան հայկական իշխանութեան։ Այս իրագործումը պատճառ դարձաւ, որ խաչակիր իշխանութիւնները եւ յատկապէս Բիւզանդիոնի կայսրը գրգռուին եւ Լեւոնի դէմ ելլեն։

Ի վերջոյ, 1137 թուին, Բիւզանդիոնի Յովհաննէս Կոմնենոս կայսրը Կիլիկիան Բիւզանդական նահանգ մը համարելով, մեծ բանակի մը գլուխն անցած յարձակեցաւ Լեւոնի վրայ, պարտութեան մատնեց զայն, գերի բռնեց եւ իր զաւակներուն հետ տարաւ Կ. Պոլիս ու բանտարկեց։

Բանտին մէջ փորեցին Լեւոնի անդրանիկ զաւկին՝ Ռուբէնի աչքերը։ Ռուբէն մեռաւ։ Սրտի ցաւէն մեռաւ նաեւ Լեւոն Ա. 1138–ին։ Բանտին մէջ մնաց Թորոս իշխանը, Լեւոնի որդին։ Միւս երկու որդիները, Ստեփանէ եւ Մլեհ կը շարունակէին կռիւը Բիւզանդիոնի դէմ՝ Կիլիկիոյ լեռներուն վրայ։

●

ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆ

Հակառակ այն իրողութեան, որ Միջին դարուն իրարու յաջորդող ութը խաչակրութիւններ կատարուեցան, Արեւելքի քրիստոնեայ խաչակիր իշխանութիւնները, եւրոպայէն հեռու, հետզհետէ տկարացան եւ քայքայուեցան։

Այդ շրջանին, Փոքր Ասիոյ մէջ զօրացած էին սելճուքեան թուրքերը, որոնց գլխաւոր նպատակն էր քայքայել շրջանի քրիստոնեայ բոլոր պետութիւնները, մէջն ընդլալով նաեւ Բիւզանդիոնը։ Սակայն բիւզանդացիները, այս վտանգը չտեսնելով, փոխանակ զօրացնելու հայ եւ խաչակիր իշխանութիւնները, ամէն ջանք թափեցին տկարացնելու համար զանոնք, մինչեւ իսկ երբեմն թշնամի սելճուքներու հետ եղան եւ զանոնք հանեցին հայերուն դէմ։ Բիւզանդացիները կուրցած էին դաւանական մոլե-

ռանդութենէ եւ կ'ուզէին քայքայել յունադաւան չեղող քրիստոնեայ պետութիւնները։

Բագրատունեաց շրջանին իրենց գործած սխալը կը շարունակէին, փոխանակ սթափելու եւ գլխու գալու։ Հետագային, իրենք ալ մեծապէս տուժեցին իրենց սխալէն եւ կայսրութիւնը առաջնորդեցին կործանումի։

●

ԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Սպառնալիք – *Վտանգ, վախ պատճառող։*
Զգեստ – *Հագուստ, հանդերձեղէն։*
Մասունք – *Նուիրական մնացորդներ։*
Գրգռուիլ – *Եղած բանի մը դէմ բարկանալ։*
Համարել – *Սեպել, հաշուել, նկատել։*
Դաւանական – *Կրօնական, հաւատքի վերաբերող։*
Սթափիլ – *Արթննալ, ինքզինքին գալ։*
Քայքայել – *Կործանել, քանդել։*
Զայրոյթ – *Բարկութիւն, ընդվզում։*
Պապ – *Կաթոլիկէ եկեղեցւոյ Քահանայապետը, որու կեդրոնն է Վատիկան։*
Կամաւոր – զինուոր – *Ուզելով զինուորութիւն ընող, առանց ստիպողութեան կամ դրամական վարձատրութեան։*
Պիտի ձախողէր – *Յաջողութիւն պիտի չգըտնէր։*

●

ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐ ԻՆՔՆԱՍՏՈՒԳՄԱՆ ՀԱՄԱՐ

1.— *Կիլիկիոյ ո՞ր իշխանապետի օրով Առաջին Խաչակրութիւնը մուտք գործեց Կիլիկիա։ Ի՞նչ գիտես Խաչակրութեան մասին։*

2.— *Խաչակիրները ո՞ր իշխանութիւնները հիմնեցին Արեւելքի մէջ։*

3.— *Թորոս իշխանը որո՞ւ վրէժը լուծեց։ Պատմէ՛։*

4.— *Ի՞նչ վախճան ունեցաւ Լեւոն Ա. իշխանապետը։*

Գ. ԴԱՍ

ԿԻԼԻԿԻԱ ԿԸ ՎԵՐԱՏԻՐԱՆԱՅ ԻՐ ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ

ԹՈՐՈՍ Բ, (1145 - 1169)

Լեւոնի բանտարկութենէն ետք, եօթը տարի — 1137 – 1145 — Կիլիկիա մնաց Բիւզանդական գերիշխանութեան տակ։ Այս շրջանին անոնք աշխատեցան տկարացնել եւ ցրուել Կիլիկիոյ հայութիւնը։ Նաեւ սկսան աշխատանք տանիլ, որպէսզի հայերը յունադաւան ըլլան։ Հայութիւնը սակայն համբերեց ու դիմացաւ։

Արիւնով ու իմաստութեամբ շահուած 57 տարուան անկախութիւն մը փուլ պիտի գար այսպէս, եթէ Թորոս Բ.ի հերոսական փախուստը տեղի չունենար։

Գերութեան եօթներորդ տարին, Թորոս յաջողեցաւ փախիլ Կ. Պոլսէն, ծպտուած իբրեւ վաճառական։ Նաւով մը անցաւ Կիպրոս, ապա Անտիոքի լատին իշխանին մօտ, որ նոյնպէս թշնամացած էր Բիւզանդիոնի դէմ։

Թորոս Բ. Կիլիկիա մտնելով ոտքի հանեց հայ ժողովուրդը եւ բազմահազար մարդոց գլուխը անցած, իր կողքին ունենալով նաեւ երկու եղբայրները՝ Ստեփանէ եւ Մլեհ, վերագրաւեց երկիրը եւ վերահաստատեց Կիլիկիոյ հայոց անկախութիւնը։

Վերստին սկսաւ ծածանիլ հայկական դրօշակը Կիլիկիոյ վրայ ու Թորոս Բ. հանդիսացաւ երկրորդ հիմնադիրը Ռուբինեան իշխանութեան։

Բիւզանդիոնի Մանուէլ Կոմնենոս կայսրը Անդրոնիկոս զօրավարի ղեկավարութեամբ 12.000 հոգիէ բաղկացած բանակ մը ղրկեց Թորոսի դէմ, որպէսզի արեան մէջ խեղդէ Կիլիկիոյ պետութիւնը եւ Թորոսը կրկին շղթայակապ Կ. Պոլիս գերի տանի։ Բիւզանդացիներու կողմն անցած էին նաեւ քանի մը հայ իշխաններ, որոնցմէ կարեւորագոյնն էր Օշին, Լամբրոնի բերդին տէրը եւ իր եղբայրը՝ Սմբատ՝ Պապերոնի իշխանը։

Թորոս քաշուեցաւ Մամեստիա բերդը, զոր պաշարեցին Բիւզանդացիք։ Հայոց կացութիւնը տագնապալից էր,

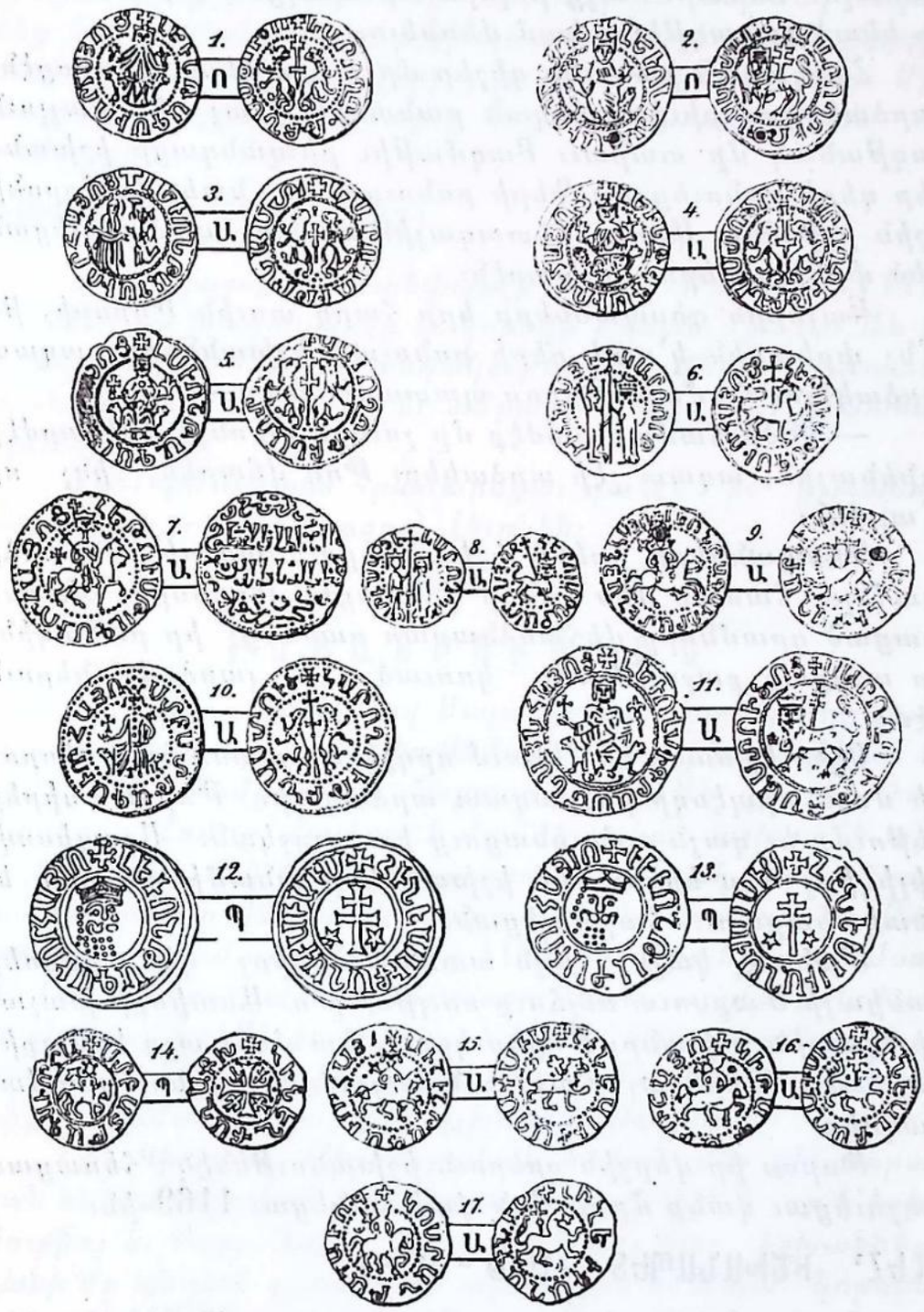

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐ

որովհետեւ ժամանակ չէին ունեցած բերդին մէջ անհրաժեշտ պաշարը հաւաքելու՝ երկարատեւ պաշարման դիմանալու համար։ Բայց բոլորն ալ հասկցան թէ ժամանակը եկած էր յաղթելու կամ մեռնելու։

Հայկական բանակը գիշեր մը դուրս եկաւ ամրոցէն, յարձակեցաւ բիւզանդական բանակին վրայ եւ փայլուն յաղթանակ մը տարաւ։ Բազմաթիւ բիւզանդացի իշխաններ գերի բռնուեցան։ Գերի բռնուած էր նաեւ Լամբրոնի Օշին իշխանը։ Անոնք հետագային ազատ արձակուեցան մեծ փրկագիներու փոխարէն։

Կայսրին դեսպանները երբ հարց տուին Թորոսի, թէ ի՞նչ փրկագին կ'ուզէ գերի բռնուած իշխանները ազատ արձակելու համար, Թորոս պատասխանեց.—

— Ինծի համար արժէք մը չունին անոնք։ Եթէ արժէք ունենային, ազատ չէի արձակեր։ Թող վճարեն, ինչ որ կ'արժեն։

Դեսպանները իրենց իշխաններուն պատիւը բարձր պահելու համար մեծ գիներ վճարեցին Թորոսին։ Ան ընտացած դրամները վեհանձնաբար բաժնեց իր բանակին, որ այնքան քաջութեամբ կռուած էր յարձակողներուն դէմ։

Օշին իշխանը իր Հեթում որդին պատանդ ձգեց Թորոսի մօտ, որպէսզի ինք ազատ արձակուի։ Թորոս սիրեց Հեթումը եւ զայն ամուսնացուց իր աղջկան։ Այսպիսով, Կիլիկիոյ այս երկու մեծ իշխանները խնամի դարձան եւ բնականաբար... հաշտուեցան։

Մանուէլ կայսրը այն ատեն Կիլիկիոյ դէմ գրգռեց Գոնիայի Մաքսուտ սելճուք սուլթանը ու Անտիոքի խաչակիր լատին իշխանը։ Թորոս կրցաւ ետ մղել այդ երկուքին յարձակումներն ալ, հայերուն ապահովելով նոր յաղթանակներ։

Թորոս իր վերջին օրերուն իշխանութենէն հեռացաւ, քաշուեցաւ վանք մը եւ հոն վախճանեցաւ 1169–ին։

ՄԼԵՀ՝ ԻՇԽԱՆԱՊԵՏ (1169 - 1175)

Թորոս Բ.ի մահէն ետք, իր եղբայրը Մլեհ ինքզինք յայտարարեց իշխանապետ Կիլիկիոյ, հակառակ հայ իշխաններու ընդդիմութեան։

Կ'ըսուի թէ, Մլեհ իշխանապետ չեղած, արդէն ուրացած էր քրիստոնէական իր հաւատքը, դարձած էր մահմե-

տական եւ խորհրդականը եղած Հալէպի Նուրէտտին ա-
րաբ սուլթանին։

Ան իր իշխանութեանը տարիներուն անխնայ հալա-
ծեց հայ քահանաները, եպիսկոպոսները եւ իրեն ընդդի-
մացող իշխանները։ Ի վերջոյ ինքն ալ սպաննուեցաւ Սիս
մայրաքաղաքին մէջ, հայոց կողմէ, ըմբոստութեան մը
ընթացքին։

ՌՈՒԲԷՆ Բ. (1175 - 1187)

Մլեհի յաջորդեց Ստեփանէի որդին՝ Ռուբէն Բ. (1175
– 1187) որ խաղաղասէր եւ կորովի իշխան մըն էր։ Ան իր
եղբօրը Լեւոն Բ.ի օժանդակութեամբ վերահաստատեց
խանգարուած կարգերը եւ ամրացուց Կիլիկիոյ իշխանա-
պետութիւնը։

1187–ին Ռուբէն հրաժարեցաւ գահէն եւ իշխանու-
թիւնը յանձնեց իր եղբօրը՝ Լեւոնին։

●

ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆ

(1) Քիւրտ ծագումով Սալահէտտին զօրավարը գրա-
ւելով Եգիպտոսը ջնջեց Ֆաթեմական խալիֆայութիւնը եւ
հիմը դրաւ Մեմլուքեան հարստութեան։ Ան գրաւեց Դա-
մասկոսը, Հոմսը, Հալէպը և մահմետական աշխարհի տի-
րելէ եւ զայն մէկ հրամանատարութեան տակ բերելէ ետք,
խաչակիրները վճռական պարտութեան մատնող յաղթա-
կան ճակատամարտ մը մղեց 1187–ին, Թիպերիատի մօտ։
Ուրեմն, 12–րդ դարու վերջաւորութեան, արդէն իսկ խա-
չակիրները գրեթէ քայքայուած էին եւ այդ պատճառով ալ
ձեռնարկուեցաւ Գ. խաչակրութեան, Գերմանիոյ Ֆրետե-
րիք Շիկամորուս կայսրին գլխաւորութեամբ։

(2) Կիպրոսը Միջերկրական ծովուն մէջ զինուորա-
կան եւ առեւտրական շատ կարեւոր կղզի մըն է, որ կ'իշխէ
Սուրիոյ եւ Փոքր Ասիոյ վրայ։ Կիլիկիոյ հայ իշխանները
քանի մը անգամ գրաւած են այս կղզին ու ապա՝ կորսըն-
ցուցած։ 1157 թուականին, Թորոս Բ. եւ Անտիոքի լատին
իշխանը միացեալ ուժերով բիւզանդացիներէն գրաւեցին
Կիպրոսը, ուր հաստատուեցան ֆրանսացի Լուսինեան իշ-
խանները։

Անկէ ետք, երկար ատեն Կիպրոս մնաց թուրքերու

տիրապետութեան տակ։ 1878–ին, անգլիացիները համաձայնեցան թուրքերուն հետ ի վնաս հայերուն եւ առին Կիպրոսը։ Կիպրացի հելլէններ անկախութեան պայքար մղեցին անգլիացիներու դէմ եւ կղզին անկախութեան տիրացան 1960 թուականին։ 1974–ին, թուրքերը յարձակելով Կիպրոսի վրայ անիրաւօրէն գրաւեցին անոր քառասուն առ հարիւր տարածութիւնը։ Հակառակ ամբողջ աշխարհի բողոքին, թուրքերը անարդարօրէն գրաւուած կը շարունակեն պահել կղզիին քառասուն առ հարիւրը։

●

ԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Ծպտուած – *Ինքզինք չյայտնելու համար կեղծ հագուստներ հագած։*

Աւեան մէջ խեղդել – *Կռիւով ու սպանութեամբ վերջ տալ։*

Տագնապալից – *Դժուար կացութիւն, խռովալի, հոգեկան տակնուվրայութիւն։*

Պաշար – *Ուտելիք։*

Ամրոց – *Բերդ։*

Փրկագին – *Փրկուելու համար վճարուած գումար։*

Դեսպան – *Պետութեան մը ներկայացուցիչը ուրիշ պետութեան մը մօտ։*

Վեհանձնաբար – *Ազնուօրէն, բարձր հոգիով։*

Պատանդ – *Գրաւի դրուած առարկայ կամ անձ, գերի դրուած։*

Ընդդիմութիւն – *Դէմ դնել, չուզել։*

Խորհրդական – *Խորհուրդ տուող, խելք տուող։*

Անխնայ – *Անգթօրէն, առանց խնայելու, առանց մեղքնալու։*

Ըմբոստութիւն – *Ապստամբութիւն, դէմ ելլել։*

Կորովի – *Հոգեկան ուժ ունեցող, զօրաւոր կամքի տէր։*

ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐ ԻՆՔՆԱՍՏՈՒԳՄԱՆ ՀԱՄԱՐ

1.— *Ինչպէ՞ս Թորոս Բ. վերատիրացաւ իր հօրը գահին։*

2.— *Մանուէլ Կոմնենոս կայսրը երբ լսեց Թորոսի փախուստը, զո՞վ ղրկեց անոր վրայ։ Պատմէ տեղի ունեցած ճակատամարտը։*

3.— *Ի՞նչ գիտես Մլեհի մասին։*

4.— *Մլեհի յաջորդը Ռուբէն Բ. ի՞նչ տեսակ իշխանապետ մը եղաւ եւ ե՞րբ հրաժարեցաւ գահէն։*

Հայ ժողովո՛ւրդ,
Քո փրկութիւնը fn հաւատական ուժի մէջն է:
ԵՂԻՇԷ ՉԱՐԵՆՑ

Դ. ԴԱՍ

ԼԵՒՈՆ ՄԵԾԱԳՈՐԾ
(1187 - 1219)

ԼԵՒՈՆ ՄԵԾԱԳՈՐԾ

Լեւոն Բ. եղաւ մեծագոյն դէմքերէն մէկը, զոր Հայաստան ունեցած ըլլայ իր պատմութեան ընթացքին։ Անոր գլխաւոր նպատակը եւ իրագործումը եղաւ Կիլիկիոյ հայկական իշխանապետութիւնը բարձրացնել թագաւորութեան աստիճանին։

Լեւոն Բ. նախ եւ առաջ զինուոր–թագաւոր մը եղաւ։ Ան ստիպուեցաւ դժնդակ կռիւներ մղել Հալէպի, Դամասկոսի եւ Գոնիայի սուլթանութեանց դէմ եւ նոր նուաճումներով յաջողեցաւ կրկնապատկել պետութեան ծովեզերեայ տարածութիւնը Միջերկրականի վրայ։ Ան մեծ ջանքեր ի գործ դրաւ հայկական պետութեան զինուորական ուժը աւելցնելու համար։

Լեւոն Մեծագործի օրով, Եգիպտոսի Սալահեդտինի սուլթանը գրաւեց Երուսաղէմը, Սուրիան, Անտիոքը եւ ստեղծեց կայսրութիւն մը՝ Նեղոսէն Տիգրիս։ Քայքայուեցան քրիստոնեայ պետութիւնները, Երուսաղէմի թագաւորն ու իշխանները գերի ինկան։ Ասիկա պատճառ դարձաւ նոր խաչակրութեան։ Եւրոպայի քրիստոնեայ պետութիւնները որոշեցին ազատել Երուսաղէմը։

Այս նոր խաչակրութեան առաջնորդները եղան Գերմանիոյ Ֆրեդերիք Շիկամօրուս կայսրը, Անգլիոյ Ռիչարդ Առիւծասիրտ եւ Ֆրանսայի Փիլիպպոս Օգոստոս թագաւորները։

Լեւոն Բ. ըմբռնելով որ իր երկրին ապագան սերտօրէն կապուած է Արեւմուտքի, (Եւրոպայի) զօրութեան, համագործակցութեան քաղաքականութեան մը հիմը դրաւ Եւրոպայի եւ Արեւելքի միջեւ։ Այս քաղաքականութեան հետեւանք կարելի է համարել, օրինակ՝ Ֆրանսական ծագում ունեցող Լուսինեան տոհմէն՝ Սիպիլի հետ իր ամուսնութիւնը։ Միեւնոյն քաղաքականութեան արդիւնք էր խաչակիրներու հանդէպ իր ցոյց տուած սէրը եւ կատա-

ԼԵՒՈՆ ՄԵԾԱԳՈՐԾ

րած օժանդակութիւնները, որոնց այնքան պէտք ունէր խաչակիրներու պետը՝ Ֆրետերիք Շիկամօրուս։

Ֆրետերիք Շիկամօրուս, Արեւելքի մէջ վստահելի դաշնակից մը ունենալու, ինչպէս նաեւ Լեւոն Բ.ի կատարած օժանդակութիւնները փոխադարձելու համար, խոստացաւ արքայական թագ ղրկել հայոց իշխանապետին։ Այս ձեւով Կիլիկիոյ իշխանութիւնը պիտի վերածուէր թագաւորութեան։ Սակայն, Կաթողիկոսի ընկերակցութեամբ երբ Լեւոն Բ. ճամբայ ելաւ Ֆրետերիք Շիկամօրուսին հանդիպելու, խաչակիր բանակները գտաւ վշտահար վիճակի մէջ, որովհետեւ Գերմանիոյ կայսրը խեղդուած էր Կալիկադնոս գետին մէջ։ (Սելեւկիա)։

ԼԵՒՈՆԻ ԹԱԳԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ 1199 - ԻՆ

Ֆրետերիք Շիկամօրուսի որդին եւ յաջորդը՝ Հենրիկոս Զ. կայսրը իր հօր դաշնակիցին՝ Լեւոն Բ.ի տուաւ արքայական թագը։ Թագադրութեան հանդէսը տեղի ունեցաւ 1199 Յունուար 6–ին, Ծննդեան օրը, Տարսոնի Մայր եկեղեցւոյ մէջ։ Ներկայ էին հայոց Գրիգոր Ապիրատ կաթողիկոսը, 15 եպիսկոպոսներ, 39 հայ իշխաններ, խաչակիր ասպետներ, Պապին ներկայացուցիչը, յոյներու Մետրոպոլիտը եւ Ասորիներու Պատրիարքը։ Բիւզանդիոնի կայսրը Լեւոնի նուիրեց դրօշ մը, որուն վրայ նկարուած էր ագռաւ մը։ Այսպէս է որ Կիլիկիոյ պետութեան խորհրդանիշը դարձաւ առիւծը, մինչ Հին Հայաստանը կը խորհրդանշէր արծիւի նկարը։

Լեւոն իր մայրաքաղաքը Տարսոնէն փոխադրեց Սիս։

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ՝ ԲԱՐԵԿԱՐԳԻՉ

Լեւոն Ա. թագաւոր եղաւ մեծ բարեկարգիչ մը։ Մշակեց օրէնքներ, կազմակերպեց պետութիւնը, հաստատեց դատարանը, շինեց ճամբաներ, նաւահանգիստներ, վանքեր ու եկեղեցիներ։ Հիմնեց դպրոցներ, ծաղկեցուց արհեստներն ու վաճառականութիւնը։ Իր օրով Կիլիկիա դարձաւ Արեւելքի ամէնէն զարգացած եւ զօրաւոր պետութիւնը։ Հայ ազգը իրեն տուաւ ՄԵԾԱԳՈՐԾ տիտղոսը։

Մեռաւ խաղաղութեան մէջ 1219–ին։ Հանեցին իր սիրտը, դրին իր շինել տուած Ակներ վանքը, իսկ մարմինը ամփոփուեցաւ Սիս մայրաքաղաքին մէջ։

ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆ

(1) 1080 թուականէն 1198, — մինչեւ Լեւոն Բ. Մեծագործ, — Կիլիկիոյ հայ իշխանները կը կոչուէին պարոն կամ կոմս, որ լատին ազնուականներու տրուող տիտղոս մըն էր։ Այդ ժամանակաշրջանին Կիլիկիան յափշտակուած երկիր մը կը նկատուէր։ 1198–ին, արդէն հայկական իշխանութիւնը մեծցած էր ու կազմակերպուած եւ պէտք էր անոր տրուէր թագաւորական աստիճան։ Այս նպատակին հասնելու համար, անհրաժեշտ էր թագաւորական թագը ընդունիլ կայսրէ մը կամ ուրիշ թագաւորէ մը եւ պաշտօնապէս ճանչցուիլ։ Երեք ճամբաներ կային Լեւոն Բ.ի առջեւ, — Բիւզանդիոնի կայսրը, Եգիպտոսի սուլթանը եւ հեռաւոր Եւրոպայի Գերմանիոյ կայսրութիւնը։ Լեւոն յարմար չէր նկատեր Եգիպտոսի սուլթանէն կամ Բիւզանդիոնի կայսրէն խնդրել թագաւորական թագ, որովհետեւ այդ պարագային անոնց ստորադասը կամ հարկատուն պիտի նկատուէր. այս պատճառով ալ ան նախընտրեց դիմել Գերմանիոյ կայսրին։

(2) Լեւոն Մեծագործ լաւ գիտնալով որ արդարութիւնը հիմն է ազգի մը յառաջդիմութեան, հաստատեց երկու տեսակ դատարաններ, մին՝ իշխաններու միջեւ վէճերը հարթելու, իսկ երկրորդը՝ գիւղացիներու եւ քաղաքացիներու վէճերը։

Ան յատուկ օրէնքներով արգիլեց նաեւ իր երկրին մէջ քրիստոնեայ գերիներու վաճառումը, ինչ որ հանդիսացաւ մարդասիրական իր ազնիւ գործերէն մէկը։

Գերեվաճառութիւնը շատ տարիներ տեւեց Եւրոպայի եւ մանաւանդ Ամերիկայի մէջ, իբրեւ մարդկութեան պատիւ չբերող մեծագոյն արատներէն մէկը։ Վերջին անգամ, Ամերիկայի մէջ գերեվաճառութիւնը արգիլեց Աբրահամ Լինքըլն նախագահը։

ԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Իրագործում – *Իրականացում, բան մը կատարել։*

Դժնդակ – *Անտանելի դրութիւն, դէշ պայմաններ։*

Նուաճում – *Յաղթանակ։*

Ի գործ դնել – *Գործադրել, կատարել։*

Քայֆայուիլ – *Կործանիլ, փճանալ։*

Ըմբռնելով – *Հասկնալով։*

Համագործակցութիւն – *Միասին գործել՝ նպատակի մը հասնելու համար։*

Վշտահար – *Տրտմութեամբ լեցուն։*

Խորհրդանիշ – *Որոշ իմաստ մը ունեցող, իմաստը բացատրող նշան։*

Տիտղոս – *Պատուանուն, պատիւի համար տրուած ածական։*

Յափշտակուած – *Խլուած։*

Ստորադաս – *Ան որ ուրիշէ մը կախեալ է, աւելի ցած։*

Արատ – *Ադտ, անպատուութիւն, անցանք։*

●

ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐ ԻՆՔՆԱՍՏՈՒԳՄԱՆ ՀԱՄԱՐ

1.— *Ի՞նչ էր Լեւոն Բ.ի ծրագիրը։ Ան որո՞նց հետ բարեկամութիւններ հաստատեց։*

2.— *Ո՞ր թուականին Լեւոն Բ. թագաւոր օծուեցաւ, որո՞նք ներկայ եղան օծման հանդիսութեան։*

3.— *Ի՞նչ տեսակ թագաւոր եղաւ Լեւոն Բ., ի՞նչ բարեկարգութիւններ կատարեց եւ ի՞նչ տիտղոսի արժանացաւ։*

Ե. ԴԱՍ

ՀԵԹՈՒՄԵԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՄՈՆԿՈԼՆԵՐՈՒ ՀԵՏ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

ՄԻՋԻՆ ԱՐԵՒԵԼՔԻ ԿԱՑՈՒՔԻՒՆԸ ԺԳ. ԴԱՐՈՒՆ

Երրորդ խաչակրութիւնը եւ անոր յաջորդող միւս խաչակրութիւնները չկրցան վճռական յաջողութիւններու հասնիլ իրենց նպատակին մէջ։ Գերակշիռ ուժ կը մնար Եգիպտոսի Մեմլուքեան Սուլթանութիւնը։

Այս շրջանին, այսինքն ԺԳ. դարու կէսերուն, մեծ կարեւորութիւն ներկայացնող դէպք մը պատահեցաւ։ Մոնկոլները, որոնք թուրք-թաթարական ցեղի կը պատկանէին, Միջին Արեւելք հասան։ Գրաւեցին Մեծ Հայաստանը, Միջագետքը, Սուրիան եւ հասան մինչեւ Եգիպտոս։

Մեծ Հայաստանի գրաւումը Մոնկոլներու կողմէ աղէտ մը եղաւ հայոց, եւ սակայն նոյնը չեղաւ Նոր Հայաստանի համար։ Մոնկոլները երբեք չյարձակեցան Կիլիկիոյ վրայ, այլ ընդհակառակն Հեթումի շնորհիւ բարեկամական կապեր հաստատեցին հայոց հետ։ Մինչեւ իսկ Հեթում թագաւոր փորձեց քրիստոնեայ դարձնել Մոնկոլները, բայց չյաջողեցաւ։

Ամենայնդէպս, ԺԳ. դարու վերջաւորութեան, Եգիպտոսի Մեմլուքները այնքան զօրացած էին որ գրեթէ վերջնականապէս յաջողած էին ջնջել քրիստոնեայ խաչակիրներու իշխանութիւնները։ Արեւելքի մէջ կը մնար միայն մէկ քրիստոնեայ պետութիւն՝ Նոր Հայաստանի թագաւորութիւնը, որ իր սեփական ուժերով պայքարը շարունակեց մէկ դար եւս, մինչեւ 1375 թուականը։

ՀԵԹՈՒՄ Ա. (1226 - 1270)

Լեւոն Մեծագործ մանչ զաւակ չձգեց, այլ աղջիկ մը միայն՝ Զապէլը, որ գահ բարձրացաւ 1220–ին, իրեն խըն-նամակալ ունենալով Կոստանդին Մեծ Իշխանը, որ կը

պատկանէր Լամբրոնի նշանաւոր Հեթումեան տոհմին։

Կիլիկիոյ համար թագաւոր մը ճարելու մտահոգութեամբ, Կոստանդին իշխանը Զապէլը ամուսնացուց Անտիոքի Փիլիպոս անուն խաչակիր իշխանին հետ։ Այս վերջինը սակայն իր քաղաքականութեամբ աշխատեցաւ Կիլիկիոյ հայերը փոխարինել լատիններով եւ Նոր Հայաստանը կցել Անտիոքի։

Կոստանդին զայն վտարեց եւ Զապէլը ամուսնացուց իր տղուն՝ Հեթումի հետ։ Այսպէսով նոր հարստութիւն մը հիմնուեցաւ՝ Հեթումեան Հարստութիւնը, որ շարունակութիւնն էր Ռուբինեան հարստութեան։

Հեթում եղաւ դիւանագէտ թագաւոր մը։ Անոր քաղաքականութիւնը եղաւ դաշնակցիլ Կիլիկիոյ դրացի պետութիւններու հետ, որովհետեւ ան անդրադարձած էր որ Եւրոպայի քրիստոնեայ պետութիւններէն իւրաքանչիւրը մի միայն իր շահը կը հետապնդէր։ Անոնց մէջ մեռած էր Քրիստոնէական իսկական ոգին։

Հեթում Ա. դաշնակցեցաւ Գոնիայի Ալեէտտին Սելճուք Սուլթանին հետ, եւ ի յիշատակ այս դաշնագրութեան ան մատնաւոր դրամ կտրել տուաւ. այդ դրամին մէկ կողմը հայոց թագաւորն էր, իսկ միւս կողմը՝ սուլթանին արաբերէն արձանագրութիւնը։

ՄՈՆԿՈԼ - ԹԱԹԱՐՆԵՐ

1206–ին Ճենկիզ Խան, Մոնկոլ–Թաթարներու պետը, համախմբեց բոլոր թաթարական ցեղերը եւ իրեն ենթարկեց Չինաստանը, Հնդկաստանը ու Պարսկաստանը։ Թաթարները վրանաբնակ ու բարբարոս ցեղեր էին, որոնք կ'ապրէին Չինաստանի եւ Սիպերիոյ տարածութիւններուն վրայ։

Ճենկիզ Խան մեռաւ 1227–ին, բայց իր հիմնած կայսրութիւնը շարունակուեցաւ իր յաջորդներուն կողմէ։ Այս բարբարոս աշխարհակալին յաջորդն ու որդին՝ Ուխադա Խան, շարունակեց իր հօրը աւերիչ աշխատանքը։ Գրաւեց նորանոր երկիրներ, իր ետեւէն ձգելով դիակներու կոյտեր, մոխիր ու աւերակ։

Այս ժամանակաշրջանին Մեծ Հայաստանը եւս ենթարկուեցաւ թաթարական բարբարոսութեան եւ ամբողջ դար մը (1236 – 1340) Հայաստան մնաց անոնց տիրապետութեան տակ։

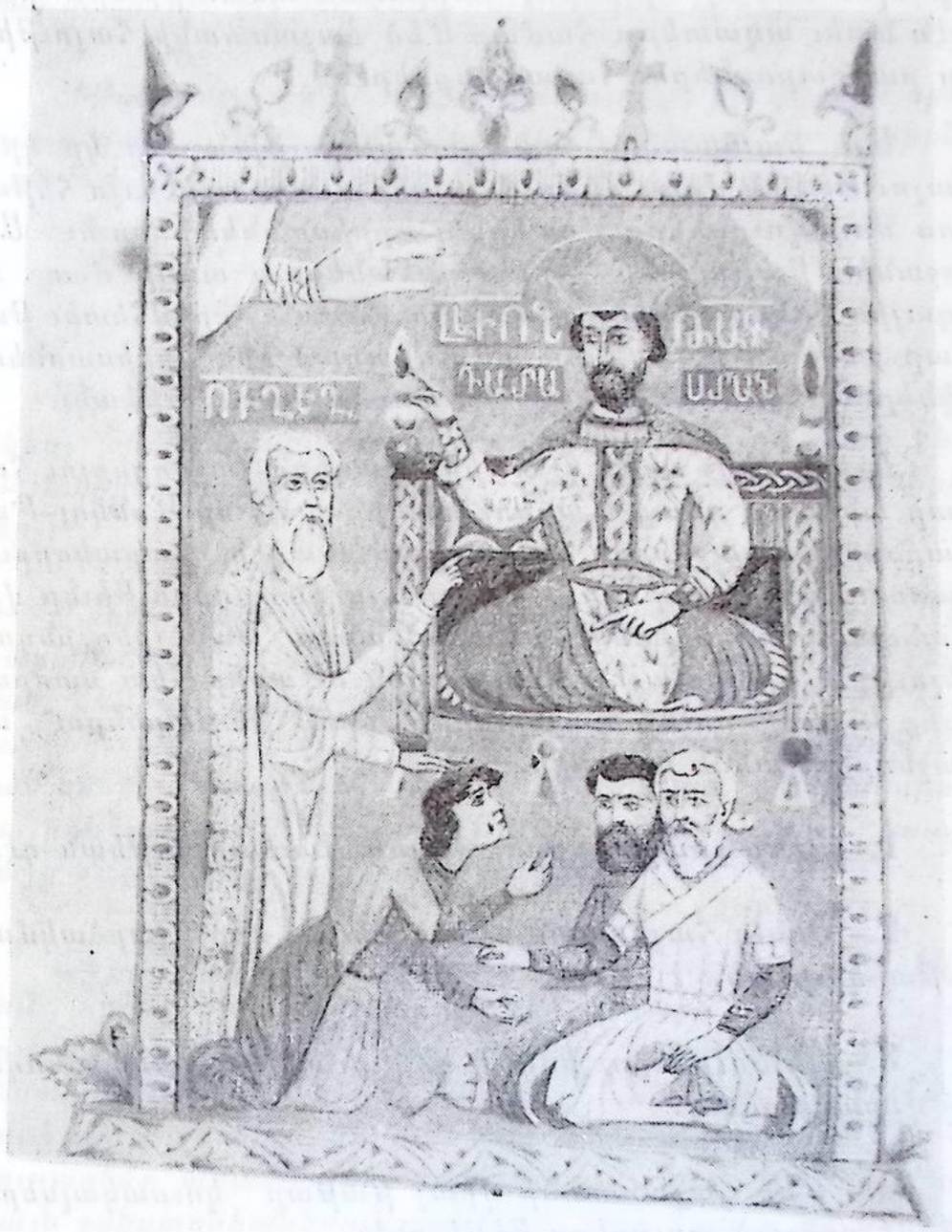

ԼԵՒՈՆ ՄԵԾԱԳՈՐԾԻ ԹԱԳԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

ՀԵՔՈՒՄ ԿԸ ԴԱՇՆԱԿՑԻ ԹԱԹԱՐՆԵՐՈՒ ՀԵՏ

Հեթում կը մտածէ դաշնակցիլ թաթարներու հետ, փրկելու համար Կիլիկիոյ հայկական պետութիւնը, ինչպէս նաեւ ազատելու համար Մեծ Հայաստանի հայութիւնը բարբարոսներու հալածանքներէն։

Այս նպատակով պատգամաւորութիւն մը կը ղրկէ Բաչու Խանին մօտ։ Հեթում յոյսեր ունէր նաեւ այս հեթանոս ժողովուրդները մօտեցնել քրիստոնեաներուն։ Այս շրջանին թաթարները քրիստոնեաներուն աւելի մօտ կը զգային իրենք զիրենք քան Իսլամներուն, որովհետեւ թաթար շատ մը իշխաններ ամուսնացած էին քրիստոնեայ կիներու հետ եւ ենթակայ էին անոնց ազդեցութեան։

Աւելի վերջ Հեթում Ա. իր ծրագիրը յաջողցնելու համար անձամբ գնաց Մանգու Խանին քով, որ Մոնկոլ–Թաթարներու առաջնորդն էր եւ որ կը բնակէր Կարակորում, Կասպից ծովու ափերուն վրայ։ Այս ճամբորդութիւնը վըտանգալից եղաւ իրեն համար։ Մանգու Խան շքեղ ընդունելութիւն ըրաւ հայոց թագաւորին եւ անոր հետ ստորագրեց Կարակորումի դաշնագիրը, որով թաթարներու առաջնորդը յանձն կ'առնէր.—

1.– Ջէնք չբարձրացնել հայոց թագաւորութեան դէմ.

2.– Օգնել հայկական պետութեան, երբ յարձակման ենթարկուի ան.

3.– Սելճուքներու կողմէ գրաւուած հայկական հողերը վերադարձնել.

4.– Մեծ Հայաստանի վրայ թաթար կուսակալներու կողմէ դրուած տուրքերը թեթեւցնել.

5.– Բոլոր քրիստոնեայ եկեղեցիներէն տուրք չգանձել։

Հեթում խոստացաւ օգնել Թաթարներուն։ Հեթումի միւս ծրագիրը՝ Թաթարները Քրիստոնեայ դարձնել, դըժբախտաբար չիրականացաւ։ Այդ ժամանակուան քրիս-

տոնեայ պետութիւններն ու եկեղեցիները ներքին դաւանական վէճերէ տարուած՝ ձգեցին որ այս վայրենի ժողովուրդները իյնան Իսլամ պետութիւններու ազդեցութեան տակ եւ օր մըն ալ ընդունին Իսլամական կրօնքը։

Հեթում, այս դիւանագէտ թագաւորը, իր վերջին օրերուն ապրեցաւ վանքի մը մէջ, գահը ձգելով իր որդիին՝ Լեւոն Գ.ի։ Մեռաւ 1270–ին։

●

ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆ

Այս ժամանակներուն, Եգիպտոսի Մեմլուքները կլլկիոյ ամէնէն զօրաւոր հակառակորդները դարձած էին, խաչակիրներու վրայ իրենց տարած յաղթանակներէն վերջ։

Զապէլ թագուհին իր երիտասարդ հասակին մէջ, 37 տարեկանին մահացաւ, 1252–ին։ Երբ սուգի օրերը անցան, Հեթում շատ արկածալից ճամբորդութեան մը ձեռնարկեց։ Ջորեպանի հագուստներով կտրեց թշնամի հողամասեր, հասնելու համար թաթարներու կարակորում մայրաքաղաքը։ Ճամբորդութիւնը տեւեց երկու տարի բայց եւ յաջողութեամբ պսակուեցաւ։

Հայկական ուժեր միացան թաթարական բանակներուն, որոնք կը գտնուէին Մանգու Խանին եղբօր՝ Հուլաղուի հրամանատարութեան տակ։ Միացեալ ուժերով պարտութեան մատնեցին Գոնիայի, Հալէպի եւ Դամասկոսի սուլթանութիւնները եւ երբ կը պատրաստուէին երուսաղէմը ազատագրել իսլամներու ձեռքէն, որպէսզի զայն քրիստոնեաներուն յանձնեն, լուր հասաւ թէ Մանգու Խան մեռեր է։ Հուլաղու, իր եղբօրը թագին տէր դառնալու համար գնաց կեդրոնական Ասիա։

Հուլաղուի մեկնումը պատճառ դարձաւ, որ Եգիպտոսի Պիպարս մեմլուք սուլթանը մեծ ուժերով յարձակի կլլկիոյ վրայ, ուր ան անթիւ եւ անհամար վայրագութիւններ ու սպանութիւններ գործեց։

ԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Գերակշիռ – *Աւելի կարեւորութիւն ունեցող, գերազանց։*
Աղէտ – *Փորձանք, վտանգ։*
Սեփական – *Անձնական։*
Խնամակալ – *Հոգ տանող, հոգաբարձու։*
Կցել – *Միացնել։*
Ջաղաքականութիւն – *Պետութեան մը գործերը վարելու եղանակ։*
Վտարել – *Վռնտել։*
Դիւանագէտ – *Շատ լաւ քաղաքագէտ, որ կը յաջողի տեսակէտ մը ուրիշներուն ընդունիլ տալ։*
Առձանագրութիւն – *Գրութիւն։*
Համախմբեց – *Միացուց, քով-քովի բերաւ, հաւաքեց։*
Կոյտ – *Դէզ, վրայ - վրայի դրուած։*
Պատգամաւորութիւն – *Պատուիրակութիւն, ներկայացուցիչներու խումբ։*
Կուսակալ – *Կառավարիչ։*
Տարուիլ – *Ինքզինք մոռնալ։*
Արկածալից – *Վտանգներով լեցուն, վտանգաւոր։*

●

ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐ ԻՆՔՆԱՍՏՈՒԳՄԱՆ ՀԱՄԱՐ

1.— *ԺԹ. դարուն քաղաքական ի՞նչ պատկեր կը ներկայացներ Միջին Արեւելքը։*

2.— *Ի՞նչ գիտես Մոնկոլ - Թաթարներու մասին։ Ո՞ւր կ'ապրէին, ո՞վ եղաւ անոնց կազմակերպիչը, ի՞նչ գրաւումներ կատարեցին, եւայլն։*

3.— *Հեթում Ա. ինչո՞ւ բարեկամութիւն ուզեց հաստատել Մոնկոլ - Թաթարներու հետ։*

4.— *Կարակորումի դաշնագրով Մոնկոլ - Թաթարները ի՞նչ յանձնառութիւններ ստանձնեցին։*

Ջ. ԴԱՍ

ՀԵԹՈՒՄԻ ՅԱՋՈՐԴՆԵՐԸ

ԼԵՒՈՆ Գ. (1270 - 1289)

Հեթում Ա.ի յաջորդեց իր որդին Լեւոն Գ., որ քաջ եւ ուսումնասէր թագաւոր մը եղաւ: Անոր թագաւորութիւնը բոլորեց դժուարութիւններու եւ կռիւներու շրջան մը: Ան ստիպուեցաւ քանի մը անգամներ պատերազմներ մղել թէ Սելճուքներու եւ թէ Եգիպտոսի Մեմլուքներու դէմ:

Հակառակ իր ժամանակի դժուարութեանց եւ պատերազմներուն, Լեւոն եղաւ շինարար եւ քաղաքակրթիչ թագաւոր մը: Սիրեց կրթութիւնը, գրականութիւնն ու արուեստները: Բացաւ դպրոցներ, ընդօրինակել տուաւ հին ձեռագիրները, Աստուածաշունչը: Իր օրով Տարսոն եւ Այաս դարձան Արեւելքի վաճառականութեան կեդրոններ:

ՀԵԹՈՒՄ Բ. (1289 - 1305)

Լեւոն Գ.ի յաջորդեց իր որդին Հեթում Բ., որ կրօնական կոչում ունենալով երեք անգամ գահէն հրաժարեցաւ ու վանք քաշուեցաւ եւ ի վերջոյ 1305 թուականին բոլորովին քաշուեցաւ իշխանութենէն: Հեթում Բ.ի օրով Եգիպտոսի Մեմլուքները շատ զօրացած էին, մինչ քրիստոնեայ իշխանութիւնները՝ քայքայուած: Թաթարները աստիճանաբար ընդունած էին մահմետական կրօնքը եւ դադրած՝ իրենք զիրենք դաշնակից նկատելէ հայերուն: (Թաթարները ազգովին մահմետական դարձան 1304 թուականին):

Ահա այս շրջանին էր որ Մեմլուքները մեծ պատրաստութեամբ յարձակեցան Կիլիկիոյ վրայ եւ պաշարեցին կաթողիկոսանիստ Հռոմկլա բերդը: Բերդակալները 33 օր հերոսաբար դիմադրեցին, բայց ի վերջոյ քաղաքը գրաւուեցաւ, կաթողիկոսը, եկեղեցիի սրբազան սպասներն ու Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի Աջը գերի տարուեցան Եգիպտոս եւ սակայն Եգիպտոսի մէջ ժանտախտ մը սկսաւ, որու յաջորդեց սով մը: Սուլթանը, սովն ու ժանտախտը աստուածային պատիժ համարելով հաշտուեցաւ հայոց թագաւորին հետ, վերադարձուց նուիրական սպասներն ու Լու-

սաւորիչի Աջը եւ ազատ արձակեց հայոց կաթողիկոսը։

Հեթում Բ.ի թագաւորութեան ընթացքին իր երկու եղբայրները, նախ Սմբատ (1297 – 1298) ապա՝ Կոստանդին (1298 – 1299) գահակալութեան իրաւունքի կռիւներով իշխանութիւնը յափշտակեցին իրարու ձեռքէն։ Ասոնց օրով եւս Կիլիկիոյ մէջ տիրեց խառնակ կացութիւն։

ԼԵՒՈՆ Դ. (1305 - 1308)

1305–ին Հեթում Բ. վերջնականապէս հրաժարեցաւ գահէն, իշխանութիւնը յանձնեց իր Թորոս եղբօր 16 տարեկան տղուն՝ Լեւոն Դ.ի եւ ինքզինք հռչակեց թագաւորահայր ու խնամակալ։ Անոր թելադրութեամբ 1307 թուականին Սիսի մէջ գումարուեցաւ կրօնական ժողով մը, ուր ընդունուեցաւ Գրիգոր Է. Անաւարզեցի կաթողիկոսին նոր ծրագիրը, ըստ որուն հայ եկեղեցին պիտի միանար լատին եկեղեցիին։ Կը կարծուէր նաեւ, որ այդ միութեամբ քաղաքական գետնի վրայ պիտի ապահովուէր Կիլիկիոյ իշխանութիւնը լատին Եւրոպայի օգնութեամբ։

Այս ծրագիրը պատճառ դարձաւ կրօնական վէճերու, պառակտեց ժողովուրդը եւ Կիլիկիոյ անկախութեան կործանումին գլխաւոր պատճառներէն մէկը եղաւ։

Կիլիկիոյ սահմաններէն դուրս գտնուող հայ եկեղեցիները իրենց կապը խզեցին Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան հետ։ Սարգիս անունով եպիսկոպոս մը Երուսաղէմի մէջ հիմնեց Երուսաղէմի հայոց աթկախ պատրիարքութիւնը՝ 1311–ին, որ կը շարունակուի մինչեւ այսօր։

Հեթում Բ. եւ Լեւոն Դ. տխուր վախճան մը ունեցան.– Դաւադրութեամբ սպաննուեցան թաթար խանին ներկայացուցիչին կողմէ։

Լեւոն Դ.ի յաջորդեց իր եղբայրը՝ Օշին (1308–1320), ապա՝ ասոր որդին՝ Լեւոն Ե. (1320–1342), որոնց օրով կրօնական վէճերը աւելի սաստկացան։ Ստեղծուեցան երկու հակադիր հոսանքներ, (կուսակցութիւններ) որոնք իրարու միջեւ բուռն կերպով պայքարեցան, մինչեւ իսկ տեղի տալով ժողովրդական ապստամբութեանց։

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԵՐԿՈՒ ՀՈՍԱՆՔՆԵՐ

Առաջին հոսանքը թագաւորին գլխաւորութեամբ իր յոյսը դրած էր Եւրոպայի վրայ. դիմումներ կ'ընէր քրիստոնեայ պետութիւններուն, որպէսզի խաչակրութիւն մը կազմեն դարձեալ եւ օգնութեան գան Կիլիկիոյ: Ասոնք կ'ուզէին նաեւ մեր եկեղեցին միացնել լատին եկեղեցիին: Մինչդեռ միւս հոսանքի իշխանները կ'ուզէին բոլորովին խզուիլ Եւրոպայէն, կազմակերպել ներքին ուժերը եւ ի հարկին համաձայնիլ դրացիներուն հետ:

Լեւոն Ե. շարունակ դիմումներ կ'ընէր Եւրոպայի, ինչ որ աւելի կը գրգռէր դրացի պետութիւնները եւ հայոց դէմ աւելի կը սաստկանար անոնց թշնամութիւնը:

Ժամանակի Յակոբ Բ. կաթողիկոսը, փորձեց համոզել թագաւորը որ ետ կենայ իր ընթացքէն եւ զուր յոյս չդնէ Եւրոպայի վրայ:

Լեւոն չհամոզուեցաւ, այլ ընդհակառակն հալածեց իշխանները եւ պաշտօնանկ ըրաւ կաթողիկոսը եւ քաջալերեց, որպէսզի Կիլիկիոյ մէջ հաստատուի կաթոլիկ Տոմինիկեան ճիւղ մը, որու հետեւորդները ՈՒՆԻԹՈՐ կոչուեցան: Ասոնք աշխատեցան մեր լեզուն աղճատել եւ նմանցընել լատիներէնի:

Ժողովուրդը գրգռուեցաւ, ապստամբութիւն մը ծագեցաւ եւ սպաննուեցաւ թագաւորը. (1342–ին): Լեւոն Ե. Հեթումեան Տոհմի վերջին թագաւորը եղաւ:

ԼՈՒՍԻՆԵԱՆՆԵՐ (1342 - 1375)

Լեւոն Ե. ժառանգորդ չձգեց: Կիլիկիոյ գահը անցաւ Լուսինեան գերդաստանին որ կը պատկանէր ֆրանսական ազնուականութեան եւ արդէն կ'իշխէր Կիպրոսի թագաւորութեան վրայ, որ Արեւելքի մէջ խաչակիրներէն մնացած լատին վերջին պետութիւնն էր: Լուսինեանները խնամի էին եղած հայ արքայական ընտանիքին:

Յաջորդաբար Կիլիկիոյ գահին վրայ իշխեցին Գուիտոն Լուսինեան, Կոստանդին Բ., Կոստանդին Գ. եւ Լեւոն Ջ. Լուսինեան, որոնց շրջանին եւս դժբախտաբար Կիլիկիոյ մէջ խառնակ կացութիւնը շարունակուեցաւ: Լատինասիրութիւնը պաշտպանուեցաւ արքունիքին կողմէ, պատճառ դառնալով ժողովրդական դժգոհութեան, մինչեւ

իսկ ըմբոստութեան։

Վերջին թագաւորը՝ Լեւոն Զ. հազիւ գահ բարձրացած, Մեմլուքները յարձակեցան Կիլիկիոյ վրայ եւ գերի տարին նորօծ թագաւորը 1375 թուին։ Այս ձեւով կործանեցաւ Կիլիկիոյ Հայոց Թագաւորութիւնը 1375 թուին։

ԼԵՒՈՆ Զ.Ի ԳԵՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՄԱՀԸ

Լեւոն Զ. միայն 10 ամիս մնաց Կիլիկիոյ գահին վրայ, ապա ան, Կաթողիկոսը, Մարիամ թագուհին եւ կարգ մը հայ իշխաններ գերի տարուեցան Գահիրէ, Մեմլուքներու կողմէ։

Եգիպտոսի Աշրաֆ սուլթանը ազատ արձակեց Կաթողիկոսը, Մարիամը եւ Իշխանները, իսկ Լեւոն Զ. 7 տարի մնաց բանտին մէջ ու ապա ազատ ձգուեցաւ։ Ան Եւրոպայի մէջ շատ փորձեր կատարեց նոր իշխանութիւն մը կազմելու, վերահաստատելու համար Կիլիկիոյ իշխանութիւնը բայց ի զուր. ոչ մէկ պետութիւն օժանդակեց իրեն։

Վերջնականապէս յուսահատ՝ հաստատուեցաւ Փարիզ ուր եւ մեռաւ 1393 թուին։ Ներկայիս իր մարմինը ամփոփուած կը մնայ արքայական դամբարանը՝ Սէն Տընի, ուր այցելող ոեւէ ուխտաւոր կը տեսնէ Հայոց վերջին թագաւորին սեւ տապանաքարը եւ վրան զետեղուած մարմարեայ ճերմակ արձանը՝ պառկած վիճակի մէջ։

●

ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆ

1) Հայկական թագաւորութեան անկումէն ետք Եգիպտոսի Մեմլուքները չկրցան երկար ժամանակ տիրել Կիլիկիոյ։ Թիւրքմէն եւ Թաթար ցեղեր եկան եւ տիրեցին հոն. նաեւ Լէնկ Թիմուր գրաւեց Սիս մայրաքաղաքը 1400–ին։

Շարունակուող վայրագութիւններուն պատճառով շուրջ 30.000 ունեւոր հայ ընտանիքներ մէկ ամսուան ըն-

թացքին լքեցին Կիլիկիան ու անցան Կիպրոս։ Մնացին աղքատ ընտանիքները, որոնք համբերեցին ամէնօրեայ հալածանքներուն եւ պահպանեցին Հայկական Կիլիկիան։

1512 թուականին Կիլիկիա իննկաւ Օսմանցիներու ձեռքը եւ հայերուն պարտադրուեցաւ թրքախօսութիւնը։

2) 1045–ին, երբ կործանեցաւ Բագրատունեաց թագաւորութիւնը, յոյները փորձեցին մեր եկեղեցին ենթարկել Պոլսոյ աթոռին, բայց այդ օրուան Գրիգոր վկայասէր իմաստուն կաթողիկոսը Ռուբինեան իշխաններուն հետ հեռացաւ Անիէն ու գնաց թափառական կեանք մը ապրելու Կիլիկիոյ լեռներուն մէջ, որպէսզի, կարենայ պահել կաթողիկոսութեան անկախ իշխանութիւնը։

Ռուբինեան հարստութեան ընթացքին հայոց կաթողիկոսութիւնը հաստատուած էր Սիսի մէջ։

1441 թուականին, երբ Սիսի աթոռին վրայ կը գտնուէր Գրիգոր Մուսաբեկեան կաթողիկոսը, հայ եկեղեցականութիւնը ուզեց, որ հայոց կաթողիկոսութիւնը կրկին փոխադրուի Էջմիածին։ Գրիգոր Մուսաբեկեան մերժեց։ Ասոր վրայ, Էջմիածնի մէջ մեծ ժողով մը գումարուեցաւ բարձրաստիճան եկեղեցականներու եւ իշխաններու մասնակցութեամբ եւ հոն նոր կաթողիկոս մը ընտրուեցաւ Կիրակոս Վիրապեցի անունով, որ բարեպաշտ եկեղեցական մըն էր։ Այս ձեւով կազմուեցան կաթողիկոսական երկու աթոռներ, Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւն ու Էջմիածնի Կաթողիկոսութիւնը։

1915–ի ջարդերուն եւ անոր յաջորդող տեղահանութեանց ընթացքին, Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւնը փոխադրուեցաւ նախ Սուրիա, ապա 1930 թուականին Անթիլիաս – Լիբանան, ուր եւ կը գտնուի ներկայիս։

●

ԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Բոլորել – Վերջացնել, նաեւ՝ շրջապատել։

Կոչում – *Ներքին փափաք, առաքելութիւն, ներքին մղում։*

Սպաս – *Սեղանի ամաններ կամ այլ կազմածներ։*

Ժաճտախտ – *Փոխանցիկ եւ շատ վտանգաւոր հիւանդութիւն, (քոլերա)։*

Նուիրական – *Սրբազան, տուրբ, Աստուծոյ նուիրուած։*

Վախճան – *Վերջաւորութիւն։*

Հակադիր – *Իրարու հակառակ։*

Խզուիլ – *Բաժնուիլ, զատուիլ, անչատուիլ։*

Ջուր – *Պարապ տեղ։*

Աղճատել – *Իմաստը խաթարել, աւրել։*

Տոհմ – *Մեծ ընտանիք, գերդաստան։*

Արքունիք – *Պալատ։*

Օժանդակել – *Օգնել, նպաստել։*

Տապանաքար – *Գերեզմանաքար։*

●

ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐ ԻՆՔՆԱՍՏՈՒԳՄԱՆ ՀԱՄԱՐ

1.— *Հեւոն Գ. ի՞նչ տեսակ թագաւոր մը եղաւ։*

2.— *Հեթում Բ.ի ժամանակ Մեմլուքներու արշաւանքը ի՞նչ հետեւանք ունեցաւ։*

3.— *1907-ին Սիսի մէջ գումարուած կրօնական ժողովը ի՞նչ որոշումներ առաւ եւ ի՞նչ հետեւանքներ ունեցաւ ատիկա։*

4.— *Ի՞նչ գիտես Կիլիկիոյ մէջ գոյացած կրօնական երկու հոսանքներու մասին։*

5.— *Լուսինեանները ի՞նչ ծագում ունէին եւ ինչպէ՞ս Կիլիկիոյ գահին վրայ իշխեցին։ Ի՞նչ վախճան ունեցաւ Կիլիկիոյ վերջին թագաւորը՝ Լեւոն Ջ.։*

Է. ԴԱՍ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԻՒՆԸ ԿԻԼԻԿԵԱՆ ՇՐՋԱՆԻՆ

ՏՆՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Իր աշխարհագրական դիրքով, բնակչութեան աշխատանքի ճարտարութեամբ ու հայ թագաւորներու խելացի քաղաքականութեան շնորհիւ, Կիլիկիան դարձաւ փոխանակութեան եւ առեւտուրի գլխաւոր կեդրոնատեղին Արեւմուտքը Արեւելքին կապող։

Եւրոպացիներ առեւտրական կեդրոններ հաստատեցին Կիլիկիոյ մէջ, մանաւանդ Ճենովացիներն ու Վենետիկցիները։ Մամեստիա, Սիս, Տարսոն, Այաս դարձան վաճառաշահ քաղաքներ։

Պատմութեան մէջ առաջին անգամ ըլլալով կը ստեղծուէր հայկական նաւատորմիղ մը, որուն նաւերը կ'երթեւեկէին Իտալիա ու Միջերկրականեան այլ երկիրներ՝ ապրանքներ փոխադրելու համար։

ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

Կիլիկիոյ մէջ ստեղծուեցաւ աւատական դրութիւն եւ երկու դասակարգ։ Առաջին դասակարգին կը պատկանէին թագաւոր, ազնուականներն ու բարձր հոգեւորականները։ Երկրորդ դասակարգին մաս կը կազմէին վաճառականները, գիւղացիները։

Կիլիկիոյ մէջ հիմնուեցան դատարաններ, մշակուեցան օրէնքներ, որոնք հիմնուած էին Սուրբ Գիրքի ոգիով։

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՇՐՋԱՆԻՆ

Մշակութային տեսակէտէ Կիլիկիոյ պատմութիւնը տոգորուած է լատինական ոգիով, որու ազդեցութիւնը զգալի եղաւ միշտ։ Խաչակիրներուն հետ յաճախակի շփումներու ընթացքին, հայերէնի կողքին լատիներէն լե-

զուն դարձաւ գործածական, մանաւանդ պալատին մէջ։

Այս շրջանին ստեղծուեցաւ մեծ կարեւորութիւն ներկայացնող գրականութիւն մը, որ ունեցաւ նիւթերու հարուստ զանազանութիւն, ինչպէս՝ առակագրութիւն, բանաստեղծութիւն, իրաւագիտութիւն, բժշկագիտութիւն, եւայլն։

Կիլիկիոյ շրջանը կը նկատուի հայ գրականութեան **Արծաթէ Դարը**, Ոսկեդարը ներկայացուած ըլլալով Ե. դարուն։

Ինչպէս Հայաստանի, նոյնպէս եւ Կիլիկիոյ գրականութիւնը ծաղկեցաւ վանքերու մէջ, որոնք եղան գրական եւ ուսման կեդրոններ։ Նշանաւոր եղան Հռոմկլան, որ կաթողիկոսանիստ էր, Դրազարկը, Արքայակաղնին, Մեծքար, Ակներ եւ այլ վանքերը։

Կիլիկիոյ շրջանը նշանաւոր եղաւ նաեւ **Մաճառաճկարչութեամբ**, որ ոսկեգոյն, արծաթագոյն թէ այլ գոյն ներկերով ձեռագիրներու մէջ զարդեր եւ պատկերներ գծելու արուեստն է։ Այս արուեստին ամէնէն մեծ վարպետները եղան Կոստանդին, Թորոս Ռոսլին եւ Սարգիս Պիծակ։

ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ (1102 - 1173)

Կիլիկիոյ գրողներուն մէջ ամէնէն հռչակաւոր ու մեծ գրողը Ներսէս Շնորհալին է, որ իր բարի ու հեզ բնաւորութեան համար կոչուեցաւ Շնորհալի։

Ան իր մեծ բանաստեղծութիւններով մեր եկեղեցւոյ շարականները հարստացուց, ինչպէս օրինակ՝ **Առաւօտ Լուսոյ, Աշխարհ Ամենայն, Նորահրաշ Պսակաւոր**, եւայլն։

Ս. ՆԵՐՍԷՍ ԼԱՄԲՐՈՆԱՑԻ (1153 - 1199)

Մեծ գիտնական գրող մը եղաւ Ն. Լամբրոնացի, Լամբրոնի իշխաններէն։ Ան գրած է շատ մը ճառեր, քերթուածներ։ Նշանաւոր է իր պատարագի մեկնութիւնը եւ այն ճառը, զոր խօսած է Տարսոնի ժողովին մէջ, հայ եւ յոյն եկեղեցիներու միութեան համար։

Ուրիշ գրողներ.— Այս մեծ հեղինակներէն զատ Կիլիկիա տուած է բազմաթիւ գրողներ, ինչպէս ԳՐԻԳՈՐ ՏՂԱՅ կաթողիկոսը, ՍՄԲԱՏ ԳՈՒՆԴՍՏԱՊԼԸ, որ սպարապետ էր, ՀԵԹՈՒՄ ՊԱՏՄԻՉ, ՎԱՐԴԱՆ ԱՅԳԵԿՑԻ, որ գրած է բազմաթիւ զուարճալի առակներ։

Ս. Ներսէս Շնորհալի

Ս. Ներսէս Լամբրոնացի

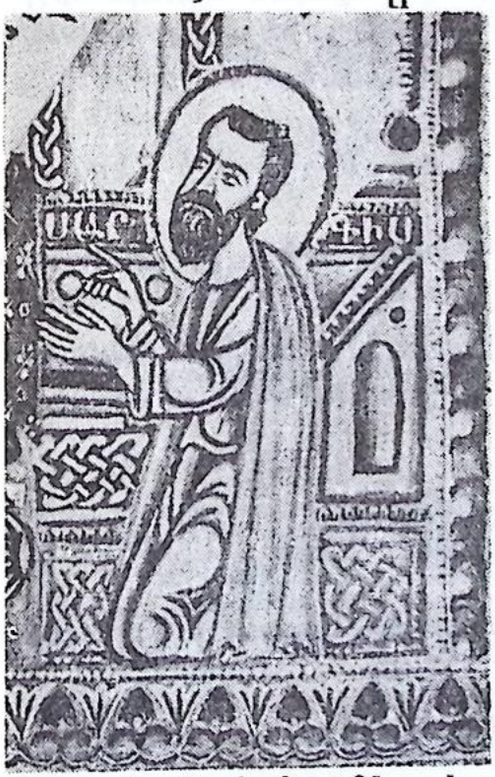

Հայկական մանրանկարի
նմոյշ մը

Սարգիս Պիծակ
աճուանի
մանրանկարիչ մը 1300ի

Հայաստանի գրողներ.— *Հակառակ անոր որ Կիլիկիոյ շրջանին Հայաստանը շատ ողբալի կացութեան մէջ կը գտնուէր, հոն ալ ունեցած ենք նշանաւոր գրողներ, ինչպէս* Արիստակէս Լաստիվերտացին, *որ նկարագրած է Անիի կործանումը՝ Սելճուքներու կողմէ։* Մխիթար Գօշ, *որ գրած է դատաստանագիրք մը, հայոց կրօնական եւ քաղաքական օրէնքներու մասին։* Մատթէոս Ուռհայեցին, *որ գրած է Ռուբինեաններու եւ Խաչակիրներու պատմութիւնը։* Յովհաննէս Երզնկացին, *որ գիտական գրութիւններ ունի աստղերու շարժումներու մասին, եւ շատ ուրիշներ...։*

●

ԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Նաւատորմիղ –	*Նաւերու խումբ։*
Աւատական դրութիւն –	*Պետական ձեւ մը, ուր գիւղացիին վրայ բացարձակ տէրն էր իշխանը։ Այս դրութիւնը յատուկ էր Միջին Դարուն մինչեւ դրամատիրութեան երեւումը։*
Հոգեւորական –	*Եկեղեցական։*
Մշակոյթ –	*Մտքի եւ հոգիի զարգացում։*
Տոգորուած է –	*Թաթխուած է, տպաւորուած է։*
Իրաւագիտութիւն –	*Օրէնքներու գիտութիւն։*
Մեկնութիւն –	*Բացատրութիւն։*

●

ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐ ԻՆՔՆԱՍՏՈՒԳՄԱՆ ՀԱՄԱՐ

1.— *Ինչո՞ւ Կիլիկիոյ շրջանը կը նկատուի Հայ գրականութեան* Ածաթէ Դարը:

2.— *Որո՞նք եղան Կիլիկիոյ նշանաւոր գրողները։*

3.— *Կիլիկիոյ շրջանին Հայաստանի նշանաւոր գրողները որո՞նք եղան։*

4.— *Ի՞նչ գիտես մանրանկարչութեան մասին։*

ԿԱՐԵՒՈՐ ԹՈՒԱԿԱՆՆԵՐ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵՆԷՆ

590 f. ա.– Վերջ Ուրարտական անկախ թագաւորութեան։

180–160 f. ա.– Սկիզբ Արտաշիսեան թագաւորութեան եւ Հայաստանի հողերու միացում՝ մէկ հայրենիքի ստեղծումով։

95 f. ա.– Տիգրան Մեծ գահ կը բարձրանայ։

1.– Կործանում Արտաշիսեան թագաւորութեան։

1 – 63 f. Ե.– Օտարներ կ'իշխեն Հայաստանի վրայ։

63 – 428.– Արշակունեաց թագաւորութեան շրջան։

301.– Հայերը ազգովին Քրիստոնեայ կը դառնան։

406.– Գրերու գիւտը Մեսրոպ Մաշտոցի կողմէ։

428 – 640.– Պարսկական տիրապետութեան շրջան։

451.– Վարդանանց Ճակատամարտը ի պաշտպանութիւն հաւատքի եւ հայրենիքի։

640 – 885.– Արաբական տիրապետութեան շրջան։

885 – 1045.– Բագրատունեաց թագաւորութիւն։

961.– Անի՝ մայրաքաղաք Հայոց։

1080 – 1375.– Կիլիկիոյ մէջ՝ Ռուբինեան Հարստութիւն։

1441.– Կաթողիկոսական աթոռի վերահաստատում Էջմիածնի մէջ, որով եւ երկու աթոռներու գոյութիւն.– Էջմիածնի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութիւն եւ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւն։

Ը. ԴԱՍ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎՐԱՅ ՍԵԼՃՈՒԿԵԱՆ ԵՒ ԹԱԹԱՐԱԿԱՆ ԱՐՇԱԻԱՆՔՆԵՐ

ԱՆԻԻ ԳՐԱՒՈՒՄԸ ՍԵԼՃՈՒՔՆԵՐՈՒ ԿՈՂՄԷ

Երբ Բիւզանդացիները անհեռատես քաղաքականութեամբ մը վերջ տուին Բագրատունեաց թագաւորութեան, Անիի եւ Հայաստանի միւս քաղաքներուն տիրելու համար ազատ ճամբայ բացուեցաւ Սելճուքեան Թուրքերուն համար, որոնք Ալփ - Ասլանի ղեկավարութեան տակ կրցան գրաւել Անին 1064 թուականին։

1071–ին, երբ Սելճուքները Մանազկերտն ալ գրաւեցին, ամբողջ Հայաստանը ինկաւ անոնց տիրապետութեան տակ եւ հայ ժողովուրդին համար սկսաւ անպատմելի դժուարութիւններու 9 դար տեւող երկար շրջան մը, որու իբր հետեւանք՝ զանգուածային արտագաղթով մը մեր հայրենիքը պարպուեցաւ իր բնիկ ժողովուրդէն եւ կազմուեցան հայկական գաղութներ՝ այլ երկիրներու մէջ։

ԶԱՔԱՐԷ ԵՒ ԻՒԱՆԷ ԵՂԲԱՅՐՆԵՐԸ (1207 - 1227)

Ալփ - Ասլանի յաջորդեց իր որդին Մելիք շահ (1072–1092), որ ընդարձակեց Սելճուքեան կայսրութիւնը, սակայն անոր մահէն ետք կայսրութիւնը բաժնուեցաւ փոքր էմիրութիւններու, որմէ օգտուեցան վրացիները, իրենց Թամար թագուհիին օրով եւ տէր դարձան ամբողջ Անդրկովկասի։

Վրացիներու յաղթական պատերազմներուն մեծապէս օգնեցին Զաքարեան ընտանիքէն Զաքարէ եւ Իւանէ եղբայրները, որոնք տէր դառնալով Հայաստանի մեծ մասին, հիմնեցին անկախ իշխանութիւն, բարեկամ եւ դաշնակից՝ Վրացիներուն։ Այս երկու եղբայրներուն ծրագիրն էր վերականգնել հայկական թագաւորութիւնը, ինչ որ չըկրցան իրականացնել դժբախտաբար, որովհետեւ Սել-

ճուքներուն յաջորդեցին Թաթարական արշաւանքները, որոնք ոսնակոխ ըրին մեր սիրելի հայրենիքը։

ԹԱԹԱՐՆԵՐԸ

Թաթարները կը պատկանէին դեղին ցեղին, ազգակից Թրքական ցեղերուն։ Կ'ապրէին Չինաստանի հիւսիսային կողմը։

Անգութ էին ու քաղաքակրթութեան անընդունակ։ Անոնց կայսրութեան հիմնադիր եղաւ Ճէնկիզ Խան (1206 – 1227), որ գրաւեց Չինաստանը, Հնդկաստանը, Պարսկաստանը, Միջագետքը (Իրաք), Կովկասն ու Ռուսիան եւ ստեղծեց ընդարձակ կայսրութիւն մը։

Ճէնկիզ Խանին յաջորդեց Ուխադա Խան, որ շարունակեց իր նախորդին աւերիչ գործը։

Թաթարները Հայաստանը գրաւեցին Լենկ Թիմուրի օրով 1387–ին։ Հայերը քաջարի դիմադրութիւններ ցուցաբերեցին յատկապէս Սասունի, Վանի եւ Սեբաստիոյ մէջ։

Սասունցիները այր ու կին զինուած՝ լեռ բարձրացան ու կռիւը շարունակեցին Թաթար յարձակողներու դէմ։ Այդ կռիւներուն, Շաքէ անունով նորապսակ հարս մը, քաջութեամբ կռուելէ ետք թաթարներու դէմ, վիրաւորուած, երբ տեսաւ թէ անկարելի էր ազատիլ, բարձրացաւ ժայռի մը գագաթը եւ իր նորածին զաւակը գրկին մէջ՝ նետուեցաւ անդունդը, որպէսզի թշնամիին ձեռքը գերի չիյնայ ու իր պատիւը փրկէ։

Վանի ամուր պաշտպանութիւնը քանդելէ ետք, Լէնկ Թիմուր հրամայեց որ բարձր քարաժայռէ մը վար նետեն այր ու կին։ Դիակները այնքան շատցած էին, որ վերջինները այլեւս դիակներու վրայ իյնալով չէին մեռներ։

Վանեցիները մեռան, բայց հերոսական անուն ձգեցին մեր պատմութեան մէջ։

Սեբաստիա իր 120.000 բնակիչներով պատրաստուեցաւ կռիւի եւ քաղաքին դռները փակեց կաղ Թիմուրին բանակներուն առջեւ։

Բռնակալը ամիսներ տեւող կռիւներէ վերջ, տեսնելով որ պիտի չկրնայ յաղթել, խոստացաւ գերի չդարձնել եւ մարդ չսպաննել, եթէ դռները բացուէին իր առջեւ։ Քաղաքին մէջ արդէն երկար դիմանալու յոյս չկար, որով տրուած խոստումներուն վրայ քաղաքին դռները բացին բնակիչները։ Բարբարոսները խուժեցին ներս եւ Թիմուր հրա-

ման տուաւ որ մանուկները ձիերու ոտքերուն տակ կոխկրտեն, կիները ձիերու պոչերէն կապելով քաշկռտեն դաշտերու մէջ, իսկ այն չորս հազար քաջ երիտասարդները, որոնք կռուած էին իր դէմ, շղթայեց եւ ողջ-ողջ թաղել տուաւ փոսերու մէջ, ուրկէ չորս օր լսուեցան այդ հերոսներուն ողբն ու կոծը։ Այդ տեղը կոչուեցաւ «Սեւ Հողեր»։

Լենկ Թիմուրի մահէն ետք (1405) Թաթարական կայսրութիւնը քայքայուեցաւ, բայց Հայաստան կրկին մնաց օտար տիրապետութեան տակ։ Այդ շրջաններուն, Շահ Իսմայիլ 1491 թուին վերահաստատեց Պարսկական Հարստութիւնը եւ ուզեց տէր դառնալ Հայկական Բարձրավանդակին, Փոքր Ասիոյ, Միջագետքի եւ այդ ձեւով վերականգնել Հին Սասանեաններու կայսրութիւնը, սակայն, ան իր դէմ գտաւ Օսմանցի Թուրքերը, որոնք նոյնպէս կ'ուզէին գրաւել Հայաստանը։

●

ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆ

Չինաստանի եւ Սիպերիոյ տարածութիւններուն վրայ հին ժամանակներէն կը բնակէին բազմաթիւ վրանաբնակ ցեղեր, որոնց երկիրը կը տարածուէր Մանչուրիայէն մինչեւ Պայքալ լիճը։

Այդ ցեղերը Ալթային լեռներու անունով կը կոչուէին Ալթայական ժողովուրդներ, որոնք ունէին հասարակաց լեզու մը։ Անոնք կրօնքի մասին մասնաւոր գաղափար մը չունէին, որով իրենց արշաւանքներու ժամանակ շփուելով արաբներուն հետ՝ շատեր դարձան մահմետական, որ աւելի կը յարմարէր իրենց նկարագրին քան քրիստոնէութիւնը։

Անոնց մէջէն ամէնէն անուանի ցեղախումբերը եղած են Մոնկոլները, Թաթարները, Հոները եւ Թիւրքիւթները, որոնցմէ կ'ենթադրուի թէ ծագած են Թուրքերը։

5-րդ դարէն սկսեալ այս ցեղերու մասին ակնարկութիւններ կան մեր պատմութեան մէջ։ Մեր պատմիչները զանոնք կոչած են Սկիւթացի, Հոն կամ Հեփթաղացի։ Այս Հոներուն հետն էր, որ Վարդան Մամիկոնեան դաշնակից փորձեց ըլլալ Պարսիկներու դէմ։

Կը կարծուի թէ Մոնկոլ - Թաթարներու շառաւիղներ են Պուլկարները, Հունգարները եւ Ֆինլանտացիները։

ԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Զանգուածային – *Մեծ թիւով, մեծ չափերով, հսկայական։*

Արտագաղթ – *Հայրենիքէն դուրս ուրիշ երկիր գաղթել, հականիշը՝ ներգաղթ։*

Ոտնակոխ ընել – *Ոտքի տակ առնել։*

Անընդունակ – *Անկարող։*

Յատկապէս – *Մասնաւորաբար,*

Կոծ – *Լաց։*

Հասարակաց – *Բոլորին համար, ընդհանուր։*

Շառաւիղ – *Սերունդի շարունակութիւն։*

ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐ ԻՆՔՆԱՍՏՈՒԳՄԱՆ ՀԱՄԱՐ

1.— *Ի՞նչ գիտես Զաքարէ եւ Իւանէ եղբայրներու մասին։*

2.— *Ո՛վ եղաւ Թաթարներու կայսրութեան հիմնադիրը։ Անոնց անգութ ղեկավարներէն ո՞վ Թիմուր ի՞նչ չարիքներ հասցուց Հայաստանին ու հայ ժողովուրդին։*

3.— *Ի՞նչ հերոսութիւն գործեց Սասունցի Շաքէն։*

Մահ ոչ իմացեալ՝ մահ է
Մահ իմացեալ՝ անմահութիւն է։

ԵՂԻՇԷ ՊԱՏՄԻՉ

Թ. ԴԱՍ

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԹՈՒՐՔԵՐԸ

Նկատի ունենալով որ մեր պատմութիւնը անմիջականօրէն կապ ունեցած է եւ վաղն ալ պիտի շարունակէ կապ ունենալ Թուրքիոյ եւ թուրք ժողովուրդին հետ, հարկ կը զգանք ամփոփ կերպով անդրադառնալ ատոնց մասին, որպէսզի գաղափար մը կազմենք Հայաստանի դրացի ու սահմանակից թուրք ժողովուրդին մասին, որու տիրապետութիւնը այնքան մեծ չարիք եղած է մեզի եւ մեր հայրենիքին համար։

★ ★ ★

Օսմանեան թուրքերը մաս կը կազմէին թաթարական կամ մոնկոլական վայրենի ցեղերուն։ Կը բնակէին Թուրքիստանի մէջ։ (Միջին Ասիոյ արեւմտեան կողմը)։ Ճէնկիզ Խանի արշաւանքներէն խուսափելով անոնք լքեցին իրենց բնակավայրը եւ գաղթեցին Փոքր Ասիա, Գոնիայի մօտերը, որ այդ ժամանակ կը գտնուէր իրենց ցեղակից սելճուքներու տիրապետութեան տակ։ Այդ շրջաններուն, ժԳ. դարու սկիզբները, սելճուքները տկարացած էին արդէն եւ այդ պատճառով ալ Գոնիայի Սալահետին սուլթանը սիրով հողամասեր տրամադրեց անոնց, որոնք միեւնոյն լեզուն կը խօսէին եւ լաւ կռուողներ ըլլալով՝ պիտի կարենային սուլթանութեան զինուորական ուժը զօրացընել։

Թուրքերը հետզհետէ իրենց հողամասերը ընդարձակեցին, փոքրիկ իշխանութիւն մըն ալ հաստատեցին, մինչեւ որ անոնց պետը՝ Օսման Ա., 1299 թուականին ջնջելով սելճուքեան իշխանութիւնը հիմը դրաւ ապագայ հսկայ կայսրութեան մը, որ իր անունով կոչուեցաւ ՕՍՄԱՆԵԱՆ կայսրութիւն, իսկ ժողովուրդը՝ օսմանցի թուրք։

Օսմանի որդին Օրխան, յոյներէն յափշտակեց Պրուսան, որ Կ. Պոլսոյ շատ մօտ էր եւ հոն փոխադրեց իր մայրաքաղաքը, 1326 թուականին։

Օրխան ուրիշ գաղափար մըն ալ ունեցաւ ստեղծելու ենիչէրիները, որոնք կազմուած էին հայ, յոյն եւ այլ քրիստոնեայ ընտանիքներու զաւակներէն, զորս մանկութեան ժամանակ կը յափշտակէին եւ բռնի կրօնափոխ ը-

նելով զինուորական չարքաշ կեանքի կը վարժեցնէին, որպէսզի հետագային կարելի ըլլար անոնցմով ջարդել ենթակայ ժողովուրդները։ Անոնք փորձանք դարձան նոյնիսկ Օսմանեան պետութեան գլխուն, այնքան, որ Մահմուտ Բ. հարկադրուեցաւ ջարդել այդ աւազակախումբը, մզկիթի մը մէջ հրկիզելով զանոնք, 1826–ին։

Յաջորդական սուլթաններու կողմէ ընդարձակուեցաւ Օսմանեան թուրքերու տիրապետութիւնը մինչեւ որ Մուհամմէտ Բ. գրաւեց Պոլիսը 1453–ին եւ վերջնականապէս կործանեց Բիւզանդական կայսրութիւնը։

Պոլսոյ գրաւումով վերջ գտաւ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԸ եւ սկսաւ ՆՈՐ ԴԱՐԻ պատմութիւնը։ Այդ թուականներուն գտնուած էին արդէն տպագրութիւնը, կողմնացոյցը եւ վառօդը։

Ն Ո Ր Գ Ր Ա Հ Ո Ւ Մ Ն Ե Ր

Պոլսոյ յաղթական Մահմուտ Բ.ի յաջորդներու տարիներուն, Սելիմ Ա.ի եւ Սիւլէյման Ա.ի շրջաններուն, թրքական բանակները իջնելով դէպի հարաւ գրաւեցին Կիլիկիան, Սուրիան, Իրաքը եւ Պաղեստինը։ Ջնջեցին Եգիպտոսի մեմլուքեան իշխանութիւնը եւ իրենց տիրապետութեան տակ առին նաեւ Լիպիան ու Թունուզը։ Տիրեցին բովանդակ արաբական աշխարհին եւ գրաւելով նաեւ մահմետականութեան սուրբ քաղաքը՝ Մէքքէն, թուրք սուլթանները ինքզինքնին կոչեցին Խալիֆա-Սուլթան։ Այս ձեւով թուրք սուլթանները իրենք զիրենք հռչակեցին համայն մահմետական աշխարհին կրօնապետը։

Արաբական աշխարհին տիրելէ ետք, թուրքերը իրենց զէնքերը դարձուցին դէպի Պալքանեան երկիրները։ Գրաւեցին Յունաստանը, Պուլկարիան, Եուկոսլաւիան, Ալպանիան, Ռումանիան եւ Հունգարիոյ տիրապետութեան համար երկարատեւ պատերազմներ մղեցին Աւստրիոյ դէմ եւ 1684ին հասնելով Վիեննա, երեք ամիս պաշարման ենթարկեցին զայն, մինչեւ որ լեհերու օգնութեամբ Աւստրիացիները պարտութեան մատնեցին թրքական բանակները։ Այդ պարտութենէն ետք սկսաւ Թուրքիոյ կայսրութեան անկման շրջանը։

Հայաստանի ամբողջական գրաւումը Օսմանցի թուրքերուն կողմէ տեղի ունեցաւ 16–րդ դարուն, 1554–ին, Անգութ Սելիմ սուլթանի օրով։

ԹՐՔԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԵԱՆ ՏԿԱՐԱՑՈՒՄԸ

Թուրքերը պալքաններու մէջ իրենց գրաւած երկիրները հետզհետէ կորսնցուցին, երբ մանաւանդ Ռուսիա քաղաքական բեմ գալով պատերազմներ մղեց օսմանցիներու դէմ եւ գործնապէս օժանդակեց պալքանեան ժողովուրդներուն: Ժթ. դարուն, յոյներ, սերպեր, պուլկարներ եւ ալպանացիներ ապստամբելով թուրքերուն դէմ, տիրացան իրենց անկախութեան:

Թրքական կայսրութիւնը իր մեծագոյն հարուածը ստացաւ Առաջին Համաշխարհային պատերազմին, — 1914 – 1918, — երբ Գերմանիոյ կողքին կռուելով պարտուեցաւ, որու հետեւանքով իրմէ անջատուեցան արաբական երկիրները, ինչպէս նաեւ Հայաստանի մէկ փոքր մասը:

1920ին, թուրք զինուորական մը, Մուսթաֆա Քէմալ, օգտուելով իր պետութեան տկարացումէն ապստամբութիւն ծագեցուց երկրին մէջ եւ հիմնեց Թրքական Հանրապետութիւնը, ինք դառնալով այդ հանրապետութեան առաջին նախագահը:

Այսօր, թրքական տիրապետութեան ենթակայ կը շարունակեն մնալ Հայաստանի մեծ մասը, Փոքր Ասիան, Կիլիկիան եւ Ալեքսանտրէթի շրջանը:

ԹՈՒՐՔ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Հակառակ իրենց ընդարձակ տիրապետութեան անոնք չկրցան ստեղծել սրտի եւ մտքի կայսրութիւն: Մնացին աղքատ՝ գեղարուեստի, գրականութեան եւ ճարտարապետութեան մէջ, եւ շարունակեցին իրենց նախորդներու կործանարար քաղաքականութիւնը, որու հետեւանքով Փոքր Ասիան եւ Հայաստանը, որոնք հին քաղաքակրթութեան վառարաններ էին, թուրք տիրապետութեան տակ բոլորովին անշքացան:

Կառավարութիւնը բռնապետական էր եւ հպատակ ազգերը թուրքին հետ հաւասար իրաւունքներ չունէին օրէնքին առջեւ: Անոնք անընդունակ աշխատանքի, սեփական քրտինքով ապրելու երբեք հետամուտ չեղան: Զարդերով եւ արիւնով լեցուցին Պալքաններէն մինչեւ Յունաստան եւ Հայաստան: Հպատակ ազգերը ծանր տուրքերով ճնշուած էին եւ քրիստոնեան հայ կամ յոյն «Ռայա»

կը կոչուէր, այսինքն ստրուկ, որ պէտք էր կշտացնէր տիրապետող թուրք ցեղը։

Թէեւ քանի մը սուլթաններ ԺԹ. դարուն ուզեցին սահմանադրական օրէնքներ հաստատել երկրին մէջ, սակայն անոնք մնացին թրքական խաբէութիւններ եւ մինչեւ հիմա Օսմանցի թուրքը չի հանդուրժեր որ քրիստոնեան հաւասար իրաւունքներ ունենայ իրեն հետ։

Պատմութիւնը ցոյց կու տայ թէ թուրքերը ինչպէս որ եկան Ասիոյ խորերէն, այնպէս ալ մնացին մինչեւ այսօր։ Իրենց ճարտարապետական, ոսկերչական եւ այլ գեղարւեստական արտադրութիւնները գործն են հայերու եւ յոյներու։ Թուրք ազգէն ինչ որ պիտի մնայ դարերու պատմութեան մէջ՝ սպանութեան, ջարդի, թալանի եւ կոտրածի քաղաքականութիւնն է։ Ինչպէս շատ գեղեցիկ կերպով կը բնորոշէ ֆրանսացի մեծ գրող Վիքթոր Հիւկօ.— «Աւեր, կոտորած ու արիւն է հոն, որովհետեւ թուրք է անցեր այդ տեղէն»...։

●

ԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Արշաւանք – Յարձակում։
Խուսափիլ – Փախչիլ։
Լճել – Զգել, թողուլ։
Հետզհետէ – Կամաց - կամաց։
Կայսրութիւն – Օտար երկիրներու վրայ տարածուած իշխանութիւն։
Գաղափար – Մտածում։
Ջարդաշ – Դժուար կեանքի դիմացող։
Հարկադրուեցաւ – Ստիպուեցաւ, պարտաւորուեցաւ։
Մզկիթ – Մահմետականներու աղօթատեղին։
Հրկիզել – Այրել։
Կողմնացոյց – Երկրիս չորս կողմերը ցոյց տուող գործիք, որուն սլաքը միշտ հիւսիս կը դառնայ։ Նաւերու մէջ միշտ կը գործածուի։
Բովանդակ – Ամբողջ, համայն։

Անկում – *Իյնալ, տկարանալը, կործանիլը։*

Հանրապետութիւն – *Վարչաձեւ մը, ուր պետութեան վարիչները կ'ընտրուին ժողովուրդին քուէներով։*

Կործանարար – *Քանդիչ։*

Անշէացան – *Շուքի մէջ մնացին, չքեղութիւնը կորսնցուցին։*

Բռնապետական – *Բռնի ուժով տիրել։*

Սեփական – *Անձնական։*

Արտադրութիւն – *Արդիւնք, (արտադրել — հանել, ստեղծել)։*

Թալան – *Կողոպտում, յափշտակութիւն։*

Բնորոշել – *Ինչ ըլլալը որոշել, յատկանշել, նկարագրել։*

●

ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐ ԻՆՔՆԱՍՏՈՒԳՄԱՆ ՀԱՄԱՐ

1.— *Ի՞նչ գիտես Օսմանեան Թուրքերուն մասին։*

2.— *Ի՞նչ էին Ենիչէրիները։*

3.— *Թուրք ո՞ր սուլթանին օրով եւ ո՞ր թուականին Հայաստանը ամբողջականօրէն ենթարկուեցաւ Օսմանեան Թուրքերու տիրապետութեան։*

4.— *Թուրքերը ինչպէ՞ս կը կառավարէին իրենց հպատակ ժողովուրդները։*

Թէ մօրդ անգամ մտիցդ հանես
Քո մայր լեզուն չմոռանաս...

ՍԻԼՎԱ ԿԱՊՈՒՏԻԿԵԱՆ

Ժ. ԴԱՍ

ԹՈՒՐՔ - ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Մահմէտ Բ. Ֆաթիհ (յաղթական) սուլթանը Կ. Պոլիսը գրաւելէ ետք 1453ին, յարձակեցաւ Տրապիզոնի յունական պետութեան վրայ, նուաճեց զայն եւ քալեց դէպի Հայաստան։ Հայաստանի սահմաններուն վրայ ան յաղթական պատերազմ մղեց Թիւրքմէններու դէմ, որոնք այդ ժամանակ կ'իշխէին Հայաստանի եւ Պարսկաստանի վրայ։ Թիւրքմէնները թուրք ցեղին կը պատկանէին, որոնք ԺԳ. դարուն հաստատուեցան Հայաստանի եւ Պարսկաստանի մէջ եւ պարսիկներուն կողմէ Թիւրքմէն կոչուեցան։

15–րդ դարու երկրորդ կիսուն, իշխանական Սէֆեան տունէ Իսմայիլ անուն երիտասարդ մը թագաւոր հռչակուեցաւ Պարսկաստանի մէջ, որ խառնակ կացութիւն մը կը ներկայացնէր այդ ժամանակ, Թիւրքմէններու պարտութեան հետեւանքով։

Իսմայիլ շահը կռուելով Թիւրքմէններու դէմ ոչ միայն Պարսկաստանը ազատեց անոնց լուծէն, այլ նաեւ զանոնք վտարեց Հայաստանէն եւ ինք դարձաւ տէրը մեր երկրին, 1472–ին։

Սակայն Պարսկաստանի այս տիրապետութիւնը կարճ տեւեց։ Օսմանցիներու Սելիմ Ա. (անգութ) սուլթանը յարձակեցաւ Պարսկաստանի վրայ, պարտութեան մատնեց Իսմայիլ շահը եւ գրաւեց Հայաստանի մեծ մասը 1516–ին։

Ասկէ վերջ սկսաւ երկարատեւ պատերազմներու շարք մը թուրքերու եւ պարսիկներու միջեւ։ Այս կռիւները տեւեցին մօտ 250 տարի եւ աղիտալի եղան մանաւանդ Հայաստանի համար, որ պատերազմի դաշտ դարձած էր երկու կռուող բանակներուն միջեւ։ Իւրաքանչիւր կողմ կ'ուզէր տէր դառնալ հայկական բարձրավանդակին։ Հայաստան ստիպուեցաւ այդ մութ օրերուն եւս հերոսական տո-

կունութեամբ դիմադրել արշաւող հորդաներուն։ Հայ վանականը կ'ապաստանէր քարայրներու կամ անտառներու մէջ եւ կը շարունակէր քերթուածներ ու ճառեր յօրինել, քաջ գիտնալով որ ազգի մը գոյութիւնն ու ապագան մըտաւոր զարգացումն է եւ ոչ թէ արիւնոտ սուրը։ Հայ գիւղացին եւ առեւտրականը համբերութեամբ դիմացան յափրշտակութիւններուն։ Սակայն բարոյական կորովն ու կամքը երբեք չպակսեցաւ հայութեան մօտ։ Բարբարոսները եկան ու գացին, բայց հայ ժողովուրդը մնաց իր ազգով, անունով եւ քաղաքակրթութեամբ։

Պէտք է խոստովանիլ որ արշաւող բոլոր սուլթաններուն մէջէն, Մահմէտ Բ.ն էր որ բացառաբար քաղցր վարուեցաւ հայերու հետ եւ բազմաթիւ աշխատող ու արհեստաւոր հայեր փոխադրեց իր նոր մայրաքաղաքը՝ Կ. Պոլիս զայն շէնցնելու նպատակով։

ՇԱՀ ԱԲԱՍ ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ

Օսմանցի թուրքերը իրենց նոր գրաւած հողերուն բնակչութիւնը չկրցան սիրաշահիլ։ Ենիչէրի կոչուած վայրագ զինուորները կողոպտեցին ու սպաննեցին խաղաղ ժողովուրդը։

Հայ, Վրացի եւ Քիւրտ բնակչութիւնը զգուած թուրք ժողովուրդի կողոպուտներէն, իրենց աչքերը դարձուցին դէպի Պարսկական տէրութիւնը, որուն գահին վրայ նոր բարձրացած էր երիտասարդ Շահ Աբաս Ա. — 1585–1629։ Գաղտնի ճամբաներով վրացիք, քիւրտեր եւ հայեր պատուիրակութիւններ ղրկեցին Շահ Աբասի, որպէսզի զիրենք ազատէ թրքական լուծէն։ Մինչեւ իսկ հայոց Մելիքսէթ կաթողիկոսը գնաց Սպահան մայրաքաղաքը, տեսակցելու համար Շահին հետ։

Շահ Աբաս մեծ պատրաստութիւններով արշաւեց դէպի Հայաստան եւ գրաւեց թուրքերէն Թաւրիզը, ապա Նախիջեւանը, Երեւանը եւ Կարսը։ Թրքական մեծ բանակ մը Սինան Փաշային հրամանատարութեամբ քալեց պարսիկներուն վրայ։ Շահ Աբաս սկսաւ նահանջել եւ իր ճամբուն վրայ գտնուող քաղաքներն ու գիւղերը այրեց, փճացուց վանքերն ու եկեղեցիները, մոխիրի վերածեց ժողովուրդին տուները, որպէսզի անոնք ստիպուած պարսիկ բանակին հետ անցնին Պարսկաստան եւ շենցնեն զայն։

ԱՐԱՔՍ ԳԵՏԻՆ ԱՆՑՔԸ

Բազմահազար ժողովուրդ մօտ 50.000 հայեր, Շահին կողմէ կը քշուէին առաջ, տարուելու համար Պարսկաստան։ Հայ ժողովուրդը լալով լքեց հայրենի իր տունը եւ բռնի ենթարկուեցաւ նորօրինակ այդ գաղթին։ Երբ Արաքս գետը հասան, աննկարագրելի երեւոյթ մը պարզուեցաւ։ Թրքական բանակը թիկունքէն կը մօտենար։ Շահը հրամայեց, որ ժողովուրդը շուտով անցնի Արաքս գետին միւս ափը։ Փոխադրութեան միջոցները անբաւարար էին, իսկ ժամանակը՝ շատ կարճ։ Շահը հրամայեց որ բազմութիւնը գետին մէջ նետուի եւ լողալով անցնի։ Սկսաւ զարհուրելի տեսարանը. լաց ու կոծ, իրարու խառնուեցան։ Կին, մանուկ, ծեր ու հիւանդ ինկան Երասխի ալիքներուն մէջ ու գետը ծածկուեցաւ դիակներով։ Ազատող բազմութիւնը տարուեցաւ Պարսկաստան, մօտ 25.000 հոգի։ Անոնք հոն շինեցին նոր քաղաք մը եւ զայն կոչեցին Նոր Ջուղա։ Շահ Աբաս բռնի տարած հայերը սիրաշահելու համար առանձնաշնորհումներ տուաւ անոնց։ Հաստատեց անկախ վարչութիւն մը եւ նշանակեց քաղաքապետ մը։ Նոյնիսկ մտածեց բերել տալ էջմիածնի քարերը եւ նոյն ձեւով տաճար մը շինել Պարսկաստանի մէջ, բայց Ջուղացիք յաջողեցան ետ կեցնել Շահը իր այդ միտքէն։

Այս պարտութենէն վերջ Աբաս Ա. շահը ստիպուեցաւ խաղաղութեան դաշինք մը կնքել Թուրքերուն հետ, որոնք Հայաստանի մեծ մասին տէր կը դառնային ատով։ Պարսկաստանին կը մնային Երեւանի, Նախիջեւանի եւ Ղարաբաղի շրջանները միայն։ Այս ձեւով Հայաստան կը բաժնուէր երկու տիրապետութեանց միջեւ, Օսմանեան եւ Պարսկական։

●

ԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Նուաճեց – Պարտութեան մատնեց, յաղթեց։
Աղիտալի – Վտանգալի, փորձանքներով լեցուն։
Տոկունութիւն – Դիմացկունութիւն։
Դիմադրել – Դէմ դնել։

Կ'ապաստաՆէր –	*Կը պաշտպանուէր, կը պահուըտէր։*
Քերթուած –	*Բանաստեղծութիւն, ոտանաւոր։*
Յօրինել –	*Գրել, ստեղծել։*
Կորով –	*Հոգեկան ոյժ։*
Շէնցնել –	*Գեղեցկացնել, զարգացնել, հարստացնել։*
Նահանջել –	*Պատերազմի դաշտէն ետ քաշուիլ։*
Թիկունք –	*Կռնակ։*
Ջարհուրելի –	*Սարսափելի, վախ պատճառող։*
Առանձնաշնորհում –	*Մասնաւոր իրաւունք, արտօնութիւն։*

ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐ ԻՆՔՆԱՍՏՈՒԳՄԱՆ ՀԱՄԱՐ

1.— *Ո՞ր թուականին Կ. Պոլիսը գրաւուեցաւ Օսմանեան Թուրքերուն կողմէ։*

2.— *Թուրք – Պարսիկ պատերազմները քանի՞ տարիներ տեւեցին եւ ի՞նչ եղաւ ատոնց հետեւանքը Հայաստանին համար։*

3.— *Նկարագրէ Շահ Աբասի կողմէ պարտադրուած բռնագաղթը եւ Արաքս գետի անցքը։*

Կանգ մի առներ սրաթռիչ երիվար
Նպատակս տկարութիւն չի ճանչնար...

ՍԻԱՄԱՆԹՕ

ԺԱ. ԴԱՍ

ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

Երբ Հայաստանը բաժնուեցաւ Պարսիկներու եւ Օսմանեան Թուրքերու միջեւ, Ղարաբաղի լեռնային շրջանը ևնթակայ ըլլալով հանդերձ Պարսկական տիրապետութեան, կը վարէր կիսանկախ կեանք մը՝ հայ հինգ իշխաններու ղեկավարութեան տակ, տարեկան փոքրիկ տուրք մը տալով պարսիկ շահին։

Ղարաբաղի այդ լեռնցի հայ ժողովուրդը, ոչ միայն քաջութեամբ ու հայրենասիրութեամբ կրցած էր զէնքով պահպանել ներքին իր անկախութիւնը, այլ նաեւ հոնկէ էր, որ ամբողջ Արեւելեան Հայաստանը ազատագրելու շարժումը սկսաւ առաջին անգամ, ժէ. դարու վերջաւորութեան, 1678 թուականէն սկսեալ։

ԷՋՄԻԱԾՆԻ ԳԱՂՏՆԻ ԺՈՂՈՎԸ 1678 - ԻՆ

Յակոբ Գ. Ջուղայեցի Կաթողիկոսը Էջմիածնի մէջ գումարեց գաղտնի ժողով մը, որուն մասնակցեցան Ղարաբաղի հինգ իշխանները։ Այդ ժողովին որոշուեցաւ պատուիրակութիւն մը ղրկել Եւրոպայի քրիստոնեայ պետութիւններուն, անոնցմէ զինուորական եւ նիւթական օգնութիւն խնդրելու համար, որպէսզի Հայաստանը ազատագրեն թուրք–պարսկական լուծէն։

Պատուիրակութեան գլուխը կը գտնուէր Կաթողիկոսը, իսկ անդամներէն ամէնէն եռանդունը, խմաստունն ու պայքարունակը 19–ամեայ հայ իշխան մըն էր, որ կը կոչուէր Իսրայէլ Օրի։ Ճամբան Պոլսոյ մէջ Կաթողիկոսը վախճանեցաւ եւ պատուիրակութիւնը ցրուեցաւ։

Իսրայէլ Օրի առանձին շարունակեց ճամբան եւ ազգային ազատագրական հարցը տարաւ Եւրոպական մայրաքաղաքները եւ այդ ձեւով հանդիսացաւ հայ ազատագրական շարժումին առաջին գործիչը։

ԻՍՐԱՅԷԼ ՕՐԻ ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Իսրայէլ Օրի հանդիպեցաւ Ֆրանսայի Լուդովիկոս ԺԴ. թագաւորին, անկէ անցաւ Գերմանիա, ուր Պֆալցի իշխանէն օգնութիւն գտնելու յոյսով՝ նոյնիսկ անոր խոստացաւ Հայաստանի թագը, եթէ անշուշտ անկախութիւնը իրականանար։

Այս ուղղութեամբ խոստումներ ստանալէ յետոյ վերադարձաւ Ղարաբաղ, տեսակցեցաւ 5 հայ Մելիքներուն հետ, ապա վերստին անցաւ Եւրոպա ընկերակցութեամբ Մինաս Վրդ. Տիգրանեանի։ Դիմեց Պապին, ապա Գերմանիոյ Լէոբոլտ կայսեր, որոնք յայտնեցին Իսրայէլ Օրիի, որ առանց Ռուսիոյ կարելի չէ Հայաստանը ազատագրել, քանի որ, ամէնէն մօտիկ քրիստոնեայ պետութիւնը Ռուսաստանն է։

Ռուսիոյ կայսրը՝ Մեծն Պետրոս պատիւներով ընդունեց Իսրայէլ Օրին, որ կրցաւ համոզել կայսրը, որպէսզի օգնէ հայոց ազատագրական պայքարին։ Եւ սակայն այդ շրջանին Ռուսիա պատերազմի մէջ էր շուետացիներուն դէմ, որով Մեծն Պետրոս խոստացաւ պատերազմէն անմիջապէս ետք օժանդակել հայերուն։ Իսրայէլ Օրի եւ Մինաս վարդապետ ստիպուած սպասեցին Ռուսիոյ մէջ։

Զարը իբրեւ դեսպան Պարսկաստան ղրկեց Օրին, ազդարարելու որ Շահը չհալածէ հայ ժողովուրդը։ Օրիի նպատակն էր այդ ձեւով անցնիլ Հայաստանէն, ուսումնասիրել երկրին պայմաններն ու կարելիութիւնները եւ պատրաստել ապստամբութիւնը։ Իր այդ ճամբուն վրայ սակայն, Աստրախանի մէջ մեռաւ 1711–ին։

ԴԱՒԻԹ ԲԵԿ (1723 - 1728)

ԺԸ. դարու մեր պատմութեան ամենամեծ դէմքը հանդիսացաւ Ղարաբաղի Մելիքներուն ընտանիքէն՝ Դաւիթ Բեկ, որ իր մանկութիւնը անցուցած էր Վրաստանի մէջ, իբրեւ զօրավար ծառայած էր վրացական բանակին եւ տիրացած բազմաթիւ յաղթանակներու ու հռչակի։

Դաւիթ Բեկի անմիջական օգնականները եղան Մխիթար Զօրապետ, Ստեփան Շահումեան եւ Աւետիք Քահանայ։ Ան առաջին անգամ յարձակեցաւ Ղարաբաղի մէջ գտնուող Թրքախառն ցեղերու վրայ, ջարդեց զանոնք, ապա արշաւեց Ճիւանցիներու ցեղին վրայ եւ ցրուեց անոնց

16.000–նոց բանակը։

Պարսիկները տեսնելով որ Ղարաբաղի Հայ Մելիքները հետզհետէ կը զօրանան, մեծ ուժերով յարձակեցան Դաւիթ Բեկին վրայ, բայց չարաչար պարտուեցան։

Թուրքերը իրենց կարգին յաղթական պատերազմներ մղելէ յետոյ պարսիկներու դէմ, քանի մը անգամներ կատաղի կերպով յարձակումներ գործեցին Դաւիթ Բեկի հայկական ուժերուն վրայ, բայց չարաչար պարտուեցան։

Պարսից Շահը, տեսնելով թրքական բանակներուն

ԴԱՒԻԹ ԲԵԿ

պարտութիւնը, Դաւիթ Բեկը անուանեց «Իշխանաց Իշխան», եւ իրաւունք տուաւ անոր սեփական դրամ ունենալու։ Բայց Դաւիթ Բեկ այնուհետեւ երկար չապրեցաւ։ Մեռաւ 1728–ին։

Դաւիթի յաջորդեց իր գործակիցներէն Մխիթար Զօրապետ, որ թէեւ քաջ էր, բայց չունէր իր նախորդին հեղինակութիւնը։

Մխիթար շարունակեց հերոսական պայքարները եւ սակայն դժբախտ դաւադրութեան մը զոհ գնաց։ Քանի մը հայեր կտրեցին անոր գլուխը եւ տարին թշնամի Փաշային, որ սակայն փոխանակ վարձատրելու դաւաճանները,

գլխատել տուաւ զանոնք։

Աւետիք Քահանայ գնաց Երուսաղէմի Հայկական Վանքը եւ հոն վախճանեցաւ։

Ղարաբաղի հերոսական կռիւները վերջացան, բայց հայ ազատագրական շարժումը տարածուեցաւ եւ վարակեց ամբողջ հայութիւնը։

●

ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆ

ԺԸ. դարուն սկիզբը, Ղարաբաղի հայերը ութը տարի (1722 – 1730) կրցան տէր կանգնիլ իրենց ամբողջական անկախութեան։

Ղարաբաղ մեծ դեր խաղացած է հայոց պատմութեան մէջ։ Այն շրջաններուն, երբ Հայաստանի մնացեալ մասը գերութեան մէջ կ'ապրէր օտար տիրապետութեանց տակ, Ղարաբաղի կիսանկախ հայերը մաքուր պահեցին ազգային մեր նկարագիրը, ազատութեան ձգտումը եւ պայքարելու ոգին։

Ղարաբաղի հայկական հինգ իշխանութիւնները կը կոչուէին Խամսայի մելիքութիւններ։ Խամսա՝ արաբերէն կը նշանակէ հինգ, իսկ Մելիք՝ իշխան։

Դաւիթ Բեկ ազատագրական իր կռիւներուն սկսաւ 500 զինուորներով միայն, որոնք հետագային հասան 7.000–ի, նորանոր հայ երիտասարդներու միացումով։

●

ԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Կիսանկախ —	Կիսով անկախ։
Նիւթական —	Դրամական։
Պայքարունակ —	Պայքարելու ոգի ունեցող։
Ազդարարել —	Իմացնել, խիստ կերպով խրատել։
Ուսումնասիրել —	Որեւէ հարցի մը լաւ ծանօթանալ։
Կարելիութիւն —	Ինչ որ կարելի է ընել։
Հռչակ —	Լաւ անուն, համբաւ։
Այնուհետեւ —	Անկէ վերջ։

Գործակից — *Աշխատակից, գործի մէջ օգնող ընկեր։*

Հեղինակութիւն — *Յարգանք պարտադրող անձ, ազդեցութիւն, ոյժ։*

Գլխատել — *Գլուխը կտրել։*

Վարակեց — *Փոխանցեց, տարածեց։*

●

ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐ ԻՆՔՆԱՍՏՈՒԳՄԱՆ ՀԱՄԱՐ

1.— *Ո՞վ եղաւ հայ ազատագրական շարժումին առաջին գործիչը եւ ան որո՞նց հետ տեսակցութիւններ ունեցաւ։*

2.— *Ի՞նչ գիտես Դաւիթ Բեկի մասին։*

3.— *Ղարաբաղի ամբողջական անկախութիւնը որքա՞ն տեւեց։*

4.— *Ինչպիսի՞ վախճան մը ունեցաւ Դաւիթ Բեկի յաջորդը՝ Մխիթար զօրապետ։*

Ամենայն տեղ մահը մի է
Մարդ մի անգամ պիտ' մեռնի
Բայց երանի նրա հոգւոյն
Որ իր ազգին ազատութեան կը զոհուի...

ԺԲ. ԴԱՍ

ՄՇԱԿՈՅԹ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏ

ՄԽԻԹԱՐ ՍԵԲԱՍՏԱՑԻՆ (1676 - 1749)

Երբ Արեւելեան Հայաստանի մէջ Ղարաբաղէն խումբ մը հայ հերոսներ հայրենիքի ազատութեան համար կը

ՄԽԻԹԱՐ ՍԵԲԱՍՏԱՑԻ

պայքարէին, անդին, Օսմանեան կայսրութեան մէջ, ուրիշ հանճարեղ երիտասարդ մը՝ Մխիթար Սեբաստացին հիմը կը դնէր հայ մտքի վերածնունդին եւ նոր դարաշրջան մը կը բանար մեր մտաւոր պատմութեան մէջ։

Ան ծնած էր 1676ին Սեբաստիոյ մէջ խոնարհ ընտանիքէ մը։ Ի ծնէ ուշիմ եւ ուսումնատենչ, Մխիթար թափառեցաւ երկրէ երկիր եւ 1696–ին, 20 տարեկանին քահանայ ձեռնադրուեցաւ, իր շուրջը հաւաքեց քանի մը աշակերտներ, ընդամէնը 9 հոգի եւ երեկոյ մը անշուք սենեակի մը մէջ, Պոլիս, իր միաբաններով ուխտեց ծառայել Աստուծոյ եւ Ազգին։ Այդ օր (1701) եղաւ Մխիթարեան Միաբանութեան գոյութեան սկիզբը։ Սակայն Պոլսոյ մէջ Մխիթարի կեանքը վտանգի ենթարկուած ըլլալով, նոյն թուականին անցաւ Յունաստանի Մորէա կղզին որ Վենետիկի հասարակապետութեան մաս կը կազմէր, եւ հոն շինել ըսկըսաւ իր մենաստանը, վանքը։ Հազիւ շինութիւնը աւարտած, Օսմանցիներու եւ Վենետիկցիներու միջեւ յայտարարուած պատերազմի հետեւանքով, 1715, Մխիթար ըստիպուած ձգեց Մորէայի վանքը, գնաց Վենետիկ եւ հաստատուեցաւ Ս. Ղազար կղզին 1717 թուականին եւ հոն շինեց եկեղեցի եւ դպրոց։

Վենետիկի Մխիթարեան դպրոցը դարձաւ մտաւոր կեդրոն մը, որ մինչեւ ԺԹ. դարու կէսը իր նմանը չունեցաւ մեր մէջ։

Մխիթար մեռաւ 1749–ին եւ թաղուեցաւ Ս. Ղազարի մէջ։

Բացի Վենետիկի հաստատութենէն, որ կը գոյատեւէ մինչեւ այսօր, Մխիթարեանները նոր ճիւղ մըն ալ հիմնեցին Թրիէսթի մէջ, որ հետագային փոխադրուեցաւ Վիեննա։

Մխիթարեանները հայ ազգի արժանաւոր զաւակները հանդիսացան իրենց գիտական մեծարժէք գործերով։ Անոնք նախ արթնցուցին հայութիւնը, նաեւ Եւրոպայի ճանչցուցին հայ ժողովուրդը, հայոց պատմութիւնը, գրականութիւնը եւ լեզուն։

ՍԱՅԱԹ ՆՈՎԱ ԵՒ ՄԻՔԱՅԵԼ ՉԱՄՉԵԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

ԺԹ. դարուն, բացի Մխիթար Սեբաստացիէն, երկու ուրիշ նշանաւոր անձեր կ'իշխեն հայ կեանքին վրայ։ Սայաթ Նովա աշուղ – բանաստեղծն ու Միքայէլ Չամչեան

վարդապետը։

Սայաթ Նովա եղած է նշանաւոր աշուղ – բանաստեղծ եւ գրած է հայերէն, վրացերէն եւ թրքերէն լեզուներով։ Ան եղած է Վրաստանի թագաւորին պալատական երգիչը։ Իր յօրինած երգերը մինչեւ այսօր կ'երգուին ու սիրելի են հայ ժողովուրդին։ Անոր սիրած նուագարանը եղած է էչմած-

ՍԱՅԱԹ ՆՈՎԱՆ ԻՐ ՔԷՄԱՆՉԱՅՈՎ

չաճ։

Սայաթ Նովա իր կեանքի վերջին օրերուն բաժնուելով ընտանիքէն քաշուած էր Հաղբատի վանքը եւ քահանայ ձեռնադրուած։

1795–ին պարսիկներու Աղա Մահմէտ Խանը Թիֆլիսի վրայ յարձակելով երեք օր անգթութիւններ կը գործէ։ Սայաթ Նովա վանքէն Թիֆլիս կ'աճապարէ իր զաւակները կ'ազատէ ու ապա ինք կը մտնէ Ս. Գէորգ եկեղեցին, հոն պատսպարուելու համար։ Պարսիկ յարձակողները կը մտնեն եկեղեցիէն ներս եւ կը տեսնեն որ հայ մեծատաղանդ բանաստեղծը կ'աղօթէ խորանին առջեւ։ Կը պահանջեն որ դուրս գայ եկեղեցիէն եւ ուրանայ իր հաւատքը։

Սայաթ Նովա կը պատասխանէ.–

— Չեմ ելլեր եկեղեցիէն, չեմ ուրանար Քրիստոսը։

Յարձակողները եկեղեցիին մէջ կը սպաննեն հայ մեծ բանաստեղծը։

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԱՆՔԻ ՄԸ ԱՒԵՐԱԿԸ

Միքայէլ Չամչեան վարդապետ եղած է անդամ Մխիթար Սեբաստացիին հիմնած Մխիթարեան միաբանութեան։ Ան տքնաջան աշխատանքով գրած է հայոց պատմութիւնը, հին դարերէն մինչեւ 1784 թուականը, հայ ժողովուրդը ծանօթացնելով իր փառաւոր անցեալին։ Մեռած է 1823–ին։

ՄԱՆՐԱՆԿԱՐՉՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԶԱՐԴԱՐՈՒԵՍՏ

Մեր ազգին մշակոյթի հպարտութիւնը կը կազմէ Մաճառանկարչութիւնը, *այսինքն գունագեղ պատկերներով, ծաղիկներով կամ թռչուններով զարդարուած ձեռագիրներ։ Նուրբ ճաշակ եւ վարպետ ձեռք պէտք էր արուեստի այդ գործերը արտադրելու համար։ Նշանաւոր մանրանկարիչներ եղած են Կիլիկիոյ մէջ՝ Կոստանդին, Թորոս Ռոսլին, Սարգիս Պիծակ, իսկ Հայաստանի մէջ՝ Թորոս*

Տարօնեցի, Մկրտիչ Նաղաշ եւ Նաղաշ Յովնաթան։

Հայաստան հարուստ արտադրութիւն ունեցած է նաեւ Քանդակագործութեան մէջ։ Քանդակի զարդարուեստը ամէնէն շատ ծաղկեցաւ Բագրատունիներու շրջանին, եկեղեցիներ կառուցանելու ժամանակ։ Նշանաւոր եղած են նաեւ հայկական խաչքարերը։ Միայն Հին Ջուղայի գերեզմանոցը կը հաշուէր մօտ 20.000 խաչքարեր։

ՀԱՅԵՐԸ ԵՒ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Կիւթէնպէրկի տպագրութեան գիւտէն (1455) հազիւ 57 տարիներ անցած էին, երբ հայ ժողովուրդը, գիտութեան եւ զարգացումի սիրահար, օգտագործեց այդ գիւտը։ Շատ մը Եւրոպական եւ Ասիական ազգեր ետ մնացին հայերէն, որոնք 1512–ին ընծայեցին հայերէն լեզուով առաջին գիրքը Վենետիկի մէջ, Յակոբ Մեղապարտ կոչուող ուսումնատենչ անձի մը կողմէ։ Տպագրուած հայերէն առաջին գիրքը կը կոչուի Պարզատումար։

Հայկական առաջին իսկական տպարանը հաստատուեցաւ Վենետիկ, 1565–ին Աբգար Թոքատցիի կողմէ։ Ապա հայկական այլ տպարաններ ստեղծուեցան գաղութներու կեդրոններու մէջ, ինչպէս Լամպերկ, Սպահան, Ամստերտամ, Պոլիս, Իզմիր, Մատրաս եւ վերջապէս Էջմիածին։

ԴՊՐՈՑՆԵՐ

Հակառակ որ Հայաստան շարունակ պատերազմներու մէջ եղած է եւ յարձակումներու ենթակայ, սակայն իրեն սահմանակից ազգերու մէջ միակն էր հայ ժողովուրդը որ ունէր կազմակերպուած դպրոցներ։

Մինչեւ 1790 թուականը, կրթութեան իրաւունքէն զրկուած էին Օսմանեան կայսրութեան քրիստոնեայ քաղաքացիները։ Քանի մը Դպրեվանքներ միայն արտօնուած էին, եկեղեցականներ պատրաստելու համար։

Երբ որ այս արգելքը վերցուեցաւ, ազգային հայ վարժարաններ սկսան զարկ ստանալ նախ Պոլսոյ մէջ, ապա ուրիշ հայագաղութներու մէջ։ Շնորհիւ այս դպրոցներուն է որ հայ ժողովուրդը յոյներուն հետ դարձաւ Օսմանեան կայսրութեան ամէնէն յառաջադէմ տարրը։ Ստեղծուեցան նաեւ երկրորդական ուսման բազմաթիւ հաստատութիւններ։ Ամէնէն կարեւորները եղան՝ Էրզրումի Սանասարեան

վարժարանը, Պոլսոյ Կեդրոնականը, Սկիւտարի Պէրպէրեան վարժարանը, Վանի Վարժապետանոցը եւ Վարագայ վանքի դպրոցը։ Իսկ Ռուսահայոց համար՝ Մոսկուայի Լազարեան ճեմարանը, Թիֆլիսի Ներսէսեան դպրոցը եւ Էջմիածնի Գէորգեան ճեմարանը։

Վերոյիշեալ հաստատութիւնները հիմնուեցան հայ մեծահարուստներու եւ համեստ ժողովուրդի դրամական նուիրատուութեանց շնորհիւ։ Անոնք հանդիսացան այն կեդրոնները, ուրկէ հայ ուսուցիչներու եւ մտաւորականներու մեծ թիւ մը հրապարակ եկաւ եւ ԺԹ. դարու վերջերը ու Ի. դարու սկիզբները մեծ դեր կատարեց հայ կեանքին մէջ։

ՁԵՌԱԳԻՐՆԵՐ

Կարելի է ըսել, թէ Արեւելքի մէջ ոչ մէկ ազգ այնքան սիրած ու արտադրած է ձեռագիրներ, որքան հայերը, հակառակ որ շատ ծախսի կը կարօտէր ձեռագիր ունենալը։ Ոչ միայն իշխաններ, հարուստներ, այլ նաեւ խոնարհ դասակարգէ մարդիկ ամէն զոհողութիւն կ'ընէին իրենց տուներուն մէջ հայերէն ձեռագիր կամ գիրք ունենալու համար։ Ընդհանրապէս վանականներն էին որ կը զբաղէին ձեռագիր ընդօրինակելով։ Անոնք կ'աշխատէին այդ ձեւով եկեղեցիները հարստացնելու համար եւ մեր պատմական, բանաստեղծական ու քարոզչական գիրքերը բազմացնելու։ Ամէնէն աւելի բազմաթիւ ձեռագիրները որ մեզի հասած են կրօնական են. Աւետարան եւ Աստուածաշունչ։

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

Հայ մտքի ամէնէն աւելի բարձր եւ միջազգային համբաւ ունեցող իրագործումը եղաւ Հայկական Ճարտարապետութիւնը։ Հին ժամանակներէն սկսեալ հայերը յատուկ ոճով յօրինած են Քրիստոնէական արուեստի գլուխ գործոցներ։

Մասնաւորաբար հայ ճարտարապետութիւնը իր բարձրութեան հասաւ Բագրատունեաց Թագաւորութեան շրջանին Անի մայրաքաղաքը շէնցնելու աշխատանքներուն մէջ։ Այդ շրջանին երկու նշանաւոր ճարտարապետներ կ'ապրէին՝ Տրդատ եւ Մանուէլ Վանականները։

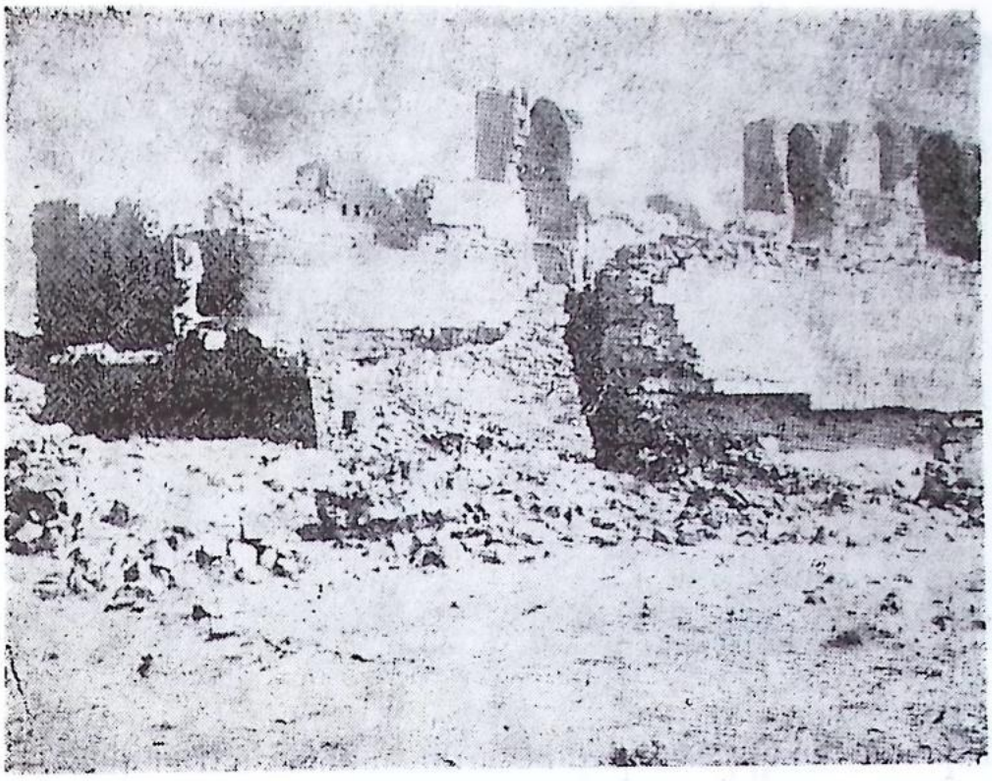

Անի.– Պարիսպի զանազան տեսարաններ

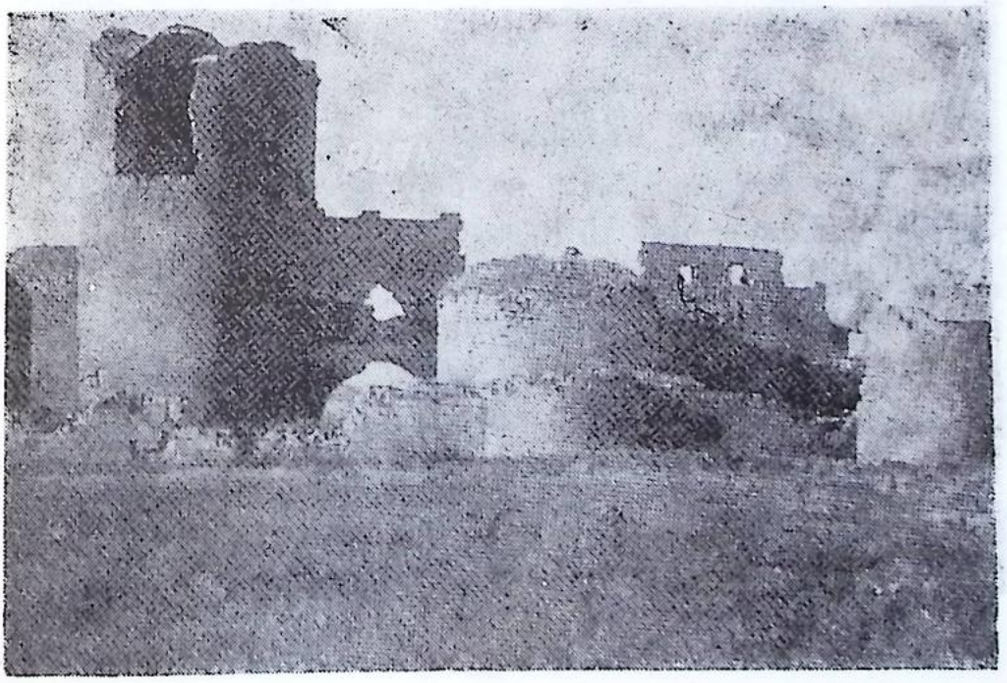

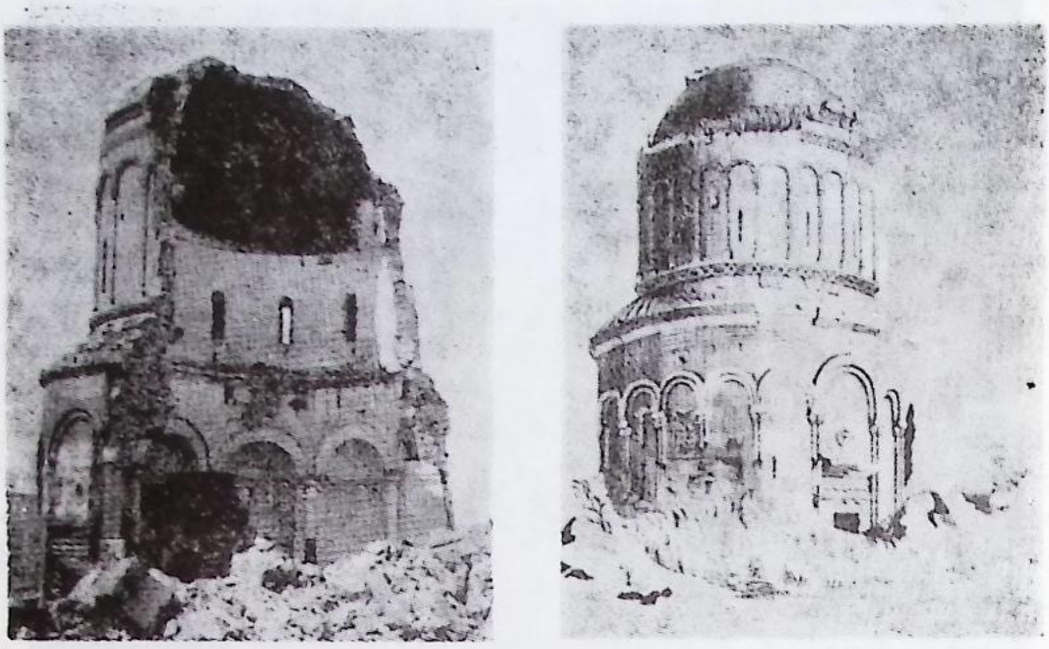

Անի.– Ս. Փրկիչ եկեղեցիին աւերակները եւ բանդակներ

Անի.– Աւերակներ Կուսանաց վանքի

ԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Հաճճարեղ — *Շատ խելացի։*
Վերածնունդ — *Նորէն ծնիլը, վերակենդանացում։*
Ուխտեց — *Երդում կատարեց։*
Յօրինել — *Ստեղծել, գրել։*
Փառատր — *Հրաշալի, շքեղ։*
Դպրեվանք — *Վանքի մէջ գործող դպրոց՝ եկեղեցականներ պատրաստելու համար։*
Քանդակ — *Փորագրելով շինուած պատկեր կամ զարդ։*
Համբաւ — *Հռչակ, մեծ անուն։*
Հասարակապետութիւն — *Հանրապետութիւն։*

Հայորդինե՛ր,
Մի՛ հարցնէք երբեք թէ ինչ պիտի տայ ձեզի ձեր ժողովուրդը, այլ միայն հարց տուէք դուք ձեզի, թէ դուք ինչ պիտի կարենաք տալ անոր:

ԺԹ. ԴԱՍ

ՌՈՒՍԻԱ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԲԵՄԻՆ ՎՐԱՅ

ՌՈՒՍԵՐԸ

Ռուսերը կը պատկանին Սլաւ ցեղին, որոնք նախապէս կ'ապրէին Ուքրանիոյ մէջ։

Ռուսիա ամէնէն ուշ կազմուած պետութիւններէն մէկն է։ Ժ. դարուն Վլատիմիր իշխանը ընդունեց Քրիստոնէութիւնը եւ ատով սկսաւ Ռուսիոյ քաղաքակրթութիւնը։

ԺԳ. դարուն Ճենկիզ Խան գրաւեց Ռուսիան։ Իւան Սարսափելի իշխանը ԺՉ. դարուն թաթարները վտարեց երկրէն եւ իր մայրաքաղաքը փոխադրեց Մոսկուա, ուր եւ կոչուեցաւ ՁԱՐ ու շինեց Կրեմլինի պալատը։

1613–*ին Ձար ընտրուեցաւ Միքայէլ Ռոմանով իշխանը, որ եղաւ հիմնադիր Ռոմանովներու Տոհմին։*

Ռուսիա աշխարհի յետամնաց երկիրներէն մէկն էր եւ կ'ապրէր բոլորովին կղզիացած ու աշխարհէն կտրուած։ Այս կացութեան վերջ տուաւ Ալեքսիս Ձարին որդին՝ Պետրոս, որ **10** *տարեկանին յաջորդեց իր հօրը։*

ՄԵԾՆ ՊԵՏՐՈՍ ԵՒ ԿԱՏԱՐԻՆԷ Բ.

Մեծն Պետրոս (**1682 – 1725**) *փոխեց իր երկրին ճակատագիրը։ Ճամբորդեց Եւրոպական երկիրներ, սորվեցաւ արհեստներ, ուսումնասիրեց Եւրոպական քաղաքակրթութիւնը եւ վերադառնալով իր հայրենիքը, հիմնական բարեկարգութիւններ կատարեց, քաջալերեց վաճառականութիւնը, գրողները եւ արուեստագէտները։*

Ան, զօրաւոր կամքի տէր, կրցաւ կերպարանափոխել Ռուսիան։ Բացաւ դպրոցներ, հաստատեց տպարան եւ գրադարաններ։ Ան շինեց նոր քաղաք մը եւ իր անունով կոչեց Պետերսպուրկ, *որ այնուհետեւ դարձաւ Ռուսիոյ մայրաքաղաքը, մինչեւ* **1917** *թուականը եւ որ ներկայիս կը կոչուի* Լենինկրատ։

Մեծն Պետրոսի քաղաքական մեծագոյն նպատակը

ՄԵԾ ՊԵՏՐՈՍ ԶԱՐԸ

ու իր յաջորդներուն ձգած կտակը եղաւ՝ ջանալ գրաւել Հայկական բարձրավանդակը, հասնելու համար Միջերկրական ծով։ Որովհետեւ ան կը հաւատար, որ Միջերկրական ծովու վրայ իշխողը կ'իշխէ նաեւ ամբողջ աշխարհի վաճառականութեան։

Մեծն Պետրոսի յաջորդներուն մէջ նշանաւոր եղաւ Կատարինէ Բ. Զարուհին, (1761 – 1796), որ շարունակեց անոր գործը, պատերազմեցաւ Թուրքերուն դէմ եւ քաջալերեց հայկական ազատագրական շարժումը։

Շնորհիւ Մ. Պետրոսի, Ռուսիա գործօն մասնակցութիւն ունեցաւ միջազգային քաղաքական թատերաբեմին վրայ եւ իր կշիռը ունեցաւ հայկական հարցին մէջ։

ՌՈՒՍ - ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ԵՒ ՌՈՒՍ - ԹՐՔԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ

Ռուսերը Կովկասեան ժողովուրդներու աչքին իրենց վարկը բարձրացնելու եւ մանաւանդ Միջերկրական ծով հասնելու համար պատերազմներ մղեցին թէ՛ Պարսիկներու եւ թէ՛ Թուրքերու դէմ։

Ռուս – Պարսկական պատերազմներու ընթացքին նշանաւոր եղաւ Մատաթեան հայ զօրավարը, որ իր բանակով ամբողջութեամբ քայքայեց պարսկական գունդերը։ Այս յաղթանակով Երեւանը եւ Նախիջեւանը անջատուեցան Պարսկաստանէն եւ միացուեցան Ռուսիոյ։

Մեծն Պետրոսի օրերէն Ռուսիա միշտ նպատակ ունեցած է դէպի Միջերկրական ծով իջնելու։ Յունաստանի անկախութեան խնդիրը առիթ մը եղաւ, որ Նիկոլա Զարը պատերազմ յայտարարէ Թուրքիոյ դէմ 1827–ին։

Յոյները 1460 թուականներէն ինկած էին թրքական լուծին տակ եւ կը տանջուէին հայերու, սերպերու, պուլկարներու եւ այլոց պէս։

1821 թուականին, յոյները ապստամբեցան Թուրքիոյ դէմ եւ աննման հերոսներ տուին անկախութեան այդ կռիւներուն։ Ռուսերը պաշտպան կանգնեցան յոյներուն եւ օգնեցին անոնց։ Նաւարինի ծովամարտին ջախջախուեցաւ թրքական նաւատորմը եւ 1829 թուականին Ադրիանուպոլսոյ (Էտիրնէ) մէջ կնքուած դաշինքով Թուրքիա ճանչցաւ Յունաստանի Անկախութիւնը։

ՌՈՒՍ -ԹՐՔԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ ԱՆԴՐԱԴԱՐՁԸ ՀԱՅԵՐՈՒՆ ՎՐԱՅ

1730 թուականէն, երբ Արաքս գետի արեւմտեան ափի հայկական հողերու վրայ թրքական տիրապետութիւնը հաստատուեցաւ, հայ կեանքը սեւ վարագոյրով մը պատուեցաւ։ Մեռաւ մտաւոր զարգացումը, չքացաւ մարդկային տարրական ազատութիւնն անգամ։ Հայութիւնը զրկուած էր ամէն բանէ եւ իբրեւ ստրուկ պէտք էր որ աշխատէր՝ թուրք, քիւրտ եւ այլ ցեղապետներուն ծառայելու համար։ Սպանութիւնն ու կողոպուտը սովորական բաներ դարձած էին այլեւս։ Ամբողջ Թուրքիոյ իշխանութեան տակ գտնուող շուրջ 3 միլիոն հայերը անտանելի պայմաններու տակ կ'ապրէին, բացի մայրաքաղաք Կ. Պոլսոյ հայութենէն, որ բարգաւաճ դիրք մը ունէր։ Մայրաքաղաքին մէջ հայութեան վիճակի յարաբերաբար տանելի կացութիւնը անոր համար էր, որ հոն կը գտնուէին օ-

տար երկիրներու ներկայացուցիչ – դեսպաններ եւ Օսմանեան կառավարութիւնը կ'ուզէր որ անոնց վրայ ձգէ այն տպաւորութիւնը որ Թուրքիոյ մէջ հպատակի եւ իշխողի միջեւ տարբերութիւն չկայ։

Տառապող հայութիւնը յոյսով լեցուեցաւ, երբ Ռուսերը պատերազմ յայտարարեցին Թուրքիոյ դէմ։ 15.000ի հասնող հայ կամաւորներ միացան ռուս բանակին։ Եւ սակայն, յաղթանակէն ետք, 1829ի Էտիրնէի խաղաղութեան դաշինքով Յունաստանի անկախութիւնը պարտադրելէ ետք Թուրքիոյ, Ռուսերը համաձայն եղան ետ յանձնել Հայաստանէն իրենց գրաւած շրջանները, Կարսը, Արտահանը, Ալաշկերտը, Կարինը եւ պահել միայն Ախալքալաք եւ Ախալցխա քաղաքները։

Ինչպէս կը տեսնուի, ոչ մէկ խօսք Հայաստանի անկախութեան մասին, որ Ռուսերը կը խոստանային հայերուն ամէն անգամ, որ անոնց օգնութեան պէտքը զգային պատերազմներու ժամանակ։

Ռուս – Պարսիկ եւ Ռուս – Թուրք պատերազմներուն յաղթանակներու իբրեւ արդիւնք, Ռուսիա տէր դարձաւ Հայաստանի մէկ մասին եւ հայութիւնը աշխարհագրական օրէն բաժնուեցաւ երեքի ու գործածական դարձաւ Ռուսահայ, Թրքահայ եւ Պարսկահայ բացատրութիւնը։ (Ռուսահայաստան, Թրքահայաստան եւ Պարսկահայաստան)։

ՊՈԼՈԺԵՆԻԱ

Այս պատերազմներէն առաջ Ռուսերը խոստացած էին հայերուն, որ թուրքերէն եւ պարսիկներէն գրաւուած հայկական հողերուն վրայ պիտի հաստատեն հայկական ինքնավար ու ազատ պետութիւն մը։ Եւ սակայն պատերազմներէն յետոյ «մոռցան» իրենց խոստումը եւ ազատութեան փոխարէն հայոց տուին կանոնագրութիւն մը, որ կոչուեցաւ պոլոժենիա, որով հայերը կը դառնային կրօնական համայնք մը։

Այս կանոնագրութեան համաձայն, Հայոց Կաթողիկոսը կ'ընտրուէր էջմիածնի մէջ գումարուած ժողովի մը

ընթացքին որուն կը մասնակցէին աշխարհական եւ եկեղեցական պատգամաւորներ, հայկական բոլոր թեմերէն։ Կաթողիկոսին ընտրութիւնը կը վաւերացուէր Ցարին կողմէ։ Մայր Աթոռը իրաւունք ունէր բանալու թեմական դպրոցներ եւ ճեմարաններ։ Այս իրաւունքէն օգտուելով հայերը բացին բազմաթիւ դպրոցներ, բարձրագոյն կրթարաններ, ինչպէս Մոսկուայի Լազարեան ճեմարանը եւ Թիֆլիսի Ներսէսեան դպրոցը։ Հաստատուեցան նաեւ տպարաններ եւ հրատարակուեցան հայկական թերթեր։

●

ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆ

1914 – 1918 Համաշխարհային Ա. Պատերազմի ընթացքին, Ռուսիա խառնակ վիճակ մը կը ներկայացնէր, ուր 1917–ին ներքին սոսկալի յեղափոխութեամբ մը կը տապալէր վերջին Ցարը եւ Քերէնքի կը կազմէր ընկերվարական պետութիւն մը։ Ապա համայնավար պարագլուխներ Իլիչ Լենին, Սթալին եւ Թրոցկի տէր կը դառնան իշխանութեան եւ ստեղծելով ոստիկանական սոսկալի ուժ մը, (Չէկա) կը հալածեն ու կը սպաննեն բոլոր ազնուականները եւ թագաւորական ընտանիքը։

Լենինի մահէն վերջ, 1924ին, երկրին ղեկը անցաւ Սթալինին ձեռքը՝ (1924 – 1954), որ եղաւ կարմիր բռնապետ մը եւ միլիոնաւորներ զոհ գացին իր բռնապետութեան։

Ներկայիս Համայնավարութեան տիրապետութեան տակ կը գտնուին 16 հանրապետութիւններ, որոնք կը կոչուին Խորհրդային Միութիւն, եւ որուն մաս կը կազմէ նաեւ Հայաստանը։ Համայնավար կուսակցութիւնն է որ կը կառավարէ Խորհրդային Միութեան մաս կազմող բոլոր երկիրները, ուր ուրիշ կուսակցութիւններ արգիլուած են։

ԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Վտարել – *Վռնտել, արտաքսել։*
Յետամնաց – *Ետ մնացած, չզարգացած։*
Վարկ – *Պատիւ։*
Համայնք – *Միեւնոյն եկեղեցւոյ պատկանողներու ամբողջութիւն։*
Թեմ – *Առանձին առաջնորդարան ունեցող շրջան, քաղաք կամ երկիր։*
Ընկերվարութիւն – *Քաղաքական վարդապետութիւն մը, որ նպատակ ունի մարդոց միջեւ հաւասարութիւն բերել, որպէսզի մարդը մարդուն կողմէ չշահագործուի։*

ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐ ԻՆՔՆԱՍՏՈՒԳՄԱՆ ՀԱՄԱՐ

1.— *Ո՞ր Ձարը կազմակերպեց Ռուսիան։ Ի՞նչ էր անոր գլխաւոր նպատակը։*

2.— *Ի՞նչ գիտես Ադրիանապոլսոյ (Էտիրնէ) դաշնագրին մասին։*

3.— *Հայերը ինչպէ՞ս կ'ապրէին Թուրք տիրապետութեան տակ։*

4.— *Ի՞նչ է Պոլոժենիան։*

ԺԹ. ԴԱՍ

ՀԱՅԵՐՈՒ ՄՏԱՒՈՐ ԶԱՐԹՕՆՔԸ

(ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՏԱԿ)

Քրիստոնեայ Ռուսիոյ իշխանութեան տակ հայերը կրցան կեանքի ու ստացուածքի ապահովութիւն ունենալ եւ նուիրուեցան արհեստներու ու առեւտուրի։ Ոչ միայն Հայաստանի, այլ նաեւ Թիֆլիսի եւ նաթահորերով հարուստ Պագուի տնտեսութիւնը իրենց ձեռքը առին։

Հայերը օգտուելով իրենց տրուած ապահովութենէն ու խաղաղ պայմաններէն, հայաշատ կեդրոններու մէջ բացին դպրոցներ, կրթական հաստատութիւններ, հասատեցին տպարաններ, հրատարակեցին թերթեր եւ այս ձեւով հիմը դրին **Մտաւոր Զարթօնքի** *գրականութեան։*

Շնորհիւ այդ գրականութեան հայոց մէջ զարգացաւ ու տարածուեցաւ հայ **ազատագրութեան գաղափարը,** *որ սկսած էր արդէն ԺԷ. դարու վերջերուն։*

Մտաւորական մեծ կեդրոններ եղան **էջմիածնի Գեուրգեան, Մոսկուայի Լազարեան եւ Թիֆլիսի Ներսիսեան** *ճեմարանները, ուրկէ շրջանաւարտ աշակերտներ Ռուսական կամ Եւրոպական այլ համալսարաններու մէջ իրենց ուսումը կատարելագործելով վերադարձան հայրենիք եւ հանդիսացան ռուսահայոց մտաւոր Զարթօնքին առաջնորդները կամ քաղաքական կեանքին ղեկավար դէմքերը։*

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱԲՈՎԵԱՆ

Հայ մտաւոր զարթօնքի առաջին առաջնորդը եղաւ Խաչատուր Աբովեան, որ իր ուսումը ստացած էր Ներսիսեան դպրոցին մէջ եւ ապա գացած Դորպատի նշանաւոր համալսարանը։ Իր գրականութեամբ ան պատրաստեց հայրենասէր երիտասարդութիւն մը, որուն ներշնչեց ազատութեան գաղափարը։

Ան հանդիսացաւ հիմնադիրը Արդի Հայ Գրականութեան, որովհետեւ առաջին անգամ ըլլալով ինքն էր որ ժողովուրդի կեանքի մասին գրեց ժողովրդական բարբառով (աշխարհաբար)։ Իր նշանաւոր գործն է «Վէրք Հա-

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱԲՈՎԵԱՆ

յաստանի» դիւցազնավէպը, ուր կը ներկայացնէ հայերու ազատագրական շարժումը պարսիկներուն դէմ։ Վէպին հերոսը Աղասին է, որ պարսիկ ոստիկաններ սպաննելով կ'ազատէ իր նշանածը՝ Թագուհին, որ առեւանգուած էր։

Գրութեան գլխաւոր նիւթը կը կազմէ հայրենասիրութիւնն ու ազատութեան ձգտումը։

ՀԻՒՍԻՍԱՓԱՅԼ ԹԵՐԹԸ

1858ին Մոսկուայի մէջ սկսաւ հրատարակուիլ «Հիւսիսափայլ» թերթը, որուն գլխաւոր վարիչներն էին Ստեփան Նազարեան եւ Միքայէլ Նալբանտեան։

Միքայէլ Նալբանտեան բացատրեց եւ քարոզեց թէ առանց հայրենիքի եւ անկախութեան կարելի չէ պահել ու պահպանել եկեղեցին եւ մշակոյթը։ Ան գրականութեան միջոցով քարոզեց անկախութեան գաղափարը։ Անոր համաձայն, հայրենիք ունենալու ճամբան կռիւի եւ արիւնի ճամբան է։ Նալբանտեան իր մէկ գրութեան մէջ կ'ըսէ.—

«Մեր հայրենիք շղթաներով
Այսքան տարի կապկապուած
Իր բազ որդւոց սուրբ արիւնով
պիտի լինի ազատուած»։

Մ. Նալբանտեան 1860–ին կ'երթայ Պոլիս, կը կազմէ ազատասէր հայերու խմբակ մը, օգնութեան հասնելու համար Զէյթունի հայ ժողովուրդին, որ այդ շրջանին կը կռուէր թուրք բռնակալութեան դէմ։ Տարի մը ետք կը վերադառնայ Կովկաս եւ սակայն կը ձերբակալուի ռուս կա-

ռավարութեան կողմէ։ Կը վարակուի թոքախտէ եւ կը մեռնի։

ՌԱՖՖԻ

«Հիւսիսափայլ»էն ետք, 1872–ին, Թիֆլիսի մէջ ըսկրսաւ հրատարակուիլ «Մշակ» օրաթերթը Գրիգոր Արծրունիի խմբագրութեամբ։ «Մշակ» նշանաւոր դարձաւ երբ անոր սկսաւ աշխատակցիլ նշանաւոր վիպասան՝ Ռաֆֆի, որ իր վէպերով պատկերացուց հայրենիքի տխուր վիճա-

ՌԱՖՖԻ

կը օտարներու լուծին տակ եւ արծարծեց թրքահայ ժողովուրդի ազատագրական գաղափարը։

Ռաֆֆի, բուն անունով Յակոբ Մելիք Յակոբեան, ծըննած է 1835ին, Սալմաստի մէջ։ Ան ինքնաշխատութեամբ կրցաւ բարձր զարգացումի տէր դառնալ եւ մեր գրականութիւնը ճոխացնել նշանաւոր վէպերով, ինչպէս օրինակ «Խենթ»ը, «Դաւիթ Պէկ»ը, «Սամուէլ»ը, «Ջալալէտտին», «Կայծեր»ը (2 հատոր) եւայլն։

Ռաֆֆի իր գրուածքներով հայ երիտասարդութեան ներշնչեց քաջութիւն ու հայրենասիրութիւն եւ այս ձեւով դարձաւ մեր մտաւոր Զարթօնքի առաջնորդներէն։

ԳԱՄԱՌ - ՔԱԹԻՊԱ (ՌԱՖԱՅԷԼ ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ)

Հայ մտաւոր Զարթօնքի առաջնորդներէն մէկն է նաեւ Ռ. Պատկանեան, որուն գրական ծածկանունն է Գամառ - Քաթիպա։ Ան գրած է հայրենասիրական երգեր եւ

անոնցմով փորձած է արթնցնել թմրած ժողովուրդը։ Հանրածանօթ է իր «Արաքսի Արտասուք»ը նշանաւոր բանաստեղծութիւնը։

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ (1869 - 1923)

Ծնած է Ախալքալաքի մէջ։ Տաղանդաւոր բանաստեղծ, որ մեծ հաճոյքով կը կարդացուի ժողովուրդին կողմէ։ Ինքզինք կը սիրէր կոչել «Ամենայն հայոց բանաստեղծ»։ Ան հաստատուած է Թիֆլիս, ուր հիմնած է

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ

գրական ակումբ մը, որուն կը մասնակցէին բազմաթիւ յայտնի գրողներ։ Բանտարկուած է իբրեւ յեղափոխական։

Գրած է քառեակներ, հեքեաթներ եւ դիւցազներգութիւններ, ինչպէս «Սասունցի Դաւիթ», «Թմբկաբերդի առումը», «Գիգորը», «Քաջն Նազար», «Կաթիլ մը մեղր», եւայլն։

ԱՒԵՏԻՍ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ (1866 - 1948)

Աւետիս Ահարոնեան իր կեանքի ամբողջ տեւողութեան եղաւ տիրապետող դէմք մը, իբրեւ վիպագիր, բանաստեղծ, հրետոռ եւ քաղաքական գործիչ։ Էջմիածնի Գէորգեան Ճեմարանը աւարտելէ ետք հետեւեցաւ համալսարանական ուսման Լոզանի եւ Բարիզի մէջ։ Ան է որ ստորագրած է Սեւրի Դաշնագիրը Անկախ Հայաստանի կառավարութեան կողմէ, 1920 Օգոստոս 10–ին։ Երկար տարիներ ապրեցաւ Ֆրանսա՝ կաթուածահար վիճակի մէջ եւ մեռաւ 1948ին։ Աւետիս Ահարոնեան հանդիսացած

է հայ ժողովուրդի վիշտի երգիչը, նկարագրած է մեր տառապանքը, ազատութեան ճանապարհին կռուող հերոսներու խռովքը։ Իրեն կը պատկանի հայ պատանիներուն ուղղուած սա խօսքը.—

ԱԻԵՏԻՍ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

Այսման չարիք թէ մոռանան մեր որդիք,
Թող ողջ աշխարհ հային կարդայ նախատինք...

●

ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆ

— Դպրոցներու հետ ծաղկեցաւ նաեւ հրապարակագրութիւնը։ Օտար ազգերու մէջ լրագրութիւնը ընդհանրապէս քաղաքական ու ընկերային լուրեր տարածելու համար է, բայց հայերու պարագային այդպէս չեղաւ միայն։ Շատ մը հայ գրագէտներ, վիպագիրներ թէ բանաս-

տեղծներ իրենց երկերը հրատարակած են լրագրութեան միջոցով։

ԳԱԲՐԻԷԼ ՍՈՒՆԴՈՒԿԵԱՆ

ՇԻՐՎԱՆԶԱԴԷ

ԼԵՒՈՆ ՇԱՆԹ

— Ժթ. դարէն արեւելահայերու մօտ սկսաւ զարգանալ նաեւ թատերական գրականութիւնը, որուն գլխաւոր ներկայացուցիչները եղան Գաբրիէլ Սունդուկեանց, Շիրվանզադէ (Աղեքսանդր Մովսէսեան) եւ Լեւոն Շանթ։

Թիֆլիսը հանդիսացաւ կեդրոնը հայ թատրոնին, ուր սկզբնական շրջանին կը ներկայացուէին ազգային նիւթեր միայն, հայրենասիրութիւն տարածելու համար թատրոնի ճամբով։

Հայ բեմին մեծագոյն եւ անուանի դերասանապետը

եղած է Պետրոս Ադամեան, *որ ծնած էր Պոլիս* (1849 – 1891)։

●

ԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Ջարթօնք –	*Արթնութիւն, արթննալը։*
Կատարելագործել –	*Կատարեալին հասցնել, աւարտել։*
Ղեկավար –	*Առաջնորդ։*
Արդի –	*Նոր, հիմակուան։*
Բարբառ –	*Լեզու, խօսելու ձեւ։*
Աշխարհաբար –	*Հիմակուան խօսուած հայերէնը, (հին հայերէնը կը կոչուի՝ Գրաբար)։*
Արծարծել –	*Վառել, մոռցուած հարց մը մէջտեղ բերել։*
Արտասուք –	*Արցունք։*
Հրեշտո –	*Ճառախօս։*
Խռովք –	*Յուզում, հոգեկան տագնապ։*
Ճանապարհ –	*Ճամբայ։*
Նախատինք –	*Անարգանք, ամօթ, արհամարհանք։*
Երկ –	*Աշխատանք, գործ, գրուածք։*

Մահուան գնով էլ պարտաւոր ենք մենք
Միացեալ տեսնել հողը հայկական...

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՇԻՐԱՋ

ԺԵ. ԴԱՍ

ՀԱՅԵՐՈՒ ՄՏԱՒՈՐ ԶԱՐԹՕՆՔԸ

(ԹՐՔԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՏԱԿ)

ՊՈԼՍՈՅ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹԵԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

Երբ Մեհմետ Ֆաթիհ սուլթանը 1453*–ին գրաւեց Պոլիսը, իր բարեկամ Յովակիմ հայ եպիսկոպոսը* 1461*ին հրաւիրեց իր մօտ եւ զայն հռչակեց Պատրիարք, իր իշխանութեան տակ գտնուող բոլոր հայոց համար։*

Մեհմետ հիմնելով Հայոց Պատրիարքութիւնը, երեք նպատակներ կը հետապնդէր.—

1. *Սիրաշահիլ հայերը որ Պոլիս գաղթեն եւ շէնցնեն զայն։*

2. *Յոյներու պատրիարքութեան ազդեցութիւնը եւ հմայքը տկարացնել.*

3. *Թրքահայերը անջատել էջմիածինէն, որ այդ օրերուն պարսիկներու իշխանութեան տակ կը գտնուէր։*

Թրքահայերու ազգային հարցերը կը կառավարուէին Պատրիարքին եւ Հայ Ամիրաներու միջոցաւ։ Ամիրաները հարուստ դասակարգը կը կազմէին, որոնք իրենց դրամական ուժով եւ պետութեան մօտ ունեցած ծանօթութիւններով ազդեցիկ դէմքեր էին։ Մինչդեռ արհեստաւորները ոչ մէկ ձայն ունէին վարչական գործերուն մէջ։

Ներկայիս ալ կը շարունակէ գոյութիւն ունենալ Պոլսոյ հայկական պատրիարքութիւնը, որ սակայն չունի նախկին ազդեցութիւնն ու դերը։ Անոր ներկայի գոյութիւնը յաւելեալ փաստ մըն է, որ անցեալին, հոն, Թուրքիոյ եւ Թրքահայաստանի մէջ մեծաթիւ հայեր ապրած են, որոնք այսօր չկան... 1.600.000 հայեր կ'ապրէին հայկա-

կան գաւառներու մէջ եւ 1.000.000 հայեր՝ Թուրքիոյ այլ տեղերը, մասնաւորաբար Կիլիկիոյ քաղաքներուն մէջ, 1882–ի պատրիարքարանի կատարած հայահամարով։ Այդ բոլորէն հազիւ քանի մը տասնեակ հազար հայեր մնացած են հիմա։ Հայ ազգաբնակչութեան ամբողջութիւնը ենթարկուեցաւ ջարդի (1.500.000) կամ աքսորի...

ԹՐՔԱՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱՅԻՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ամիրաներու ինքնագլուխ ու կամայական գործունէութենէն դժգոհ մնացին արհեստաւորները (էսնաֆ), որով բուռն պայքար մը ստեղծուեցաւ այս երկու դասակարգերուն միջեւ։

Այդ շրջաններուն Եւրոպայէն վերադարձած էին ուսանող հայ երիտասարդներ, որոնք Ֆրանսա ուսանած ըլլալով՝ լեցուած էին ֆրանսական յեղափոխութեան գաղափարներով։

Ֆրանսայի մէջ, 1789 թուականէն սկսեալ ժողովրդային մէկէ աւելի յեղափոխութիւններ ծագեցան թագաւորական իշխանութեան դէմ՝ ազատութիւն, հաւասարութիւն եւ եղբայրութիւն պահանջելով։ Այդ կարգախօսներուն համար բազմահազար զոհեր տուին ֆրանսացիները՝ յեղափոխութեան մէջ, եւ անոնց այդ գաղափարներն ու անձնազոհութիւնը օրինակ դարձան աշխարհի բոլոր ժողովուրդներուն, մասնաւորաբար Օսմանեան լուծին տակ ապրող ազգերուն, (հայեր, յոյներ, պալքանեան ժողովուրդներ) որոնք այնքան պէտք ունէին ազատութեան, հաւասարութեան եւ եղբայրութեան... Ֆրանսական յեղափոխութեան ոգին էր, որ այդ ժողովուրդները ապստամբութեան մղեց Օսմանեան Կայսրութեան դէմ։

Ահա ուրեմն, Եւրոպայէն վերադարձած ուսանողներ, ազգային միութեան գետին պատրաստեցին եւ հաւասարութեան սկզբունքին վրայ իրար մօտեցուցին այդ երկու հակադիր դասակարգերը եւ ժողովրդավարական հիմերու վրայ 1860–ին պատրաստեցին Ազգային Սահմանադրութիւնը, որ թուրք պետութեան կողմէ ընդունուեցաւ եւ վաւերացուեցաւ 1863 թուականին։

Ազգային սահմանադրութեան համաձայն, հայերու ընդհանուր ժողովը պիտի բաղկանար ժողովուրդին քուէներով ընտրուած երեսփոխաններէ եւ հետեւաբար ժողովուրդին կամքն էր (ուզածը) որ պիտի ներկայացնէր։

ժողովրդավարութեան յատկանիշը այն է, որ ազգի մը կառավարիչները ընտրուած ըլլան ուղղակի ժողովուրդին կողմէ:

Այդ ընդհանուր ժողովը կը կոչուի նաեւ երեսփոխանական ժողով, որ որոշումներ կու տայ եւ օրէնքները կը հաստատէ հայութեան համար եւ կ'ընտրէ ազգային կեդրոնական վարչութիւն մը, որպէսզի իր հաստատած որոշումները գործադրէ:

1863-էն մինչեւ այսօր, հայրենազուրկ հայութեան ազգային կեանքը կը ղեկավարուի ազգային սահմանադրութեան օրէնքներուն համաձայն, որոշ փոփոխութիւններով անշուշտ: Պոլսոյ պատրիարքութեան փոխարէն մեր զոյգ կաթողիկոսութիւններն են, որ կը ղեկավարեն սփիւռքի զանազան հայագաղութները, որոնք ունին առաջնորդներ, վարչութիւններ, ուսումնական եւ տնտեսական խորհուրդներ, եւայլն:

Ազգային Սահմանադրութեան հիմնական սկզբունքը

ՄԿՐՏԻՉ ՊԷՇԻԿԹԱՇԼԵԱՆ

հետեւեալն է.—

«Իւրաքանչիւր ազգային պարտաւորութիւններ ունի իր ազգին հանդէպ եւ փոխադարձաբար ազգն ալ պարտաւորութիւններ ունի ազգայիններու հանդէպ»։

Այս սահմանադրութիւնը պատրաստող ազգային գլխաւոր գործիչը հանդիսացաւ Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան, որ այդ օրերուն բոլորին սրտին խօսող քերթուած մը գրեց, ուր կ'ըսէր. Տուր ինձ fու ձեռդ, եղբայր եմ մենք... Անոր աջակիցները եղան Գրիգոր Օտեան, Նահապետ Ռուսինեան, Նիկողոս Պալեան եւ ուրիշներ։

Ազգային սահմանադրութիւնը հայերու տուաւ տեսակ մը ներքին անկախութիւն՝ իրենց կրօնական, մշակութային, ժառանգական, ամուսնական եւ կրթական կեանքը վարելու։ Այսուհանդերձ, այդ սահմանադրութեամբ կարելի չեղաւ երբեք ապահովելու, մանաւանդ գաւառներու հայ բնակչութեան կեանքը, ստացուածքն ու պատիւը։

ԿԵԱՆՔԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՒԱՌՆԵՌՈՒ ՄԷՋ

Անտանելի էր գաւառի հայութեան կեանքը։ Կողոպուտը, թալանը եւ սպանութիւնները սովորական դարձած էին եւ կը քաջալերուէին թուրք կառավարութեան կողմէ։

Հայկական գաւառներու մէջ դպրոցներ գոյութիւն չունէին եւ ժողովուրդը կ'ապրէր աղքատութեան եւ տգիտութեան մէջ։

1860-էն սկսած գաւառներէն տեղեկագիրներ կը ղրկուէին Պատրիարքարան, ցոյց տալու համար որ թուրք կառավարութիւնը զանազան միջոցներով կ'աշխատէր բնաջնջել գաւառի հայութիւնը։

Խրիմեան Հայրիկի պատրիարքութեան շրջանին (1869–1873) կազմուեցաւ մասնաւոր յանձնախումբ մը, նախագահութեամբ Ներսէս Եպիսկոպոս Վարժապետեանի որ գաւառներէ եկած տեղեկագիրները դասաւորելով ներկայացուց թուրք սուլթանին։

ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ

Մկրտիչ Խրիմեան հանդիսացաւ այն առաջնորդը, որուն անձնուէր ջանքերով կարելի եղաւ Զարթօնքի շարժում ստեղծել գաւառներու մէջ։ Ան ժողովուրդի շահերու առաքեալը եղաւ յաղթելով բազմապիսի դժուարութեանց։

Առաջին անգամ տպարան հաստատեց Վանի մէջ եւ հիմնեց «Արծուի Վասպուրական» թերթը։ Վարագայ վանքին մէջ հաստատեց գիշերօթիկ վարժարան, ուրկէ դուրս եկան զարգացած եւ մանաւանդ հայրենասէր աշակերտներ։

1869–ին, երբ Պոլսոյ Պատրիարք ընտրուեցաւ, իր գլխաւոր մտահոգութիւնը եղաւ գաւառի հայութիւնը։

ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ

Թուրք կառավարութեան մօտ բողոքեց գաւառներու մէջ տեղի ունեցած կողոպուտներու եւ հարստահարութեանց դէմ։

Դարձեալ Խրիմեան Հայրիկի պատրիարքութեան շրջանին էր, որ կազմուեցան զանազան ընկերութիւններ, որոնց նպատակն էր հայկական գաւառներու մէջ հիմնել վարժարաններ, ազատելու համար գաւառի հայութիւնը տգիտութեան չարիքէն։ 1895–ին, հայ ժողովուրդը միաձայնութեամբ զինք ընտրեց Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս եւ կոչեց ՀԱՅՐԻԿ։

Վախճանեցաւ 1907–ին։

Խրիմեան Հայրիկ հայ մտաւոր եւ քաղաքական զարթօնքի գլխաւոր առաջնորդներէն մէկն է։ Հաւատի ու գործի անձնական մարդը։

ՀԱՅՐ ՂԵՒՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ (1820 - 1901)

Հայ մտաւոր զարթօնքի գլխաւոր առաջնորդներէն մէկը եղաւ նաեւ Վենետիկի Մխիթարեաններու Ուխտէն՝ Հայր Ղեւոնդ Ալիշան։

Ան մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ մեր գրականութեան

ՀԱՅՐ ՂԵՒՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ

եւ պատմութեան վրայ։ Պարզութեամբ եւ անկեղծ շեշտով երգեց հայրենիքն ու ազատութիւնը, եւ հայութեան ներշնչեց ազատութեան սէրն ու ոգին։

●

ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆ

Հայերու մտաւոր զարթօնքին մէջ մասնաւոր նշանակութիւն մը ունեցան զէյթունցիներու մղած քաջարի կռիւները թուրքերու դէմ։

Զէյթունը Կիլիկիոյ Տաւրոսեան լեռներու վրայ գտնուող գիւղաքաղաք մըն էր, որ Կիլիկիոյ հայկական թագաւորութեան անկումէն ետք միշտ ալ պահած է իր անկախութիւնը եւ կառավարուած հայ իշխաններէ։ Թշնամի-

ներ շատ կռիւներ մղած են Զէյթունի դէմ, զանիկա իրենց ենթարկելու համար, բայց միշտ ալ պարտուած եւ փախուստի դիմած են։

1872 թուականին թուրք կառավարութիւնը ուզեց վերջնականապէս պարտութեան մատնել Զէյթունը եւ այդ պատճառով ալ Ազիզ փաշա 30.000 զինուորներով պաշարեց զայն։ Զէյթունցիներ պաշտպանելու համար իրենց պատիւն ու ազատութիւնը կը նետուին անհաւասար կռիւի մէջ։ Պատանի ու երիտասարդ, կին ու տղամարդ, երեխայ ու ծերունի յամառօրէն դէմ կը դնեն թշնամի ուժերուն եւ պարտութեան կը մատնեն զանոնք։ Թշնամին նոր ուժեր կը ղրկէ, բայց ի տես զէյթունցիներու քաջագործութեանց, միջամտութիւններ կ'ըլլան Եւրոպացի դեսպաններու կողմէ եւ սուլթանը կ'ընդունի որ Զէյթուն ներքին ինքնավարութիւն ունենայ։

Զէյթունի յաղթական կռիւները խանդավառեցին հայութեան հոգիները եւ նոյնիսկ Եւրոպական լրագիրներ գովասանքով արձագանգեցին։ Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան այդ առթիւ զէյթունցի հերոսներուն մասին երկու գեղեցիկ ոտանաւորներ գրեց, որոնք այդ օրերուն մեծ ոգեւորութեամբ կ'արտասանուէին ամէնուրեք եւ վրէժի զգացումներով կը լեցնէին հայորդիները։ Անոնցմէ մին կ'ըսէ.—

Կարմիր կայլակը ցայտեն վէրքէս,
Սակայն, մայր իմ, նայէ չորս դին,
Արիւնոտուշտ թուրքերն տե՛ս,
Հազարներով փռուած գետին.
Կերաւ զանոնք սուր մեր ու դուն
Ուրախ լուրեր տար ի Զէյթուն։

★ ★ ★

ԶԷՅԹՈՒՆՑԻՆԵՐՈՒ ԵՐԳԸ

Առեւ ելաւ, զէյթունցիներ,
Դեհ, ձի հեծնենք առնենք զէնքեր դիմենք յառաջ,
Ինչո՞ւ, ինչո՞ւ գլուխ ծռենք
Բռնաւորին մեր վիզ պարզած։

Զէյթունցի ենք, մեր սփոփանք
է պատերազմ եւ արշաւանք.
Քանի ունի ձեզ պէս որդիք,
Կեցցէ Զէյթուն, ապրի՛ Զէյթուն...

ԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Անջատել — *Ջատել, բաժնել։*
Ախտորել — *Հայրենիքէն դուրս վտարել։*
Կամայական — *Իր կամքին ուզածը, ինքնագլուխ։*
Գաղափար — *Մտածում։*
Կարգախօս — *Որոշուած խօսք, նշանախօսք։*
Հակադիր — *Իրարու հակառակ։*
Վաւերացնել — *Գրաւոր կերպով հաստատել, ընդունիլ։*
Սփիւռք — *Հայաստանէն դուրս ցրուած հայութեան ամբողջութիւնը։*
Քերթուած — *Բանաստեղծութիւն, ոտանաւոր։*
Ստացուածք — *Ունեցածը, սեփականութիւնը։*
Արձագանգել — *Լուրը տալ։*
Կայլակք — *Կաթիլներ։*
Սփոփանք — *Մխիթարութիւն, վշտի մեղմացում։*

●

ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐ ԻՆՔՆԱՍՏՈՒԳՄԱՆ ՀԱՄԱՐ

1.— *Ո՞ր թուականին հաստատուեցաւ Պոլսոյ հայոց պատրիարքութիւնը եւ ի՞նչ նպատակներով։*

2.— *Որքա՞ն հայութիւն կ'ապրէր Թուրքիոյ մէջ 1882 թուականին եւ ի՞նչ եղաւ այդ հայերուն ճակատագիրը։*

3.— *Որո՞նց կողմէ եւ ո՞ր թուականին պատրաստուեցաւ ազգային սահմանադրութիւնը։ Ի՞նչ են անոր բովանդակութիւնները։*

4.— *Ի՞նչ գիտես Խրիմեան Հայրիկին մասին։*

5.— *Խօսիր Զէյթունի մղած պատերազմին մասին։*

ԺԶ. ԴԱՍ

ԻՆՉՊԷՍ ԿԱՐԵԼԻ Է ԲԱՑԱՏՐԵԼ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՀԱՐՑԸ

Արեւելեան հարցը կարելի է երկու ձեւով հասկնալ.—

Ա.— Լայն իմաստով, Եւրոպան եւ Ասիան իրար կապող ճամբաներուն տիրելու հարցն է։

Բ.— Նեղ իմաստով կապուած է Թուրքիոյ վերջնական ձեւաւորման։

Հայոց պատմութիւնը, մանաւանդ վերջին շրջանի մեր նորագոյն պատմութիւնը, այլ բացատրութեամբ՝ «հայկական հարց»ը, բազմաթիւ երեսներէն մէկն է Արեւելեան մեծ հարցին։ Ուրեմն, տեղին է ամփոփ կերպով գաղափար մը կազմել Արեւելեան հարցին մասին, յատկապէս հայկական հարցին հետ անոր ունեցած կապակցութեան ծիրին մէջ։

Եղաւ ժամանակ մը երբ Ասիոյ եւ Եւրոպայի ամբողջութիւնը թուրանեան ժողովուրդներու ազդեցութեան տակ պիտի իյնար կարծէք։ Սակայն ի վերջոյ կարելի եղաւ այդ ցեղերու փոթորիկը կեցնել ու ԺԸ. դարուն վերջնական հարուած մը տալ անոնց, երբ Անգլիացիք գրաւեցին Հնդկաստանը, ջնջելով «Մոնկոլիա» կոչուած կայսրութիւնը։

Թուրանական ցեղերու միւս թեւին, այսինքն թուրքերու դէպի Եւրոպա յառաջխաղացքը շարունակուեցաւ մինչեւ որ Ռուսիա քաղաքական ասպարէզ իջաւ։

ԺԸ. դարուն է որ այս նոր մեծ պետութիւնը, Ռուս պետութիւնը ստեղծուեցաւ իրապէս հանճարեղ երկու վեհապետներու՝ Մեծն Պետրոսի եւ Կատարինէ Բ.ի նախաձեռնութեամբ։ Ասոնք իրենց կայսրութիւնը հաստատելէ ետք Սեւ ծովէն մինչեւ Պալթիկ ծով, կ'երազէին իջնել տաք ջուրեր, այսինքն Միջերկրական ծով, որպէսզի իրագործուէր Մեծն Պետրոսի ծրագիրը՝ Հնդկաստանի գրաւումը։

Մեծն Պետրոս իր յաջորդներուն քաղաքական կտակ մը ձգած էր, ուր մասնաւորապէս կը շեշտէր.—

«Հնդկաստանի վաճառականութիւնը ամբողջ աշխարհի վաճառականութիւնն է: Ով որ իր ձեռքը անցընէ զայն, Եւրոպայի իրական տէրը պիտի ըլլայ»:

Միւս կողմէ Անգլիացիները Հնդկաստան հաստատուելէ ետք հետեւեցան Հնդկաստանի ճամբէն մեծ տէրութիւնները հեռացնելու սկզբունքին ու այդ իսկ պատճառաւ անոնք եղան մեծարժէք դաշնակից մը թուրքերուն համար:

Հնդկաստանի ճամբան անվտանգ պահելու համար մօտ մէկ դար Անգլիա նեցուկ կանգնեցաւ անկումի մէջ եղող Օսմանեան կայսրութեան, որ բաւականաչափ ուժեղ էր պաշտպանելու համար այդ ճամբան, բայց չափազանց տկար, ինքը այդ ճամբուն վտանգ մը ըլլալու տեսակէտէն: Անգլիացիներուն համար Հնդկաստանի ճամբուն պաշտպանութիւնը Ռուսական սպառնալիքին դէմ, երեք կէտերու շուրջ կը դառնար.—

1.– *Տարտանէլի եւ Վոսփորի նեղուցները*
2.– *Ալեքսանտրէթի ծոցը*
3.– *Պարսից ծոցը:*

Եւ որովհետեւ Հայկական Բարձրավանդակի գրաւումը Ռուսերուն հնարաւորութիւն կու տար սպառնալու այդ երեք կէտերուն, Անգլիա միշտ հսկեց ու ամէն միջոցի դիմեց, որպէսզի արգիլէ Ռուսական ծաւալումը Փոքր Ասիոյ (Թուրքիոյ) մէջ:

ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐՈՒ ՊԱՇԱՆՋՔ

Հնդկաստանի ճամբաներու պաշտպանութեան համար Անգլիա միշտ օգնեց Օսմանեան պետութեան: Հակառակ այդ օգնութիւններուն, ԺԹ. դարուն (19), Օսմանեան պետութիւնը տկարացաւ, Պալքանեան քրիստոնեայ ժողովուրդներու յաջորդական ազատագրութեամբ:

Այս ազատագրումը տեղի ունեցաւ այդ ժողովուրդներու հերոսական պայքարներու շնորհիւ, ինչպէս նաեւ կարգ մը մեծ պետութիւններու, մասնաւորաբար Ռուսիոյ օժանդակութեամբ:

Յաջորդաբար Թրքական լուծը իրենց վրայէն թօթափեցին Սերպիա (Եուկոսլավիա), Յունաստան, Պուլկարիա եւ այս ժողովուրդներու ազատագրումը յուսադրեց Հայերը, որ իրենց վիճակը բարելաւելու ճիգերը ամրապընդեն:

Այս ժամանակաշրջանին հայերը Պալքանեան ժողովուրդներու նման չէին ձգտեր անկախ պետութիւն մը ստեղծել, այլ պարզապէս բարենորոգումներ կը պահանջէին։

Հայկական պահանջքները կը վերաբերէին թրքահայաստանի մէջ տիրող անտանելի պայմանները բարելաւելու խնդրին։ Հայերը կը պահանջէին որ իրենց կեանքն ու ստացուածքը ապահովուէին քիւրտերու, չերքէզներու թէ թուրքերու դէմ։ Կը պահանջէին, որ օրէնքին առջեւ հաւասար նկատուէին բոլոր քաղաքացիներուն հետ եւ ոչ թէ հայ ըլլալը արդէն իսկ յանցանք մը սեպուէր օրէնքին առջեւ։ Կը պահանջէին, որ հայկական շրջաններու վարչական գործերուն մէջ հայեր եւս պաշտօններ ստանձնելու իրաւունքը ունենային։

Այս պահանջքները քաղաքացիական տարրական (շատ պարզ) իրաւունք մըն էին ոեւէ ժողովուրդի մը համար եւ որեւէ երկրի մէջ։

1869–ին, երբ Խրիմեան Հայրիկ Պոլսոյ պատրիարք ընտրուեցաւ, շարունակ բարձրագոյն դրան (թուրք կառավարութեան) ներկայացուց հայկական նահանգներու ծանր կացութիւնը, կատարուած կողոպուտները, սպանութիւնները, գողութիւնները եւ անարդարութիւնները։

Խրիմեան Հայրիկի ճիգերը թէեւ ի զուր անցան ու որեւէ արդիւնքի մը չյանգեցան, այսուհանդերձ հայկական բարենորոգումներու հարցը դիւանագիտական կամ կառավարական մարմիններուն ներկայացնելու փորձերը գործնական ճամբու մէջ մտան։

Խրիմեան Հայրիկ հրաժարեցաւ պատրիարքութենէ եւ կողոպուտի ու սպանութեանց արարքները շարունակուեցան թրքահայաստանի մէջ, քիւրտերու յարձակումները եւ թուրք վարչական մարմիններուն անարդարութիւնները հասան շատ բարձր աստիճանի։

ՍԱՆ ՍԹԵՖԱՆՈՅԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐ

1877 – 1878 թուականներուն, Ռուսերը օրթոտոքս ժողովուրդները, յատկապէս Պուլկարիան պաշտպանելու համար յարձակեցան Թուրքիոյ վրայ եւ յաղթելով գրաւեցին թրքահայաստանի մեծ մասը։

1878–ին, Սան Սթեֆանոյի մէջ (հիմա՝ Եշիլքէօյ) ռուսերու եւ թուրքերու միջեւ ստորագրուեցաւ խաղաղու-

Թեան դաշնագիր մը, որով Ռուսիա իր կամքը կը պարտադրէր պարտուած Թուրքիոյ։

Սան Սթեֆանոյի դաշնագրին կարեւոր մասերը կը վերաբերէին Պուլկարիոյ, որ պիտի ընդարձակուէր՝ իր մէջ առնելով Մակեդոնիան։

Այդ օրերուն, Պոլսոյ հայոց պատրիարքը՝ Ներսէս Արք. Վարժապետեան աշխատանք տարաւ, որ Սան Սթեֆանոյի դաշնագրին մէջ նկատի առնուի նաեւ հայերու պահանջած բարենորոգումներու հարցը։ Ու այսպէս, այդ դաշնագրին 16–րորդ յօդուածը կը վերաբերէր հայերուն ու կ'ըսէր.—

«Նկատի ունենալով որ Ռուսական բանակներու հեռացումը թրքահայաստանի մէջ գրաւուած հողերէն կրնայ յառաջ բերել նոր խռովութիւններ եւ անկարգութիւններ այդ շրջաններուն մէջ, վնասելով ռուս եւ թուրք յարաբերութիւններուն, թուրք կառավարութիւնը յանձն կ'առնէ անյապաղ իրագործել հայկական նահանգներու համար բարենորոգումներ եւ ապահովել զանոնք չէրքէզներու յարձակումներուն դէմ»։

Այս կը նշանակէր որ Ռուսական զօրքերը պիտի չըպարպէին թրքահայաստանէն իրենց գրաւած հողերը, եթէ թուրքերը բարենորոգումներ չկատարէին հայկական նահանգներու համար։

Կը նշանակէր նաեւ որ թուրքերը ստիպուած բարենորոգումներու պիտի ձեռնարկէին, որպէսզի ռուսական բանակները հեռանային։ Ասիկա նոր յոյս մըն էր հայերուն համար։

●

ԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Տեսակէտ –	*Կարծիք։*
Ասպարէզ –	*Մէջտեղ, հրապարակ, գործի տեսակ։*
Հանճարեղ –	*Շատ խելացի։*
Վեհապետ –	*Թագաւոր։*
Նախաձեռնութիւն –	*Գործ մը սկսիլ (առաջին անգամ)։*
Նեցուկ կանգնիլ –	*Պաշտպան կանգնիլ, կռնակ կենալ։*

Հնարաւորութիւն – *Կարելիութիւն։*
Ծաւալում – *Տարածում, ընդարձակում։*
Օժանդակութեամբ – *Օգնութեամբ։*
Թօթափեցին – *Իրենց վրայէն նետեցին*
Բարելաւել – *Աւելի լաւը ընել։*
Յուսադրեց – *Յոյս տուաւ, յոյս ներշնչեց։*
Ճիգ – *Աշխատանք, ջանք։*
Ամրապնդեց – *Զօրացուց*
Զգտիլ – *Նպատակի մը հասնելու համար աշխատիլ։ Նպատակ մը հետապնդել։*
Կողոպուտ – *Յափշտակութիւն, գողութիւն։*
Այսուհանդերձ – *Սակայն։*
Յօդուած – *Գրութիւն։*
Խռովութիւն – *Իրարանցում, տակնուվրայութիւն։*
Բարեճոռոգում – *Բարելաւում։*
Ցաւնձն կ'առնէ – *Ձեռք կ'առնէ, կը ստանձնէ։*
Անյապաղ – *Շուտով, առանց ուշացումի։*

Հայ լեզուն տունն է հայուն
Աշխարհի չորս ծագերուն...

Մ. ԻՇԽԱՆ

ԺԷ. ԴԱՍ

ՊԵՐԼԻՆԻ ՎԵՀԱԺՈՂՈՎԸ (1878)

ԱՆԳԼԻԱ ԿԻՊՐՈՍ ԿՂԶԻՆ ԿԸ ՍՏԱՆՍՅ Ի ՎՆԱՍ ՀԱՅԵՐՈՒՆ

Անգլիա կը վախնար որ Ռուսիան Սան Սթեֆանոյի դաշնագրին 16–րորդ յօդուածը կրնար իբրեւ պատրուակ (պատճառ) օգտագործել՝ Թրքահայաստանի իր գրաւած հողերը չպարպելու համար եւ ատիկա յառաջ պիտի բերէր Թուրքիոյ տկարացումը, անդամահատումը։

Սան Սթեֆանոյի դաշնագրին 16–րորդ յօդուածը դժբախտաբար երբեք չգործադրուեցաւ, որովհետեւ Անգլիոյ վարչապետը՝ Տիզրայէլ ամէն գնով կ'ուզէր արգիլել այդ դաշնագրին հետեւանքով Օսմանեան կայսրութեան անդամահատումը, որպէսզի չվտանգուի Հնդկաստանի նամբան:

Անգլիա, իր կողմն ունենալով Եւրոպայի միւս պետութիւնները, յաջողեցաւ պարտադրել որ Ռուսիա հրաժարի Սան Սթեֆանոյի դաշնագրէն եւ ընդունի վեհաժողովի մը գումարումը Պերլինի մէջ, նոր համաձայնութիւն մը գոյացնելու համար։

Նոյն ատեն Տիզրայէլ գաղտնօրէն կը համաձայնէր Թուրքիոյ հետ եւ կը խոստանար անոր, որ Ռուսերուն պարպել պիտի տայ Հայաստանի մէջ գրաւած հողերը՝ նախքան բարենորոգումներու գործադրութիւնը։ Ու իր այս «բարիք»ին փոխարէն, Անգլիա Թուրքերէն կը ստանար Կիպրոս կղզին, որպէսզի զայն իբրեւ նաւահանգիստ գործածէ իր ռազմանաւերուն համար եւ պէտք եղած պարագային պաշտպանէ Թուրքիան՝ ռուսական յարձակումներու դէմ։

Այս անօրէն շահը, զոր ի վնաս հայերուն ապահովեց Անգլիա, կը ներկայացնէ անգլիական քաղաքականութեան ամէնէն դատապարտելի գործերէն մէկը։

Ասիկա ցոյց կու տայ նաեւ, nr fաղաfականութեան

մէջ դժբախտաբար չկան մարդկային ազնիւ զգացումներ կամ արդարութեան բարձր գաղափարներ, այլ կան միայն ու միայն սեփական շահը:

ՊԵՐԼԻՆԻ ՎԵՀԱԺՈՂՈՎԸ (1878 ՅՈՒՆԻՍ 3)

1878-ին Անգլիոյ չանքերով Պերլինի մէջ գումարուեցաւ վեհաժողով մը՝ մեծ պետութեանց մասնակցութեամբ եւ Գերմանիոյ վարչապետ՝ Պիզմարքի նախագահութեան տակ:

Այս ժամանակաշրջանին Պոլսոյ հայ պատասխանատուները քաղաքական իրենց ուղղութիւնը փոխած էին եւ Անգլիոյ կողմը դարձած, հաւատալով Անգլիացի դեսպանին, որ կը խոստանար պաշտպանել հայերուն դատը:

Ժամանակակից հայոց պատրիարքը՝ Ներսէս Վարժապետեան թրքահայաստանի բարենորոգումներու հարցը հետապնդելու եւ պաշտպանելու համար Խրիմեան Հայրիկի նախագահութեամբ պատուիրակութիւն մը կազմեց, որ նախքան Պերլին մեկնիլը այցելեց Իտալիա, Ֆրանսա եւ Անգլիա, այդ երկիրներու օժանդակութիւնը ապահովելու յոյսով: Խրիմեան Հայրիկի բոլոր տեսակցութիւնները անօգուտ անցան: Միակ կառավարութիւնը, որ իր իսկ շահերուն համար կրնար պաշտպանել հայկական հարցը, Ռուսիան էր, որ չափազանց նեղուած էր հայերուն բռնած նոր դիրքէն եւ այդ իսկ պատճառով լքեց մեր հարցը, քանի որ մենք դիմած էինք իր թշնամիներուն:

Պերլինի վեհաժողովին երբ հայ պատուիրակները իրենց դիմումները կը շարունակէին պետական մարդոց մօտ, Պիզմարք հարց տուաւ անոնց.— Ձեզ եւ զինուոր ունի՞ք ձեր հայրենիքը պաշտպանելու համար, թէ այդ ալ ուրիշներ պիտի կատարեն ձեր հաշուոյն: Իսկ Ռուսիոյ ներկայացուցիչը չոր կերպով յայտնեց թէ վեհաժողովը ժամանակ չունի հայկական հարցով զբաղելու...:

Յայտնելու համար, թէ հայերը ինչպէս կը հետապնդէին իրենց դատը, կ'արժէ յիշատակել Խրիմեան Հայրիկի այդ օրերուն կատարած մէկ յայտարարութիւնը:

Օտար լեզու չգիտցող հայոց Հայրիկին երբ հարց տրուեցաւ թէ ի՞նչ լեզուով պիտի խօսի Պերլինի մէջ, ան պատասխանեց.—

— «Պիտի խօսիմ այն լեզուով, որ ամէն մարդ կը

հասկնայ.– այսինքն՝ պիտի լամ»։

Խրիմեան Հայրիկ կ'ուզէր ըսել, որ հայ ժողովուրդի ճակատագիրը եւ բախտը ձգուած է մեծ պետութեանց խղճին ու գութին։

Դժբախտաբար սակայն Պերլինի ժողովին մասնակցողները լացէն չէին հասկնար։ Անոնցմէ ամէն մէկը կը մտածէր իր շահին մասին միայն։

Ու վեհաժողովին պատահեցաւ այն, ինչ բանի համար որ գումարուած էր արդէն։ Սան Սթեֆանոյի 16–րդ յօդուածը կը դառնար 61–րդ յօդուած Պերլինի դաշնագրին մէջ, հետեւեալ փոփոխութեամբ.—

«... Բարձրագոյն դուռը (*Թուրք կառավարութիւնը*), պիտի կատարէր բարեճոռոգումներ թրքահայաստանի մէջ ու այդ ուղղութեամբ ան պարբերաբար տեղեկութիւն պիտի տար մեծ պետութեանց, որոնք պիտի հսկէին բարեճոռոգումներու գործադրութեան վրայ»։

Այս ձեւով մեծ պետութիւնները հայոց պահանջները պիտի գործածէին իրենց շահերուն համար եւ ոչ ոք իրաւունք եւ անկեղծութեամբ պիտի հսկէր որ հայոց համար կեանքի ապահովութիւն ու տանելի պայմաններ ստեղծուէին թրքահայաստանի մէջ։

ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿԻ "ԵՐԿԱՔԷ ՇԷՐԷՓ„Ի ՁԱՌԸ

Հայկական պատուիրակութիւնը ձեռնունայն վերադարձաւ Պերլինէն եւ այդ առթիւ Խրիմեան Հայրիկ արտասանեց պատմական ծանօթ իր «Երկաթէ Շէրէփ»ի ճառը։ Այլաբանական հետեւեալ բացատրութիւնը տուաւ Պերլինի վեհաժողովի անցուդարձերու մասին։ Ան ըսաւ.–

— «... Պերլինի մէջ ներկայ եղողներս նստած էինք մեծ կաթսայի մը շուրջ, որուն մէջ *հերիսա* կ'եփէին։ Անոնք, որոնք իրենց հետ երկաթէ շէրէփ բերած էին կրցան ուտել ու կշտանալ։

«Իսկ մենք, որ թուղթէ շէրէփներով գացած էինք, չկրցանք մեր բաժինը ստանալ ու վերադարձանք աւօթի...»։

Այս ճառով Խրիմեան Հայրիկ ըսել կ'ուզէր, որ այն ժողովուրդները, որոնք զէնք բարձրացուցած ու կռուած էին Օսմանեան պետութեան դէմ, կրցած էին տիրանալ իրենց իրաւունքներուն։ Իսկ հայ ժողովուրդը, որ մինչեւ այդ թուականը զէնք չէր բարձրացուցած թուրքին դէմ եւ

միայն խնդրագիրներ ներկայացնելով օգնութիւն յուսացած էր օտարներէն, բնական էր որ չկարենար տիրանալ իր իրաւունքներուն։

Խրիմեան Հայրիկի այդ ճառէն վերջ եւ Պերլինի վեհաժողովէն յուսախաբ, հայ ժողովուրդը իր հարցին հետապնդումը կատարեց բոլորովին նոր ու ազդու միջոցով. այսինքն՝ յեղափոխութեամբ, կռիւով ու զէնքով եւ նոր շրջան մը բացուեցաւ հայոց պատմութեան մէջ։

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ

Պերլինի վեհաժողովին մէջ հայերու հանդէպ եղած միջազգային անարդարութիւնը խորապէս ազդեց հայ ժողովուրդին վրայ։ Հասկցանք այլեւս որ մեր փրկութիւնը կը կայանար զինեալ պայքարին մէջ։

Միւս կողմէ թուրք կառավարութիւնը ապստամբական արարք նկատեց հայերու դիմումը Պերլինի վեհաժողովին։ Սուլթան Համիտ (կարմիր Սուլթան) կատղած հրաման տուաւ ամէն տեսակի չարչարանքներու ենթարկել հայ ժողովուրդը, նոյնիսկ բնաջնջելու գայն, որպէսզի ազատի հայկական հարցէն։ Այս նպատակով ալ ան գըրգռեց քիւրտերը հայոց դէմ եւ անոնցմէ կազմեց «Համիտիէ» կոչուող աւազակախումբեր, որոնք յարձակելով հայկական գիւղերու վրայ անխնայ կոտորեցին, կողոպտեցին ու չարչարեցին հայ գիւղացիները։ Այսպիսով, հայոց համար ստեղծուեցաւ անբնական կացութիւն մը, որուն իբրեւ բնական հետեւանք յառաջ եկաւ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ։

●

ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆ

Քիւրտերը մեծ մասով շարունակութիւնն են հին Մարերուն, որոնք կ'ապրէին Իրանի մէջ։ Արաբական տիրապետութեան ժամանակ, անոնք ընդունելով իսլամական կրօնքը կամաց - կամաց մուտք գործեցին Հայաստանի Վասպուրականի եւ Տարօնի նահանգները։ Հայկական իշխանութեան անկումէն ետք բաւական թիւով հայ գիւղեր բռնութեամբ մահմետական դառնալով եւ քրտական լեզուն գործածելով կազմեցին Արարատի, Տարօնի եւ Տէր-

սիմի քիւրտերը։

Թրքական գրաւումներու ժամանակ (1473 – 1551) Հայաստանի լեռնային շրջաններուն մէջ քիւրտերը պահեցին իրենց կիսանկախ վիճակը եւ կողք - կողքի ու հաշտ կերպով կ'ապրէին հայերուն հետ, երբեմն նոյնիսկ կը միանային իրարու՝ թուրքերուն դէմ։ Յեղափոխութեան շրջանին, հայ յեղափոխականներ շատ փորձեր կատարեցին համոզելու համար քիւրտ ցեղապետերը, որ չխաբուին Օսմանեան պետութենէն ու հայերու դէմ չելլեն, որովհետեւ հայերէն վերջ բնաջնջումի կարգը իրենց պիտի գար։ Բայց ի զուր։ Անոնք կրօնական մոլեռանդութենէ տարուած եւ հաւատալով օսմանցիներու խոստումներուն՝ հալածեցին հայերը եւ հետագային իրենք ալ զոհը եղան Օսմանեան պետութեան։

Քիւրտիստանը կը գտնուի Պարսկաստանի, Թուրքիոյ, Իրաքի եւ Սուրիոյ սահմաններուն միջեւ։ Այսօր քարտէսներու վրայ «Քիւրտիստան» անունը գոյութիւն չունի։

1920 Օգոստոս 10–ին, Սեւրի Դաշնագիրը կը նախատեսէր ինքնավար Քիւրտիստանի ստեղծումը, որ չիրականացաւ երբեք թուրքերու ընդդիմութեան պատճառով։

Երկար ժամանակէ ի վեր քիւրտերը կը կռուին հայրենիք կերտելու համար։ Թուրքիա մեծ ճնշումներ կը բանեցնէ իր երկրին մէջ ապրող մօտ 6–7 միլիոն քիւրտերը թրքացնելու համար։

Քիւրտերը մասնաւոր քաղաքակրթութիւն եւ մշակոյթ չունին։ Անոնք կ'ապրին իրենց աւանդութիւններով, ազգային դիւցազնավէպերով ու երգերով։

Ներկայիս, հայերուն եւ քիւրտերուն մղած ազատագրական պայքարները որոշ նոյնութիւն մը ունին, քանի որ այս երկու ժողովուրդներն ալ զոհ դարձած են Թուրքիոյ եւ անոր դէմն է որ կը պայքարին։

ԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Անդամահատում – *Կտոր-կտոր ըլլալ, բաժան-բաժան ըլլալ։*

Վեհաժողով – *Մեծերու ժողով։*

Անօրէն – *Օրէնքէ դուրս, ապօրէն։*

Սեփական – *Անձնական, անձին պատկանող։*

Պատուիրակութիւն – *Մասնաւոր գործի մը համար ղրկուած ներկայացուցիչներ։*

Լեց – *Զգեց։*

Գութ – *Մեղքնալու զգացում։*

Ձեռնունայն – *Պարապ ձեռքով։*

Այլաբանական – *Բուն իմաստը ուրիշ ձեւով բացատրող։*

Շէրէփ – *Կերակուրը խառնելու համար՝ մեծ դգալ։*

Ազդու – *Ազդեցութիւն ունեցող, ուժգին։*

Յեղափոխութիւն – *Գոյութիւն ունեցող կարգերը կամ կացութիւնները փոխելու համար մղուող կռիւ։ Ծղածը փոխելու կռիւ։*

Անխնայ – *Առանց մեղքնալու, անխղճօրէն։*

Ինքզինքդ ճանչցիր որ աշխարհը ճանչնաս:

ՍՈԿՐԱՏ

ԺԸ. ԴԱՍ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ

Տեսանք արդէն, որ 19–րդ դարուն Թուրքիոյ հայերուն կացութիւնը դարձած էր անտանելի եւ ամէն կողմէ հեռագիրներ կը հասնէին Պոլսոյ հայոց պատրիարքարանը՝ բողոքելու համար այս կամ այն անարդարութեանց դէմ։ Կառավարական պաշտօնեաներ կամայական ձեւով կ'որոշէին իրենց գանձելիք տուրքերը եւ միւս կողմէ՝ պետութեան գիտակցութեամբ քիւրտերու վայրագութիւնները ու կողոպուտները հասած էին այնպիսի աստիճանի, ուր Հայաստանի մէջ այլեւս կեանքի եւ ստացուածքի ապահովութիւն չկար։ Այս պատճառով ալ բազմահազար հայեր կը բռնէին պանդխտութեան ճամբան ու մեր հայրենիքը կը պարպուէր իր բնիկ ժողովուրդէն։

Թրքահայաստանի մէջ կատարուող բարբարոսութիւնները շատ քիչ արձագանգ կը գտնէին Պոլսահայութեան մօտ, որ Եւրոպական պետութիւններու դեսպաններուն ներկայութեան ենթակայ չէր նոյն վայրագութիւններուն։ Տիրող ամիրայական հարուստ հայերը իրենց դիրքն ու հարստութիւնը չվտանգելու մտահոգութեամբ՝ չէին զբաղեր հայկական նահանգներու վիճակով ու գրեթէ զանոնք ձգած էին իրենց դժբախտ ճակատագրին։

Այս պայմաններուն մէջ պէտք էր մտածել կորուկ ու ազդու միջոցներու մասին, կամ աւելի ճիշդը, Խրիմեան Հայրիկի **Երկաթէ շէրէփներու** *մասին։ Ու, հայ ժողովուրդը նետուեցաւ* **Յեղափոխութեան** *մէջ։*

Հայկական յեղափոխութիւնը սկզբնական շրջանին անկազմակերպ էր ու թոյլ։ Սակայն հետզհետէ զօրացաւ, տարածուեցաւ գիւղէ - գիւղ, քաղաքէ - քաղաք եւ դարերու ստրկութեան մէջ ճնշուած հայը դարձուց պատուախնդիր ու քաջ։

«Ազատութիւն կամ մահ» երգելով յեղափոխութեան մէջ նետուեցաւ հայ ժողովուրդը, մանաւանդ անոր երիտասարդութիւնը, որ մէկ կողմ դրած սուգն ու տառապանքը ծնունդ տուաւ յեղափոխական կուսակցութիւններու։

Ա.--ԱՐՄԵՆԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ (1885)

Հայկական առաջին քաղաքական կուսակցութեան հիմնադիրը եղաւ Մկրտիչ Փորթուգալեան, որ շրջելով հայկական նահանգները, իր աչքերով տեսաւ հայ ժողովուրդին տառապանքը եւ անտանելի կացութիւնը։ Վանի մէջ հիմնեց վարժապետանոց մը՝ ազգասէր ուսուցիչներ պատրաստելու համար։

ՄԿՐՏԻՉ ՓՈՐԹՈՒԳԱԼԵԱՆ

Թուրք կառավարութիւնը փակեց վարժապետանոցը եւ հալածեց Մկրտիչ Փորթուգալեանը, որ անցաւ Մարսէյլ եւ հոն սկսաւ հրատարակել «Արմենիա» թերթը 1885 թրթականին։ Նոյն տարին, Վանի մէջ իր նախկին աշակերտները հիմնեցին Արմենական կուսակցութիւնը։

Արմենականներու գործունէութիւնը սահմանափակուեցաւ Վանի ու անոր շրջակայ գաւառներու մէջ. անոնք յեղափոխութիւն քարոզեցին, զինեցին երիտասարդութիւնը եւ զայն պատրաստեցին ինքնապաշտպանութեան։ Արմենականները մնայուն գործ կատարեցին Վանի մէջ, մանաւանդ յեղափոխական առողջ սերունդ մը պատրաստելու տեսակէտէն։ Աւելի վերջ արմենականները ձուլուեցան հետագային ստեղծուած կուսակցութիւններուն մէջ։

Բ.--ՍՈՑԵԱԼ ԴԵՄՈԿՐԱՏ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ (1887)

1887ին, ժընեւի մէջ խումբ մը հայ ուսանողներ Մարոյի, Խանազատի եւ Աւետիս Նազարբեկեանի գլխաւորութեամբ հիմնեցին Սոցեալ Դեմոկրատ Հնչակեան կուսակցութիւնը եւ հրատարակեցին «Հնչակ» անունով թերթ մը։

Հնչակեան կուսակցութիւնը դժգոհ Պերլինի 16-րդ յօդուածէն, ծրագրեց յեղափոխական միջոցներով ու ցոյցերով Եւրոպայի ուշադրութիւնը հրաւիրել հայկական հարցին վրայ։

Հնչակեանները առաջին ցոյցը կատարեցին Պոլսոյ հայոց պատրիարքարանին մէջ, ատրճանակներու սպառնալիքին տակ ստիպելով որ օրուան պատրիարքը սուլթան Համիտի պալատը տանի իրենց խմբագրած բողոքագիրը։ Ճամբան թուրք ոստիկանները կեցուցին եւ հոն փոքրիկ կռիւ մը տեղի ունեցաւ։ Աւելի վերջ, անոնք ծրագրեցին մեծ ցոյց մը կատարել։ 1895-ին, շուրջ 2000 հնչակեաններ ատրճանակներով զինուած ցոյցի ելան եւ ըսկըսան քալել թրքական կառավարութեան շէնքը։ Ճամբան, ցուցարարներուն եւ թուրք ոստիկաններուն միջեւ տեղի ունեցաւ զինեալ կռիւ մը եւ երկու կողմէն ալ մեռեալներ իննկան։ Երբ ցուցարարները ցրուեցան, թուրք ամբոխը ատելութեամբ լեցուած՝ յարձակեցաւ անցորդ անմեղ հայերու վրայ եւ մօտ 2.000 հոգի ջարդեց։

Հնչակեան կուսակցութիւնը առաջին հայ կազմակերպութիւնը եղաւ, որ քաղաքական որոշ ծրագիր ունեցաւ, նպատակներ հետապնդեց եւ անոնց գործադրութեան համար միջոցներ ճշդեց։

Ներկայիս, հայ իրականութեան մէջ կը գործէ տակաւին Հնչակեան կուսակցութիւնը, որուն համար հայկական դատը կը սահմանափակուի թրքահայ դատով միայն։

Գ.--ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ (1890)

Հայ ժողովուրդի կեանքին մէջ ամէնէն աւելի տարածում ու գործունեայ կուսակցութիւնը հանդիսացաւ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը, որ հիմնուեցաւ 1890 թուականին, Վրաստանի մայրաքաղաք, Թիֆլիսի մէջ։ Ան ծանօթ է նաեւ իր սկզբնատառերով՝ Հ. Յ. Դ.։ Անոր գլխ-

խաւոր հիմնադիրը եղաւ Քրիստափոր Միքայէլեան, *որոմ անմիջական գործակիցներն էին Ռոստոմ (Ստեփան Զօրեան) եւ* Սիմոն Զաւարեան:

Քրիստափոր Միքայէլեան, որ ուսանող էր Մոսկուայի համալսարանին մէջ, յաջողեցաւ իր անձին հմայքով եւ կազմակերպիչի աննման կարողութիւններով իրարու մօտ բերել գաղափարական երիտասարդներ: Ան կրցաւ միացնել զանազան ու անջատօրէն գործող յեղափոխական խումբերը եւ հիմնել միաձոյլ կուսակցութիւն մը, որ ըսկզբնական շրջանին կոչուեցաւ Հայ Յեղափոխականներու Դաշնակցութիւն: *Սկիզբը անոր յարեցան նաեւ հնչակեանները, սակայն քիչ ետք բաժնուեցան կարգ մը տարակարծութիւններու պատճառով:*

Դաշնակցութեան հիմնադիրները իրենց առաջին ընդհանուր ժողովը գումարեցին 1892*-ին, Թիֆլիսի մէջ: Անոնք կազմեցին* Հ. Յ. Դ. Բիւրօ, *որ կուսակցութեան ղեկավար մարմինը եղաւ: Բիւրոյի հսկողութեան տակ, զանազան շրջաններու մէջ կազմուեցան մասնաճիւղեր, որոնք կոչուեցան* Կոմիտէութիւն, *իսկ անոնց վարչութիւնները կոչուեցան* Կոմիտէ: *Աշխարհագրական որոշ տարածութեան մը մէջ գործող կոմիտէներու պատասխանատու եւ ղեկավար մարմինը անուանուեցաւ* Կեդրոնական Կոմիտէ, *որ կ՚ընտրուէր կոմիտէութեանց ներկայացուցիչներուն կողմէ: Նոյն ժողովին մէջ կուսակցութիւնը*

ճշդեց նաեւ իր նպատակը, որ գլխաւորաբար հետեւեալն էր.—

ա.— Զինեալ ապստամբութեան միջոցով ձեռք բերել Թրքահայաստանի քաղաքական ու տնտեսական ազատութիւնը։

բ.— Ձեռք բերել կեանքի եւ ստացուածքի ապահովութիւն։

գ.— Տարբեր ազգութիւններու միջեւ հաւասարութիւն՝ օրէնքին առջեւ։

դ.— Խօսքի, մամուլի եւ ժողովներու ազատութիւն ունենալ։

ե.— Ջնջել պարտաւորիչ ու չվարձատրուող աշխատանքը եւ տուրքերը ճշդել կարողութեան համաձայն։

զ.— Ուսումը պարտաւորիչ դարձնել բոլորին համար, որպէսզի ժողովուրդը տգիտութեան մէջ չմնայ, եւայլն...։

Իրենց այս վերոգրեալ նպատակին հասնելու համար դաշնակցականները կազմեցին մարտական եւ ֆէտայական խումբեր եւ զինեցին հայկական գիւղերը։ Անոնք տէօրներու ենթարկեցին թշնամի իշխանաւորներ եւ դաւաճան հայեր։

Դաշնակցութիւնը իր գործիչներով, թերթերով ու զանազան տեսակի քարոզչութիւններով խանդավառեց հայ երիտասարդութիւնն ու պատանութիւնը, տալով անոնց խիստ կարգապահութիւն, հայրենասիրութիւն եւ նուիրումի ոգի։

Կուսակցութեան անդամ ըլլալու համար ոեւէ անձ պէտք էր փորձերէ անցնէր, որոշ դաստիարակութեան հետեւէր ու ապա իր կեանքը հայրենիքին համար զոհելու երդում կատարէր։

Շնորհիւ իր կարգապահութեան եւ զոհաբերութեան, Դաշնակցութիւնը ծաւալեցաւ մեր ազգին մէջ եւ հայ ժողովուրդը առաջնորդողի դերը ստանձնեց։

Ներկայիս ալ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ամէնէն զօրաւոր ու կազմակերպուած կուսակցութիւնն է հայ ժողովուրդին մէջ, որու գոյատեւման համար կ'աշխատի ըսփիւռքի տարածքին, միաժամանակ պայքարելով Հայաստանի ազատագրութեան դատին համար։

Քաղաքական իր գլխաւոր նպատակն է ամէն միջոցով պայքարիլ՝ Թուրքիոյ կողմէ գրաւուած հայկական հողերը ազատագրելու եւ կերտելու համար ամբողջական,

ազատ ու անկախ Հայաստան, որպէսզի հոն մէկտեղուի ու իր պապենական հողերուն վրայ ապրի հայ ժողովուրդը, բոլոր ժողովուրդներուն պէս։

Դ.-ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ (1908)

1908 թուականին, կարգ մը հնչակեաններ ու արմենականներ հաւատալով թուրքերու տուած բարենորոգումներու եւ օրէնքին առջեւ հաւասար ըլլալու խոստումնեբուն, եւ իրենց շրջանակը մեծցնելով Եգիպտոսի Աղեքսանդրիա քաղաքին մէջ գումարեցին ժողով մը եւ ծնունդ տուին Սահմանադրական Ռամկավար կուսակցութեան, որ հետագային Ազատական կոչուած կուսակցութեան հետ միանալով կոչուեցաւ, «Ռամկավար Ազատական Կուսակցութիւն». (Ռ. Ա. Կ.)։

Ռամկավարները դէմ եղան յեղափոխութեան եւ հաւատացին որ հայկական հարցը կրնայ լուծուիլ խաղաղ միջոցներով, քաղաքական յարաբերութիւններով ու դիւանագիտութեամբ։ Անոնց գլխաւոր առաջնորդներէն մէկը եղաւ Պօղոս Նուպար փաշա, որ միջազգային մակարդակի վրայ ծանօթ դէմք մըն էր։

Ռամկավար Ազատական Կուսակցութիւնն ալ ներկայիս կը գործէ սփիւռքի մէջ եւ Հայ Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան միջոցով կը տանի մշակութային ու կրթական աշխատանք։

●

ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆ

Հ. Յ. Դաշնակցութեան զինանշանը կազմուած է հետեւեալ նշաններով.—

ա.— Խորքին՝ կարմիր դրօշակ, որ կը ներկայացնէ արիմնոտ յեղափոխութիւնը։

բ.— Դրօշակը բռնող բռունցքը կը ներկայացնէ յարատեւ պայքարը եւ կազմակերպուած ուժը։ Այդ բռունցքը կը պատկանի Ռոստոմին, որ իր ձեռքով բռնած է դրօշակը, երբ առաջին անգամ կը նկարէին զայն։

գ.— Բահը, որ կը խորհրդանշէ աշխատաւորութիւնը եւ աշխատանքին սրբութիւնը։

դ.— Դաշոյնը, որ կը ներկայացնէ կռիւը, առանց որուն չկայ յաղթանակ ու ազատութիւն։

ե.— Փետուրը, իբրեւ գրիչ, կը խորհրդանշէ մտաւո-

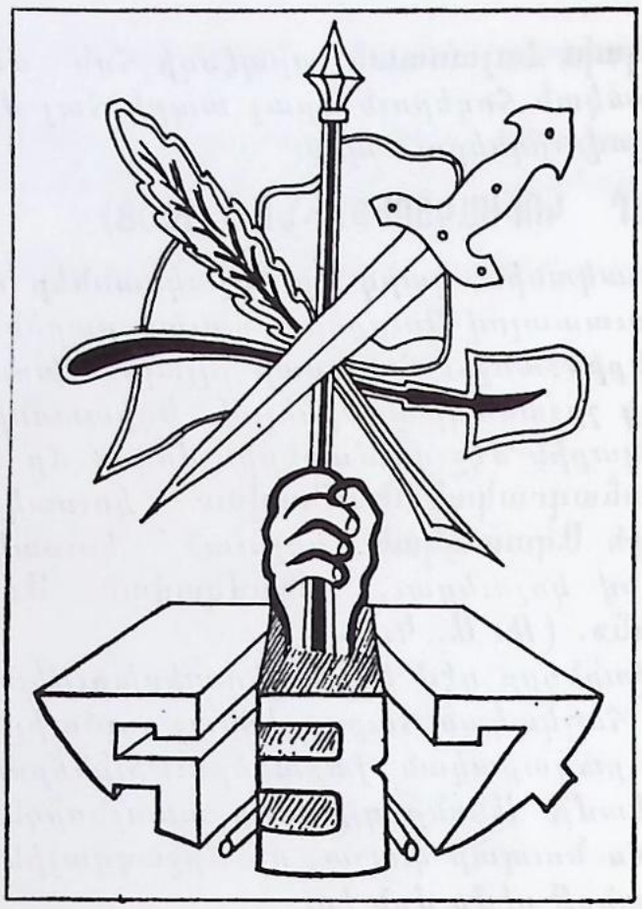

րականութիւնը, — գրագէտ, լրագրող, ճառախօս, գործիչ։ Այն մտաւորականութիւնը, որ պատրաստ է հրաժարելու անձնական փառքէն ու պատիւէն եւ նուիրուելու յեղափոխական գաղափարին, որովհետեւ կռիւը առանց գաղափարի չի ծառայեր իր բուն նպատակին։

ՔԱՅԼԵՐՔ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

Մ՛չակ բանուոր, ռեւնչպէր աղբէր,
Արի՛ք, մ՛իանանք, յառաջ գ՛նանք,
Աչխատանքի, դատի պաչտպան
Դաչնակցուբեան բեւ բիկունք տանք։
Բա՛ւ է տանջուենք, քրտինք բափեենք,
Արիւն վաստակ դատեենք, դիզենք,
Շահագործող ցեցեր վատնեն,
Իակ մեզ չոր հաց բաժին հանեն։
Դէ՛հ, սեւ օրեր, բողոք գարձէք,
Արիւն քրտինք երկունք մտէ՛ք,
Տանջանք, գըրկանք, լեզու առէք,
Դաչնակցուբեան ճամբայ բացէք։

Բ Ա Ռ Ա Գ Ի Տ Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

Կամայական –	*Կամքին ուզածին պէս։*
Պանդուխտ –	*Հայրենիքէն դուրս ապրող։*
Պատուախնդիր –	*Պատիւ փնտռող, պատիւի համար բծախնդիր։*
Զուլուեցան –	*Խառնուելով մէկ մարմին դարձան։*
Ամբոխ –	*Խռնուած մարդոց խումբ։*
Համայf –	*Հիացում պատճառող։*
Յարեցան –	*Միացան։*
Տարակարծութիւն –	*Տարբեր կարծիքներ ունենալ։*
Մարտական –	*Կռուող, զինուորական։*
Տեռօրի ենթարկել –	*Ահաբեկել, քաղաքական պատճառներով սպանութիւն կատարել։*

«Պատռել է հարկաւոր fարտէսների վրայ այս կամ այն աւազակապետի կամfով գծուած սահմանները, որոնք մեզ բաժանում են իրարից...»։

ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ

ԺԹ. ԴԱՍ

ՀԱՄԻՏԵԱՆ ՋԱՐԴԵՐԸ ԵՒ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻ ՋԻՆԵԱԼ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ՍԱՍՈՒՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ՝ 1894 - ԻՆ

Սուլթան Համիտ սկսած էր մասնաւոր ծրագրով բըռնաջնջել հայ ժողովուրդը եւ սակայն հայութիւնը իր կուսակցական գործիչներու առաջնորդութեամբ կը ջանար պաշտպանել ինքզինք։

1894–ին սպանութիւնները արդէն շատցած էին, որու հետեւանքով պայթեցաւ Սասունի առաջին ապստամբութիւնը։

Սասունցիները թուրք բանակին եւ քիւրտ խուժանին դէմ կռուեցան քաջութեամբ, բայց թշնամին նոր ուժեր բերաւ, պաշարեց Սասունը եւ անգթօրէն կոտորեց անպաշտպան հայ ժողովուրդը։

Օտար լրագրողներ այնքան մեծ բողոք բարձրացուցին այդ կոտորածներու առթիւ, որ Անգլիոյ ժամանակուան վարչապետը՝ Կլատրսթոն *սուլթան Համիտը կոչեց* Մեծ ոճրագործ, Կարմիր սուլթան:

Սասունի այս առաջին ապստամբութեան առաջնորդներէն էր Համբարձում Պոյաճեան, որ նահատակուեցաւ 1915–ին։

ՄԱՅԻՍԵԱՆ ԾՐԱԳԻՐԸ ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՋԱՐԴԵՐԸ՝ 1895 - 1896-ԻՆ

Եւրոպական պետութիւնները տեսնելով Թուրքիոյ բարբարոսութիւնը, բողոքեցին եւ պահանջեցին խոստացուած բարենորոգումները։ Կազմուեցաւ քննիչ յանձնախումբ մը, բաղկացած Ֆրանսայի, Անգլիոյ եւ Ռուսիոյ հիւպատոսներէն։

Այս յանձնախումբը գնաց Սասուն եւ հոն հաստա-

տեց հայկական կոտորածները։

1895 թուականի Մայիսին, նոյն այդ երեք պետութեանց կողմէ պատրաստուեցաւ բարենորոգումներու ծրագիր մը, որ կոչուեցաւ Մայիսեան ծրագիր եւ որ երբեք չգործադրուեցաւ, որովհետեւ այդ ծրագիրը պատրաստող պետութիւնները իրենց կամքը չպարտադրեցին Թուրքիոյ։ Այդ շրջանին արդէն Ռուսիոյ քաղաքականութիւնը փոխուած էր եւ այդ ժամանակուան արտաքին գործերու նախարարը Լոբանով անուն հայատեաց մը կը յայտարարէր, որ ինք կ'ուզէ Հայաստան մը առանց հայու...

Սուլթան Համիտ Եւրոպայի իր բարեկամներէն քաջալերուած ընդհանուր ջարդի հրաման տուաւ։ Այդ ջարդերուն մասնակցեցան թուրք բանակը, Համիտէի գունդեր եւ թուրք ժողովուրդը։ Ամէնավայրագ ձեւերով, ողջ–ողջ այրելով, կացինահար ընելով աւելի քան 300.000 անմեղ հայեր ջարդուեցան 1895 – 1896 թուականներուն։

Սասունի կոտորածէն վերջ, այս երկրորդ ու աւելի ահռելի ջարդը Եւրոպայի ժողովրդային զանազան շրջանակներէն բողոքի ձայներ բարձրացնել տուաւ, բայց անոնք եւս ոչ մէկ օգուտ ունեցան հայութեան համար։ Այդ ժամանակուան Անգլիոյ վարչապետը, Կլատըսթոն, որ կրնար պատժել ոճրագործ սուլթանը, յայտարարեց որ իր մարտանաւերը չեն կրնար Արարատի գագաթը բարձրանալ...

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԴՐԱՄԱՏԱՆ ԳՐԱԽՈՒՄԸ (1896 ՕԳՈՍՏՈՍ 26)

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ծրագրեց այնպիսի հարուած մը կազմակերպել, որ Եւրոպան ցնցուի եւ նկատի առնէ հայութեան դժբախտ ճակատագիրը։

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Պոլսոյ Կեդրոնական Կոմիտէն նախ թռուցիկներով բացատրեց թուրք ժողովուրդին, որ ահաբեկչական գործողութիւնները իր դէմ ուղղուած չէին, այլ թուրք բռնակալութեան։

Երկար պատրաստութիւններէ ետք 26 հայեր, Բաբգէն Սիւնիի առաջնորդութեամբ, զինուած ատրճանակներով եւ ռումբերով խուժեցին Պանք Օթոմանի (Օսմանեան Դրամատուն) վրայ եւ գրաւեցին զայն։ Այս գրաւումը 9 զոհեր խլեց հայերէն, որոնց մէջն էր նաեւ Բաբգէն Սիւնին։ Արմէն Գարօն էր, որ այնուհետեւ ստանձնեց խումբին ղեկավարութիւնը։

ԲԱՐԳԷՆ ՍԻՒՆԻ

Նկատելով որ Պանք Օթոմանի մէջ կը գտնուէին եւրոպացիներու մեծագումար հարստութիւններ, մեծ պետութեանց դեսպանները միջամտեցին եւ խոստացան հետապնդել հայկական հարցը։ Այս խոստումին վրայ հայ ֆէտայիները պարպեցին դրամատունը եւ մեկնեցան Ֆրանսա։ Անոնց մեկնումէն վերջ ստուգուեցաւ որ դրամատունէն պակսած չէր դրամական ոչ մէկ գումար։ Այդ կը նշանակէր արդէն, որ դրամատունը գրաւողները հասա-

ԱՐՄԷՆ ԳԱՐՕ

րակ աւազակներ չէին, այլ իրենց գաղափարին համար կռուող հերոսներ։

Այս դէպքը մեծ աղմուկ ստեղծեց Եւրոպական երկիրներու մէջ եւ հանրային կարծիքը կեդրոնացուց մեր հարցին վրայ։

Այս դէպքին լուրը հազիւ կարդացած, հայատեաց ռուս նախարար Լոբանով իր զգացած յուզումէն մահացաւ, քանի որ ան մտքէն անգամ չէր անցներ որ հայերը կրնային նման քաջագործութիւն մը կատարել։

ԽԱՆԱՍՈՐԻ ԱՐՇԱԻԱՆՔԸ (1897 ՅՈՒԼԻՍ 25)

Պանք Օթոմանի դէպքէն հազիւ տարի մը անցած, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը որոշեց պատժական գործողութեան մը ձեռնարկել քիւրտ Մազրիկ ցեղին դէմ, որ մասնակցած էր 1895 – 1896-ի ջարդերուն եւ պատճառ դարձած՝ վասպուրականէն Պարսկաստան անցնող յեղափոխական խումբերու կոտորածին։

Մազրիկ ցեղը կը գտնուէր Խանասորի դաշտին մէջ, Աւարայրի մօտերը։ 300 հայ ֆէտայիներ 1897 Յուլիս 25-ին յարձակեցան Մազրիկ ցեղին վրայ եւ սպաննեցին բոլորը, խնայելով միայն կեանքը կիներուն եւ մանուկնե-

ԽԱՆԱՍՈՐԻ ՀԵՐՈՍՆԵՐԷՆ ԽՈՒՄԲ ՄԸ

րուն։

Խանասորի արշաւանքին ուղեղը հանդիսացաւ Նիկոլ Դուման ֆէտային։

Խանասորի կռիւին ընթացքին սպաննուեցաւ Դաշնակցութեան հիմնադիրներէն Ռոստոմի եղբայրը՝ **Կարօն**։

Կարօն իր յեղափոխական գործունէութեան ընթացքին ծանօթացած էր յեղափոխական հայուհիի մը՝ **Մարոյի**, (Մարիամ Մակարեան)։ Այս երկուքը իրար կապուած էին անկեղծ սիրով մը։ Մարօ անքուն գիշերներ կ'անցընէր ասեղնագործելու համար դրօշակ մը, վրան գրուած՝ **Ազատութիւն կամ մահ**, որուն վրայ էր որ Խանասորին մասնակցող հերոսները երդում պիտի ընէին, որոնց մէջ պիտի ըլլար նաեւ իր սիրելին՝ **Կարօն**։

Մարօն ներքին տագնապի մը մէջ էր։ Ան կը կարծէր, որ Կարօն հայրենիքին համար իր պարտքը կատարելուն մէջ կրնար թերանալ եւ անհրաժեշտ հերոսութեամբ չկրուիլ, որպէսզի խուսափի մահէն եւ ամուսնանայ Մարոյին հետ։ Եւ այս մտածումը կը չարչարէր ազգասէր հայուհին։ Ու առաւօտ մը, Մարօն գտան անձնասպան եղած իր սենեակին մէջ եւ նամակ մը սեղանին վրայ.— «Դուն, որ Հայաստանի ազատութեան գործը աւելի բարձր դասեցիր քան իմ եւ քու անձնական երջանկութիւնը, կատարէ երդումդ եւ անդ զոհէ հայրենիքի սուրբ սեղանին վրայ եւ այն ատեն միայն իմ ոսկորներս կը հանգստանան գերեզմանիս մէջ...», կը գրէր նամակին մէջ։

Կարօն մասնակցեցաւ Խանասորի արշաւանքին, առիւծի պէս կռուեցաւ եւ սպաննուեցաւ կռուի ընթացքին։ Ան հայրենիքին հանդէպ իր պարտականութիւնը կատարեց եւ մահուան մէջ միացաւ իր սիրած աղջկան, որ իր կեանքը զոհած էր միեւնոյն նպատակին համար։

ԶԷՅԹՈՒՆԻ ՅԱՂԹԱԿԱՆ ԿՌԻՒԸ 1895 - Ի Ն

Հայկական առաջին ջարդերու ժամանակ Սուլթան Համիտ ուզեց վերջնականապէս ջնջել հայերու միակ ազատ բոյնը, Զէյթունը։

Զէյթունցիները լսելով հայկական կոտորածներու արիւնոտ լուրերը, Հնչակեան կուսակցութեան գործիչներու ղեկավարութեան տակ սկսան պատերազմի պատ-

բաստութեան եւ 6.000 երիտասարդներ զինելով հանեցին կռուի դաշտ։ Առաջին հերթին գրաւեցին մօտակայ թրքական զօրանոցը եւ 600 թուրք զինուորներ գերի բռնելով զանոնք դրին հայ կիներու հսկողութեան տակ։ Գերի զինուորները արհամարհելով հայ կիներու ուժը փորձեցին փախչիլ, սակայն բոլորն ալ սպաննուեցան նոյնինքն լեռնցի հայ կիներէն։

Սուլթան Համիտ զէյթունցի 6.000 քաջերուն դէմ 100 հազար հոգինոց բանակ մը ղրկեց, թնդանօթներով մխասին, որոնք չարաչար պարտուելով եւ 20.000 մեռեալներ տալով փախան կռուի ճակատէն։ Հայերը միայն 150 մեռեալներ ունեցան։ Եւրոպացիներ միջամտեցին։ Զէյթունցիք խաբուելով անոնց խոստումներէն զէնքերը վար դրին եւ մինչեւ 1915 թուականը Զէյթուն մնաց խաղաղ եւ սարսափի տակ պահեց շրջակայ թուրք թէ չերքէզ բնակչութիւնը։

ՍԱՍՈՒՆԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ 1904 - ԻՆ

Թուրքերը պարտուած զէյթունցիներէն, չէին ուզեր որ հայկական ուրիշ ազատ շրջան մը ձեւաւորուի Սասունի լեռներուն վրայ, ուր հայ ֆէտայիներ աշխատանքի լծուած էին Սասունի գիւղերը զինելու եւ երիտասարդութիւնը յեղափոխական գործին կապելու համար։

Թուրք եւ քիւրտ զինուորներ, շուրջ 50.000 հոգի, թընդանօթներով յարձակեցան Սասունի գիւղերուն վրայ, ուր 500 ֆէտայիներ աննման դիմադրութիւն մը ցոյց տուին, պաշտպանելով շուրջ 20.000 անզէն ժողովուրդը։

Այդ կռիւները կը ղեկավարէր ազգային հերոս՝ **Անդրանիկ**: *Անոր կողքին կը գտնուէին* **Գէորգ Չաուշ, Սեբաստացի Մուրատ, Քեռի, Հրայր Դժոխք** *եւ ուրիշ ֆէտայիներ։*

Հայ ֆէտայիները ամիսներ շարունակ քաջութեամբ դիմադրեցին թուրք – քիւրտ բանակին եւ մեծ կորուստներ պատճառեցին անոնց։ Կռիւներու ընթացքին սպաննուեցաւ **Հրայր Դժոխքը**:

Սասունի այս կռիւներով հայերը ցոյց տուին թշնամիին եւ ամբողջ աշխարհին, թէ իրենք ալ գիտէին կռուիլ պաշտպանելու համար իրենց կեանքը եւ պատիւը։

ԵՐԼՏՉԻ ՄԱՇԱՓՈՐՉԸ 1905 ՅՈՒԼԻՍ 21-Ի

Սուլթան Համիտի հայաջինջ քաղաքականութիւնը պատճառ դարձաւ որ հայ յեղափոխականներ փոխ վրէժի դիմեն։ Դաշնակցական գործիչներ Քրիստափոր Միքայէլեանի ղեկավարութեամբ սկսան Պուլկարիոյ մէջ գաղտնի ռումբեր պատրաստել, որպէսզի սպաննեն տուբ-թանը։ Քրիստափոր Միքայէլեան զոհ գնաց ռումբի պատրաստութեան ընթացքին իր ընկերոջ Վռամշապուհ Քէնտիրեանին հետ, սակայն Դաշնակցութիւնը եւ չկեցաւ իր ծրագրէն։ (Քրիստափոր Միքայէլեան եւ Վ. Քէնտիրեան կողք-կողքի թաղուեցան Սոֆիայի գերեզմանատունը, ուր կը գտնուի ներկայիս անոնց դամբարանը՝ Քրիստափորի կիսանդրիով եւ Վռամշապուհի դիմանկարով)։

Սուլթան Համիտ ամէն Ուրբաթ աղօթքի կ՛երթար արքայական մզկիթը։ Հայ յեղափոխականներ իշխանական կառքի մը մէջ զետեղեցին ժամացուցաւոր լարուած ռումբ մը, որ պիտի պայթէր ճիշդ այն ժամուն որ տուլթանը դուրս պիտի գար մզկիթէն։ Զարեհ անուն ֆէտայի մը, որ մասնակցած էր նաեւ Պանք Օթոմանի գրաւումին, յանձնուեցաւ առաւ կառքը վարել։ Սուլթանը հայոց չար բախտէն այդ օրը քանի մը վայրկեան խօսակցութեան բռնուեցաւ կրօնապետին հետ եւ ուշացաւ մզկիթէն դուրս գալու, մինչ լարուած ռումբը պայթեցաւ, սպաննելով բազմաթիւ մարդիկ, որոնց կարգին նաեւ Զարեհը։

Սուլթան Համիտ ազատեցաւ մահափորձէն եւ սակայն սաստիկ վախցած՝ հայեր ջարդելու նոր հրամանն չկրցաւ տալ։

●◎●

ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ-ԹԱՒԹՐԱԿԱՆ ԿՈՒԻՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ (1905-1906)

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԿԱԼՈՒԱԾՆԵՐՈՒ ԳՐԱՒՈՒՄԸ

Թէեւ Կովկասի հայերը աւելի լաւ պայմաններու մէջ կը գտնուէին քան թրքահայերը, այսուհանդերձ անոնք ալ ճնշումներու ենթարկուեցան ռուսական կառավարութեան կողմէ, այդ հայերը ռուսացնելու քաղաքականութեան հետեւանքով։

Ռուսերը իրենց ընդարձակ պետութեան միութիւնը կը փնտռէին կրօնական միութեան մէջ, ինչպէս որ հին ժամանակներուն կ'ընէին Բիւզանդացիները։

Իրականութեան մէջ Անդրկովկասի ժողովուրդներէն ամէնէն շատ տառապողը եղաւ հայ ժողովուրդը։ Ատրպէյճանի թաթարները մահմետական ըլլալով հոլո–հնազանդ գործիքներու վերածուած էին ռուսերու ձեռքին։ Վրացիները որոշ չափով կրօնական նոյնութիւն մը ունէին ռուսերուն հետ, որով, կը մնային հայերը, որոնք ենթարկուեցան բռնութիւններու։

1903–ին Ռուսիոյ ձարը հրամանագիր մը հանեց, որով հայ եկեղեցական բոլոր կալուածները կը գրաւուէին ռուս կառավարութեան կողմէ։

Այս հրամանագիրը ընդվզում յառաջ բերաւ հայերու մօտ, որոնք ամէն տեղ զինեալ դիմադրութեամբ պաշտպանեցին իրենց եկեղեցւոյ հարստութիւնները։ Օրուան կաթողիկոսը՝ Խրիմեան Հայրիկ բուռն կերպով բողոքեց եւ մերժեց յանձնել կալուածները։ Դաշնակցական մարտիկները մէկը միւսին ետեւէն կը զոհուէին, իրենց ազգային սրբատեղիները պաշտպանելու համար։

1905–ին ձարական կառավարութիւնը զինելով թաթարները, զանոնք հանեց հայերու դէմ, որպէսզի այդ ձեւով տկարացնէ հայոց ուժը եւ ինք տանի իր նպատակին։

Սակայն Հ. Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը զինած էր հայ բնակչութիւնը զէնքերով եւ յեղափոխական գաղափարներով, այնպէս որ ձարական կառավարութիւնը չհասաւ իր նպատակին։

Հայերը նախապէս անակնկալի գալէ ետք անցան հակայարձակողականի եւ լաւ դաս մը տուին թաթարներուն, որոնք պարտադրաբար հաշտութիւն խնդրեցին հայերէն։

Նիկոլ Դուման ղեկավարեց Պաքուի (Ատրպէյճան) հայ – թաթարական կռիւները, Արմէն Գարօ՝ Թիֆլիսի, Դրօ եւ Խեչօ՝ Երեւանի, իսկ Վարդան՝ Շուշիի։

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը պատիժի համար ահաբեկեց (սպաննեց) Նակաշիձէն, որ Պաքուի ռուս կառավարիչն էր եւ պատճառ դարձած՝ հայ – թաթարական կռիւներուն։

Այս կռիւներէն վերջ ռուսերը զգացին որ սխալ էր իրենց քաղաքականութիւնը եւ հայերը իրենց կողքին ունե-

նալու համար պէտք էր որ յարգէին անոնց կրօնքը, եկեղեցին եւ ազգային սրբութիւնները։

●

ԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Խուժան –	*Ամբոխ, իրար անցած ժողովուրդ։*
Յանձնախումբ –	*Մասնաւոր գործ մը յանձն առնող խումբ։*
Հայատեաց –	*Հայերը ատող, հայերը չսիրող։*
Արշաւանք –	*Յարձակում։*
Մզկիթ –	*Մահմետականներու աղօթավայրը։*
Հլու –	*Հնազանդ, ենթարկուող։*
Ընդվզում –	*Ջայրոյթ, բարկութիւն։*
Մարտիկ –	*Կռուող։*

Ջանգեր ղօղանջէ՛ք
Մեզ չինկանք, դեռ կանք...

ՊԱՐՈՅՐ ՍԵՒԱԿ

Ի. ԴԱՍ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԵՐՈՍՆԵՐ

Ի՞ՆՉ Է ՀԵՐՈՍՈՒԹԻՒՆԸ

Հերոսութիւնը անձին ուրացումն է բարձր գաղափարի մը համար։ Հերոսը այն մարդն է, որ չի հետաքրքրուիր հարստութեամբ, հանգստութեամբ կամ սեփական շահերով։ Հերոսը իր անձը կը զոհէ հայրենիքի, ազգի կամ ազատութեան գաղափարին։ Հերոսները ազգի մը պատիւն ու պարծանքը կը կազմեն։ Ազգի մը մեծութիւնը կը չափուի իր ունեցած հերոսներուն մեծութեամբ։

Հայ ժողովուրդը իր պատմութեան մէջ ունեցած է բազմաթիւ հերոսներ, որոնք տուն ու ընտանիք ձգած, իրենց անձին հանգստութիւնը մոռցած, ծառայած են իրենց ազգին ու հայրենիքին՝ զէնքով կամ գրիչով։

Թրքական տիրապետութեան դէմ մեր ծաւալած յեղափոխութեան ընթացքին մենք ունեցած ենք բազմաթիւ անուանի ու անանուն հերոսներ, որոնք զէնքը ձեռք առած բարձրացան լեռները, տուն ու տեղ մոռցած շրջեցան քաղաքէ–քաղաք, գիւղէ–գիւղ, իրենց կեանքը մաշեցուցին բանտերու մէջ կամ ինկան կռուի ճակատներուն վրայ, պայքարելով Հայաստանի ու հայ ժողովուրդի ազատագրութեան արդար դատին համար։ Անոնք նախընտրեցին պատուաբեր կերպով մեռնիլ, քան թէ ստրուկի անպատիւ կեանք մը ապրիլ։

Անոնք իրենց կենդանութեան ոչ մէկ փառքի արժանացան, ոչ մէկ պատուանշան ստացան իրենց կուրծքին վրայ, այլ ընդհակառակն, յաճախ անօթի ու մերկ միշտ հալածուեցան իշխանութիւններէն, բայց եւ այնպէս անոնք երբեք չլքեցին իրենց զէնքն ու հրացանը, որպէսզի օգնութեան հասնին բազմաչարչար հայ ժողովուրդին։ Շատերը անոնցմէ պարզ ու համեստ, անուս գիւղացիներ էին, բայց հայրենիքի սէրը զանոնք վեր բարձած էր զոհուելու պատրաստ նուիրեալ դիւցազուններու։ Անոնք թէեւ կռուեցան հայկական այս կամ այն կուսակցութեան դրօշին տակ, բայց եւ այնպէս անոնք պատկանեցան համայն հայ ժողովուրդին։ Պատուանշանի փոխարէն հայ ժողո-

վուրդը անմահացուց զանոնք բազմաթիւ երգեր նուիրելով անոնց յիշատակին։

Դժբախտաբար պիտի չկրնանք անոնց բոլորին կեանքին ու գործին մասին գրել մանրամասնօրէն։ Պիտի բաւականանք անոնցմէ քանի մը հատը յիշելով միայն։

ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԵՐՈՍ՝ ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՓԱՇԱ ՕԶԱՆԵԱՆ

(1866 - 1927)

Վագրի աչքերով այս հերոսը՝ Անդրանիկ փաշա հայկական ազատագրական պայքարի եւ յեղափոխութեան խորհրդանիշը դարձած է մեր պատմութեան մէջ։

Անդրանիկ զաւակն էր Շապին – Գարահիսարցի աղքատ ատաղձագործի մը։ Փոքր տարիքէն արդէն քաջ ու համարձակ այս տղան հազիւ նախակրթարանը աւարտած՝ գործի լծուեցաւ իր հօրը մօտ։ 17 տարեկանին ամուսնացաւ, սակայն տարի մը ետք կինը մեռաւ։ Անկէ ետք Անդրանիկ չուզեց ընտանեկան բոյն կազմել, մանաւանդ որ այդ օրերուն թուրք մը վիրաւորած էր իր հայրը եւ ինք վրէժ լուծած այդ թուրքէն եւ ձերբակալուելով բանտարկուած։ Բանտէն փախաւ եւ գնաց Կոստանդնուպոլիս, ուր ծանօթացաւ շատ յեղափոխականներու եւ իր մէջ վառեցաւ հայրենիքի սէրը եւ ազատութեան համար կռուելու տենչը։ Անցաւ Սասուն եւ միացաւ ֆէտայիներու խումբին, որուն պետն էր Աղբիւր Սերոբ։ Իր կռուելու կարողութիւնը առաջին անգամ ցոյց տուաւ Առաքելոց վանքի կռուին ընթացքին ու անկէ ետք, երբ վրէժը լուծեց Սերոբ Աղբիւրին գլուխը կտրող քիւրտ ցեղապետէն։ Անկէ ետք սկսաւ Անդրանիկի վերելքը՝ յաղթանակէ-յաղթանակ եւ քաջագործութենէ-քաջագործութիւն եւ իրականացաւ Աղբիւր Սերոբի խօսքը թէ.– **Իմ մահէս վերջ այս տըղան մեծ անունի պիտի տիրանայ։**

Աննման յեղափոխականը հակառակ որ զինուորական ուսում չէր ստացած, ի ծնէ ռազմագէտի տաղանդ ունէր եւ իր աչքերէն չէին վրիպեր պատերազմական յարմարութիւններն ու անպատեհութիւնները որեւէ շրջանի։

Ան կը ղեկավարէ Սասունի երկրորդ ապստամբութիւնը, հերոսութեամբ կը կռուի Աղթամար կղզիին մէջ թուրք բանակին ու թնդանօթներու դէմ եւ ճարպիկութեամբ կը յաջողի խոյս տալ։

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՓԱՇԱ

1908 թուականին, երբ Թուրք կառավարութիւնը սահմանադրութիւն կը հռչակէ եւ օրէնքին առջեւ հաւասարութիւն կը յայտարարէ բոլոր քաղաքացիներու միջեւ, հայկական կուսակցութիւնները կ'որոշեն վերջ տալ ֆէտայական կռիւներուն եւ հաշտուիլ Թուրք կառավարութեան հետ, հաւատալով անոր խոստումներուն։ Անդրանիկ, որ մինչեւ այդ թուականը Դաշնակցութեան մաս կը կազմէր, կը հրաժարի կուսակցութենէն եւ չհաւատալով Թուրքին խոստումներուն, նեղացած, կը մեկնի Պուլկարիա եւ անոնց այս հերոսը իր օրուան հացը վաստկելու համար կօշկակարութիւն կ'ընէ։ 1912 թուականին, Թուրք – պալքանեան պատերազմին 250 հայ կամաւորներու գլուխն անցած կը մտնէ պուլկարական բանակին մէջ ու կը կռուի Թուրքերուն դէմ եւ իր կատարած քաջագործութիւննե-

րով կը զարմացնէ Պուլկար ժողովուրդն ու պալքանեան միւս ազգերը։ Ան իր գունդով 11.000–նոց թրքական զօրաբանակ մը գերի կը բռնէ։

1915–ին, Համաշխարհային Ա. Պատերազմի ընթացքին կը լծուի հայերէ կամաւորական բանակ մը կազմելու աշխատանքին, որպէսզի ռուսերու կողքին կռուին թուրքերու դէմ։ Կը կազմուի 15.000 զինուորներէ բաղկացած կամաւորական բանակ մը, որ կը բաժնուի 7 գունդերու։ Անդրանիկ կը ստանձնէ Ա. Գունդի հրամանատարութիւնը, առիւծի պէս կը կռուի թշնամիին դէմ եւ օգնութեան կը հասնի վտանգուած հայկական շրջաններուն։

1918 թուականին, երբ Հայաստան անկախ հանրապետութիւն ստեղծեց, Անդրանիկ անհմաստ վէճեր ունեցաւ Հայաստանի կառավարութեան հետ եւ իր բանակը ցրուելով անցաւ Ամերիկա, Ֆրեզնօ։ Ութը տարի մնաց արտասահման եւ մեռաւ 1927–ին։ Իր մարմինը փոխադրեցին Փարիզ, Բեր Լաշէզի գերեզմանատունը։ Տակաւին հայոց հերոսին աճիւնները կը գտնուին օտար հողի վրայ։ Լեռներու այս արծիւին վերջին խօսքը եղաւ.– **Գործս կէս մնաց:**

ՍՄԲԱՏ

Անդրանիկի զէնքի անբաժան ընկերը ու մարտակիցը եղած է զօրավար Սմբատ։ Ան մասնակցեցաւ Սասունի կռիւներուն, ինչպէս նաեւ Անդրանիկի մղած Կովկասեան բոլոր ճակատամարտներուն։ Ուր կռիւ կար, հոն էր Սմբատ, որ կարծէք ծնած էր հերոսութեան համար։ Ան իր ամբողջ կեանքը նուիրեց ազատութեան սուրբ գործին։

Երբ Հայաստանը կորսնցուց իր անկախութիւնը, Սմբատ անցաւ արտասահման, թափառեցաւ երկրէ–երկիր շատ խեղճ կեանք մը անցընելով, օրուան հացի կարօտ։ 1946–ին ներգաղթեց Հայաստան, իր սիրելի հայրենիքը եւ տարի մը վերջ մեռաւ ու թաղուեցաւ հայրենի հողին ծոցը։

ՋՕՐԱՎԱՐ ՍՄԲԱՏ

ԱՂԲԻՒՐ ՍԵՐՈԲ - ՍԵՐՈԲ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ (1869 - 1899)

Հայ յեղափոխութեան ամէնէն նշանաւոր դէմքերէն մէկը, որու հմայքէն Տարօնի մէջ նորանոր երիտասարդներ կը զինուորագրուէին **սուրբ գործին:**

Մանկութենէն զէնքի սիրահար, 20 տարեկանին կռուի կը բռնուի երկու քիւրտերու հետ ու կը սպաննէ անոնցմէ մէկը եւ կը փախի Կ. Պոլիս: 1892–ին կ'անցնի Ռումանիա եւ հոն կը բանեցնէ սրճարան մը, ուր կը հաւաքուէին հայաստանցի պանդուխտներ: Մէկ–երկու տարի վերջ արձանագրուելով Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան անդամ, կը վերադառնայ **Երկիր,** *Բաղէշի նահանգը եւ կը դառնայ շրջանի հայութեան պաշտպան–հրեշտակը, իսկ*

քիւրտին ու թուրքին սարսափը։ Բաւական էր, որ քիւրտերըն ու թուրքերը իր անունը լսէին, որպէսզի սարսափահար փախչէին։

Սերոբ փաշա միշտ կը հաւաքէր Մուշի, Սասունի, Բաղէշի եւ այլ տեղերու երիտասարդները, հայրենասիրութիւն ու միութիւն կը քարոզէր անոնց եւ զէնքի կը վարժեցնէր զանոնք, Դաշնակցական Կոմիտէութիւններ կազ-

ԱՂԲԻՒՐ ՍԵՐՈԲ

մելով զանազան շրջաններու մէջ։

Սերոբ առիւծի սիրտ մը ունէր, քաղցր լեզու եւ ազնիւ բնաւորութիւն, որու համար ժողովուրդը աղբիւր կոչեց զինք։ Ամէնուն բերանն էր՝ վերը Աստուած, վարը Սերոբ։ Յաճախ պատահած է, որ ան հինգ–վեց ֆէտայիներով կռուի բռնուի հարիւրաւոր թշնամիներու դէմ եւ ջարդելով փախուստի մատնէ զանոնք։ Ան առաջնորդ եղած է շատ մը ֆէտայիներու, ինչպէս՝ Անդրանիկի, Գէորգ–Զաուշի, Մակարի, Պալապեխ Կարապետի, Զօլոյի, Յոճկցի Մուրատի եւ շատ ուրիշներու։

Թուրք կառավարութիւնը մեծ չանքեր թափեց բռնե-

լու համար լեռներու այս առիւծը, բայց չյաջողեցաւ։

Ինչ որ չկրցաւ ընել թուրքը, հայ դաւաճաններ կատարեցին։ 1899 թուականին Սերոբ բարձրացաւ Սասնոյ լեռներուն վրայ։ Իր հետն էին իր քաջ կինը՝ Սօսէն եւ 12 տարեկան զաւակը՝ Յակոբիկը։

Հայանուն դաւաճաններու մատնութեամբ թուրք իշխանութիւնները գտան Սերոբ փաշայի լեռնային թաքստոցը։ Նոյն դաւաճանները թոյն հրամցուցին ֆէտայիներու առաջնորդին՝ ծխախոտի միջոցով։ Ապա, եկաւ թշնամին քիւրտ ցեղապետի մը, Խալիլի առաջնորդութեամբ, 1.500 զինուորներով։ Սերոբ փաշան միայն 12 կտրիճ ընկերներ ունէր իր մօտ եւ իր Սօսէն ու Յակոբիկը։ Բայց հերոսը կը վճռէ կռուիլ ու պատիւով մեռնիլ, հակառակ որ թոյնը իր ազդեցութիւնը գործած էր ու աչքերը չէին բացուեր... ու կռիւը սկսաւ։ 14 հոգի 1.500–ի դէմ։ Սերոբ Աղբիւր կը սպաննուի։ Սօսէն կ'առնէ անոր հրացանը եւ կը շարունակէ կռիւը։ Աղբիւր Սերոբին հետ կը նահատակուին նաեւ իր 12 տարեկան զաւակը, կորիւն Յակոբիկը, Սերոբի երկու եղբայրները եւ գիւղին քաջ քահանան։ Սօսէն ալ ի վերջոյ ծանր վիրաւոր գետին կը փռուի եւ գերի կը տարուի։

Խալիլ կը կտրէ Սերոբին գլուխը եւ ցիցի մը վրայ անցընելով կը շրջի Բաղէշի փողոցները, ոգեւորելով իր «քաջագործութիւնը» ցոյց տայ քիւրտ ու թուրք ժողովուրդին եւ այդ ձեւով համոզէ զանոնք, որ Սերոբ փաշա իսկապէս սպաննուած է։

Հայ ֆէտայիներ երդում կ'ընեն փոխադարձաբար Խալիլի գլուխը կտրել։ Նոյն տարին իսկ, Անդրանիկ ողջ–ողջ կը բռնէ Խալիլը եւ գլուխը կը կտրէ, իբրեւ փոխ վրէժ։

ԽԱՆ - (ԲԱՐՍԵՂ ԹԻՐԱՔԵԱՆ 1863 - 1903)

Աղբիւր Սերոբի պէս հերոս մըն էր նաեւ կտրիճ Խանը։ Մանկութենէն զէնքի սիրահար, ժամանակ մը ապրեցաւ Պոլսոյ մէջ, սակայն հայկական նահանգներէն հասած տխուր լուրերը հարկադրեցին, որ թողու Պոլիսը եւ անցնի Հայաստան ու մտնէ ֆէտայական խումբերուն մէջ ու դառնայ նշանաւոր խմբապետ։

Խանը իր արիւնի առաջին մկրտութիւնը կատարեց Խանասորի սրշաւանքին մասնակցելով։ Սակայն անոր անունը կապուած է Խաստուրի կռիւներուն։ 1899–ին 80

ԽԱՆԻ ԽՈՒՄԲԸ

Ֆէտայիներ Խանի հրամանին տակ զէնք կը փոխադրէին դէպի Վան։ Ճամբան անոնք կանգ առին Խաստուր հայկական գիւղը, որ անմիջապէս շրջապատուեցաւ քիւրտերու եւ թուրքերու կողմէ։ Հոկտեմբերի վերջ էր եւ ցուրտ-ձմեռ։ 3.000 զինուորներ կռուեցան 80 ֆէտայիներու դէմ։ Մութ գիշերին հայ ֆէտայիները աղուոր ջարդ մը տուին թշնամիին, անոնցմէ 450 մեռեալներ խլելով եւ 15 նահատակներ տալով։ Գիշերուան մութէն օգտուելով ֆէտայական խումբը յաջողեցաւ խոյս տալ եւ հասնիլ Վան։

Խանը մասնակցեցաւ նաեւ Սասունի կռիւներուն։ Ինք ալ զոհ գնաց թշնամի գնդակի մը, 1903-ին, 40 տարեկան հասակին մէջ։

ԳԷՈՐԳ ՋԱՒՈՒՇ (1871 - 1907)

Հայ յեղափոխութեան առնման ֆէտայիներէն մէկն էր նաեւ Գէորգ Ջաւուշ։ Սասունցի որսորդ ընտանիքի զաւակ, երբ տակաւին ուսանող էր Սասունի Առաքելոց վանքին մէջ, միշտ կռիւներ կը մղէր քիւրտ տղոց հետ, որոնք կու գային վանքին գառնուկները գողնալու։

Պատանի տարիքէն հոգիով ու սրտով կապուեցաւ ֆէտայական խումբերուն։ 1894-ի Սասնոյ կռիւներուն բացառիկ քաջութեամբ կը կռուի եւ սակայն ձերբակալուելով 15 տարուան բանտարկութեան կը դատապարտուի։ Երեք տարի վերջ բանտին պատուհանը խորտակելով ընկերներով կը փախչի Սասնոյ լեռները եւ մինչեւ իր մահը

կատաղօրէն կռիւ կը մղէ թշնամիին դէմ։

Գէորգ Զաւուշ չի խնայեր նաեւ իր հարազատ հօրեղբայրը, որ հակառակ կուսակցութեան որոշումին, ուրիշ գիւղէ աղջիկ կը փախցնէ ամուսնանալու համար։ Գիւղէ-գիւղ աղջիկ փախցնելը պատճառ կը դառնար, որ հայկական գիւղերը թշնամանքով լեցուէին իրարու դէմ եւ մի-

ԳԷՈՐԳ ԶԱՒՈՒՇ

ասնականութիւնը խախտէր։ Ատոր համար ալ արգիլուած էր այդպիսի բան ընել։ Գէորգի հօրեղբօր հարցը կը բերուի յեղափոխականներու առաջնորդին՝ Աղբիւր Սերոբի, որ իր կարգին խնդիրը կը փոխանցէ Գէորգին ըսելով.— «Գէորգ, քու հօրեղբայրդ է յանցաւորը, դուն դատէ ու վճռէ»։

Գէորգ առանց պատասխանի կը մեկնի։ Կ'երթայ այն տունը, ուր բանտարկուած էին իր հօրեղբայրն ու կինը եւ երկուքն ալ կը սպաննէ ու կը բարձրանայ լեռները իր սիրելի ու անմեղ հօրեղբօր ու կնկան մահը ողբալու համար... Այս դէպքէն դժգոհ մնացին շատ մը ֆէտայիներ՝ Սերոբի դէմ։

Գէորգ Զաւուշ լաւ յարաբերութիւններ կը մշակէր կարգ մը քիւրտ ցեղապետերու հետ, առանց վախնալու կ'երթար անոնց բանակավայրը, ճաշի կը նստէր անոնց

հետ, համոզելու համար զանոնք, որ չխաբուին թուրք կառավարութեան խոստումներէն եւ հայ յեղափոխականներուն դէմ չկռուին, այլ ընդհակառակը, իրենց ուժերը միացնեն ֆէտայական ուժերուն եւ միասնաբար պայքարին սուլթանին դէմ: Հակառակ իր բոլոր ճիգերուն, ան չկրցաւ հաւատացնել քիւրտերուն, որ թուրք պետութիւնը հայերը ջարդելէ ետք, պիտի մաքրագործէր նաեւ քիւրտերը, ինչ որ պատահեցաւ հետագային:

Գէորգ Չաուշի հերոսական մահը պատահեցաւ Մուշի Սոլուխ գիւղին մօտ, երբ կռիւի բռնուեցաւ թուրք բանակին դէմ: Գնդակ մը զինք ծանրօրէն վիրաւորեց ու ան քաշուեցաւ ճահիճներու մէջ: Երկու օր վերջ գտան իր մարմինը 1907, Մայիս 27–ին:

ՍԵԲԱՍՏԱՑԻ ՄՈՒՐԱՏ

Արկածներով լեցուն կեանք մը ունեցաւ Սեբաստացի Մուրատ: Երիտասարդ տարիքին թուրք մը սպաննելով փախաւ Պոլիս, ուր եւս մասնակցեցաւ հակակառավարական ցոյցերուն: Անցաւ Սասուն եւ միանալով ֆէտայական խումբերուն իր ընկերներուն հետ պաշտպանեց հայկական գիւղերը՝ թուրք եւ քիւրտ աւազակներու դէմ:

Հայ–թաթարական կռիւներու ընթացքին անցաւ Զանգեզուր եւ հայութիւնը պաշտպանեց թաթար խուժանին դէմ:

Սահմանադրութեան օրերուն Մուրատ անցաւ Սեբաստիա եւ զբաղեցաւ առօրեայ գործով 1909–ին: Մեծ ջարդին ապաստանեցաւ լեռները: Ապա, յոյնի մը նաւակով կտրեց ամբողջ Սեւ ծովը եւ անցաւ Կովկաս եւ հայ կամաւորներու իբրեւ հրամանատար մասնակցեցաւ պատերազմին եւ զարմանալի հերոսութիւններ գործեց: 1918 –ին անցաւ Պաքու, ուր թաթարներու դէմ կռիւի մը ընթացքին սպաննուեցաւ այս քաջ ֆէտային:

ՄՈՒՐԱՏ - (ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ՊՕՅԱՃԵԱՆ 1860 - 1915)

Անուանի հերոս մը եղաւ նաեւ Համբարձում Պօյաճեան – Մուրատ: Հաճընցի ուսումնատենչ պատանի՝ կը մեկնի Պոլիս բժշկութեան հետեւելու համար, սակայն ուսումէն աւելի յեղափոխական գաղափարներու կը նուիրուի: Կ'արձանագրուի Հնչակեան կուսակցութեան եւ կը մասնակցի Պոլսոյ ցոյցերուն: Կառավարութիւնը կը

հետապնդէ Մուրատը, որ կ'անցնի Յունաստան, ապա Սասուն եւ կը մասնակցի 1894-ի կռիւներուն, Անդրանիկ փաշայի առաջնորդութեան տակ։ Նոյն տարին կը ձերբակալուի Գէորգ Չաուշին հետ ու կը բանտարկուի 15 տարուան դատապարտութեամբ։ Երեք տարի վերջ կը փախչին բանտէն։ Մուրատ կ'անցնի արտասահման եւ կը շրջի երկրէ - երկիր գաղութներու մէջ ազգային ոգի արթնցնելու եւ դրամ հաւաքելու համար յեղափոխական գործին։

1908-ին, երբ սահմանադրութիւն կը հռչակուի, Մուրատ կը վերադառնայ Թուրքիա եւ Հաճընի հայութեան կողմէ երեսփոխան կ'ընտրուի թրքական խորհրդարանին։ Մեծ Եղեռնին ինքն ալ կը ձերբակալուի եւ կախաղան կը հանուի Կեսարիոյ մէջ 1915-ին։

ՀՐԱՅՐ ԴԺՈԽՔ (1866 - 1904)

Հրայր Դժոխք, բուն անունով Արմենակ Ղազարեան ծնած է Սասունի Ահարոն գիւղը եւ Ս. Կարապետի վարժարանը աւարտելէ ետք, ինքնաշխատութեամբ զարգացուցած է իր մտային պաշարը։

Մտաւորական եւ մարտիկ, Հրայր Դժոխք հետու իր

ՀՐԱՅՐ ԴԺՈԽՔ

ընտանիքէն ու զաւակներէն, կը շրջէր գիւղէ - գիւղ, քաղաքէ - քաղաք եւ կը դաստիարակէր ժողովուրդը յեղա-

փոխական գործին համար։

Հրայր համոզուած էր, որ յեղափոխութեան յաջողութեան համար պէտք է նախապատրաստուիլ, համբերել ու աշխատիլ յամառօրէն, առանց յուսահատելու եւ մանաւանդ՝ լուսաւորել ժողովուրդին միտքը։ Ան համոզուած էր նաեւ, որ միայն հայերու ուժերը բաւական չէին պետութեան դէմ յաջող կռիւներ մղելու համար եւ անհրաժեշտ էր գործակցութիւն ստեղծել սուլթանէն դժգոհ քիւրտ ցեղերու հետ։ Որով, հայ-քիւրտ համաձայնութիւն ստեղծելու ուղղութեամբ Հրայր եւս ի զուր աշխատանք տարաւ Գէորգ Ջաւուշին հետ։

Հրայր Դժոխք մասնակցեցաւ նաեւ Սասունի կռիւներուն եւ սպաննուեցաւ 1904-ին։

ՆԻԿՈԼ ԴՈՒՄԱՆ - ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ՏԷՐ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ (1867 - 1914)

«Երբ անհաւասար ուժի դէմ կը պայքարիս, պէտք չէ սովորական ու հաւասար զէնքով պայքարիս: Պէտք է ընտրես զէնք մը, որ հակառակորդդ յանկարծակիի բերէ: Եւ եթէ չունիս այդ զէնքը, պէտք է հնարես զայն»...

Այս գաղափարին հեղինակը Նիկոլ Դուման, երկարահասակ, համակրելի դէմքով եւ խորհրդաւոր յեղափոխական մըն էր, որ կ'ապրէր ժողովուրդի օրուան ցաւերով եւ չէր մտածեր ուրիշներու նման, կէս դար վերջ գալիք ցաւերու մասին։ Հրայր Դժոխքի նման քահանայի զաւակ, բայց կարծէք ճիշդ հակապատկերն էր անոր, սակաւախօս, խիստ ու երկաթեայ կարգապահութեան միայն հաւատացող։

Կռիւի մը ընթացքին քիւրտերը կրակի տուին իր ապաստանարանը։ Ան կրցաւ դուրս ելլել կրակներուն մէջէն եւ ընկերներուն հետ քշել թշնամին։ Այդ օրէն, քիւրտերը զինք կոչեցին «Դուման» այսինքն փոթորիկ եւ երգեր հիւսեցին անոր քաջութիւնը գովելու համար։

Յեղափոխական գործունէութեան մէջ իր մտքի յղացումն էր Խանասորի Արշաւանքը, *որուն մասնակցեցաւ ինք ոչ իբրեւ հրամանատար, այլ աստիճանաւոր ֆէտայի։ Արշաւանքի չսկսած Նիկոլ կը խօսի ֆէտայիներուն ու կը վերջացնէ այսպէս.-*

«Տղերք, վեհանձն եղէք դէպի տկարները... ձեռք չը-

տաք կանանց եւ երեխաներին...»։

Նիկոլ Դուման մասնակցեցաւ Սասունի 1904–ի ապրստամբութեան եւ սքանչելիօրէն ղեկավարեց Բագուի հայ–թաթարական կռիւները, աղուոր դաս մը տալով թշնամիին։ Իրեն հանդէպ անկեղծ յարգանք ունէին բոլոր

ՆԻԿՈԼ ԴՈՒՄԱՆ

ֆէտայիները, Անդրանիկ, Հրայր, Գէորգ Զաւուշ եւ միւսները։

Այս հերոսին արկածալից կեանքը տխուր վախճան մը ունեցաւ։ 1914 թուականին, համաշխարհային Ա. պատերազմի սկզբին, երբ հայկական կամաւորական բանակներ կը կազմուէին, զինքն ալ հրաւիրեցին, որպէսզի ստանձնէ կամաւորական գունդի մը ղեկավարութիւնը Անդրանիկի, Դրոյի, Համազասպի եւ Քեռիի կողքին։ Դուման, որ այդ օրերուն ծանրօրէն տառապելով յօդացաւէ եւ թոքախտէ կը գտնուէր Կովկասի բուժավայրերէն մէ-

կուն մէջ, անկարող էր միանալու զէնքի իր ընկերներուն։ Այլեւս իմաստ մը չէր տեսներ ապրելուն մէջ եւ բնական էր որ իրեն պէս մէկը պիտի չուզէր իր ազգին ու հայրենիքին համար անօգուտ կեանք մը քաշկռտել հիւանդկախ վիճակով. որով, Սեպտեմբեր 23–ին, երեկոյեան ժամը 9–ին ատրճանակով վերջ կու տայ իր կեանքին։

Հայ յեղափոխութեան մէջ լուսաւոր դէմք մը կը մնայ Նիկոլ Դուման իր զէնքի ու մտքի վաստակով։

ԴՐՕ - ԴՐԱՍՏԱՄԱՏ ԿԱՆԱՅԵԱՆ (1884 - 1956)

Արկածալից կեանքով լեցուն հերոս մը եղաւ նաեւ

ԴՐՕ

Դրօն, որ ահաբեկեց (սպաննեց) հայ-թաթարական կռիւներու գլխաւոր պատասխանատուն, Պաքուի հայատեաց կառավարիչը՝ Նակաշիձէն։

1914-ին, հայկական կամաւորական բանակներու Գ. գունդին հրամանատար եղաւ, քաջութեամբ կռուեցաւ թիզ մը իսկ հող չտալու համար թշնամիին եւ պատերազմի ճակատին վրայ ծանրապէս վիրաւորուեցաւ։

Հայաստանի անկախ հանրապետութեան շրջանին ապստամբ թուրքերու դէմ կռուելով զոհեց զանոնք։

Հայաստանի համայնավարացումէն ետք աքսորուեցաւ Մոսկուա ուրիշ հայ սպաներու հետ։ Տարիներ վերջ ան կրցաւ անցնիլ արտասահման եւ թափառական կեանք մը սպրեցաւ երկրէ երկիր, միշտ ծառայելով իր ժողովուրդին։ Համաշխարհային Երկրորդ պատերազմէն ետք ապրեցաւ Պէյրութի մէջ եւ 1956-ին Ամերիկայի մէջ ծանր գործողութեան մը ենթարկուելով մահացաւ։

Միշտ կռիւը փնտռող քաջ զինուորական մըն էր Դրօն, որուն համար Հայաստանի ու հայ ժողովուրդի ազատութիւնը վեր էր ամէն բանէ։

ՀԱՅ ԿՆՈՋ ԴԵՐԸ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Հայ հերոսուհիներու թիւը քիչ չէ եղած մեր պատմութեան մէջ։ Հին դարերէն հայ կիներ մասնակցած են հայրենիքի պաշտպանութեան եւ ազատութեան սուրբ գործին։ Ծանօթ է բոլորիս, որ Վարդանանց ճակատամարտին ինչպէս հանգիստ կեանքի վարժուած «փափկասուն տիկիններ» պատերազմի դաշտին վրայ գտնուեցան հայ զինուորներու կողքին եւ ամէն տեսակ օգնութիւն տուին անոնց։

Հայ մայրը մեր պատմութեան ամբողջ տեւողութեան իր զաւակները դաստիարակած է ըլլալու քաջ, հայրենասէր, հաւատաւոր ու նուիրուող՝ ազգին համար։ Ճիշդ ատոր համար ալ հայ կինը մեծ յարգանքի արժանացած է մեր ազգին մէջ։ Հեթանոսական շրջանէն արդէն կին աստուածուհի մըն էր, Անահիտը, որ ամէնէն աւելի կը պաշտուէր իբրեւ մայրը բոլոր տեսակի առաքինութեանց։ Աւանդական մեր պատմութեան մէջ, օրինակ, հայ մամիկ մըն է, որ Սասունցի Դաւիթը գիտակցութեան կը հրաւիրէ, որպէսզի իր երկիրը ազատելու պայքարին մէջ նետուի Մբուրայ Մելիքի լուծէն...

ՍՕՍԷ ՄԱՅՐԻԿ

Կարելի է երկարել օրինակներ։ Այդ բոլորը ցոյց կու տան այն կարեւոր դերը, զոր ունեցած է հայ կինը հայրենիքի պաշտպանութեան գործին մէջ, մեր պատմութեան տեւողութեան։

Հայ յեղափոխութեան շրջանին մանաւանդ, հայ կընոջ դերը եղաւ շատ մեծ, գրեթէ անփոխարինելի։ Բազմաթիւ օրիորդներ եւ տիկիններ, նետուեցան ազատութեան սուրբ գործին մէջ։ Անոնցմէ շատերը մեկնեցան

ՌՈՒԲԻՆԱ

հայկական մոռցուած գիւղեր՝ հայ տղաքը դաստիարակելու կոչումով, ուրիշներ զէնքի փոխադրութեան օգնեցին, իրենց տուները զէնքի պահեստանոցներու վերածեցին կամ հետապնդուող յեղափոխականները պահեցին, ամէն վտանգ աչք առնելով։

Մենք տեսանք արդէն Հնչակեան կուսակցութեան հիմնադիրներէն ուսանողուհի Մարօն (Վարդանեան – Նազարբէկեան), Խանասորի արշաւանքին նահատակ-

ՌՈՒԲԷՆ

ւած Կարոյին սրտի ընկերուհին՝ միւս Մարօճ, Սերոբ Աղբիւրի հերոս կինը՝ Սօսէ Մայրիկը, զէյթունցի կիները, որոնք քաջաբար կոտորեցին թուրք գերիները, երբ անոնք կը փորձէին հայ կիներու «տկարութենէն» օգտուելով կրակի տալ Զէյթունի տուները ու փախչիլ...

Ծլտրզի մահափորձին համար ռումբի պատրաստութեան ընթացքին երբ արկածով սպաննուեցաւ Քրիստափոր, այդ գործը շարունակեց յեղափոխական հայուհի մը՝ Ռուբինաճ (Արէշեան – Օհանջանեան):

Սեբաստացի Մուրատին մայրը միշտ կ'ըսէր.– «Մեղ

պիտի ընեմ իմ տուած կաթս, եթէ տղաս ողջ իյնայ թուրֆերուն ձեռքը»։

Ռուբէն Տէր Մինասեան, որ եղած է յեղափոխական նշանաւոր գործիչ եւ իր ամբողջ երիտասարդութիւնը անցուցած է Սասնոյ լեռներուն վրայ, ճան ֆէտայիներու մէջ, կը գրէ թէ ինչպէս իր մայրը մղած է զինք, որ ընտրէ յեղափոխութեան ճամբան.— «Տղաս, ֆու բոլոր ընկերներդ գացին եւ սպանուեցան, Աստուած անոնց հոգիները թող լուսաւորէ. ես չեմ անիծեր անոնք որ ողջ մնացեր են, բայց ով որ մեռածի ճամբան չի շարունակեր, ան անարժան է մեռածներուն։ Մանը եւ կեանքը ֆոյր-եղբայր են իրարու։ Մանէն պէտք չէ վախնալ եւ կեանքին վրայ շատ պէտք չէ ուրախանալ։ Քեզի կ'ըսեմ՝ բարով երթաս։ Եթէ չերթաս, երկու ոտքի վրայ կանգնած կենդանի դիակ կը դառնաս...»։

Հայկական յեղափոխութեան շրջանի հայ կնոջ դերը շատ լաւ կը բնորոշէ յեղափոխական երգը, երբ կ'ըսէ.—

«Քնքոյշ կեանքը ծանր էր թւում հայ օրիորդին
Զէնքը ձեռին սիրտ էր տալիս հայոց քաջերին...
Հայ տիկինը ստիպում էր իր ամուսնոյն գնալ
Պատերազմի դաշտին վրայ վէրք տալ – ստանալ...»։

ԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Պարծանք – *Հպարտութիւն, պատիւ, փառք։*
Անուանի – *Նշանաւոր, հռչակաւոր։*
Կենդանութիւն – *Ողջութիւն։*
Անուս – *Ուսում չտեսած։*
Ատաղձագործ – *Փայտէ կարասիներ շինող։*
Տեճ – *Բուռն փափաք։*
Ռազմագէտ – *Պատերազմելու գիտութիւնը ունեցող։*
Անպատեհութիւն – *Անյարմարութիւն։*
Մարտակից – *Կռուի ընկեր, զինակից։*
Երեսփոխան – *Ժողովուրդի ներկայացուցիչ։*
Խորհրդարան – *Երեսփոխաններու ժողով, որ երկրին համար օրէնքներ կը մշակէ։*
Վաստակ – *Արդիւնաւոր աշխատանք։*
Անփոխարինելի – *Ուրիշ բանով մը չփոխուող։*

ԻԱ. ԴԱՍ

ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԸ (1915-1916)

ԹՐՔԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՀՌՉԱԿՈՒՄԸ (1908 ՕԳՈՍՏՈՍ 20)

ԱՏԱՆԱՅԻ ԿՈՏՈՐԱԾԸ 1909 - ԻՆ

1908–ին Սուլթան Համիտ Եւրոպական պետութիւններու աչքին փոշի ցանելու համար Թուրքիոյ մէջ հռչակեց սահմանադրութիւն, որպէս թէ այդ ձեւով բարեկարգութիւններ մտցուցած պիտի ըլլար երկրին մէջ։ Կազմուեցաւ երեսփոխանական ժողով եւ ազատ արձակուեցան քաղաքական բանտարկեալները։ Այդ սահմանադրութիւնը թրքական խաբէութիւն մըն էր։

Հայերը հաւատալով որ թուրք պետութիւնը իրապէս բարենորոգումներու ձեռնարկած է, դադրեցուցին իրենց զինեալ պայքարը եւ հայ ֆէտայիները իջան լեռներէն, յանձնեցին իրենց զէնքերը եւ սկսան խաղաղ աշխատանքի։ Այդ օրերուն էր, որ կազմուեցաւ նաեւ Ռամկավար Սահմանադրական Կուսակցութիւնը, որպէսզի խաղաղ միջոցներով հետապնդէ բարենորոգումներու ծրագիրը։

«Երիտասարդ թուրքեր» կոչուած իբրեւ թէ առողջ գաղափարներ ունեցող թուրք սերունդն էր, որ Իթթիհատական կուսակցութիւնը կազմեց եւ Թուրքիոյ Սելանիկի բանակը իր կողմ քաշելով սուլթանին ստիպեց, որ սահմանադրութիւնը հռչակէ։ Հայերը պահ մը կարծեցին թէ այդ Երիտասարդ Թուրքերը անկեղծ բարեկամներ են եւ իրապէս կ'ուզեն բարենորոգումներ մտցնել երկրէն ներս։ Բայց դժբախտաբար այդպէս չէր։ Ճիշդ հակառակը։ Անոնք աւելի վտանգաւոր էին իրենց բուն նպատակին մէջ։ Անոնք սահմանադրութիւնը հռչակել տուին, որպէսզի այդ ձեւով արգելք ըլլան, որ Եւրոպացիները միջամուխ չըլլան Թուրքիոյ ներքին գործերուն։ Անոնց բուն նպատակն էր թրքութեան մէջ ձուլել ոչ–թուրք ցեղերը կամ ջարդել զանոնք, որպէսզի համաթրքական հսկայ կայսրութիւն մը

կազմեն, միանալով կեդրոնական Ասիոյ թուրք-թաթար ցեղերուն հետ: Այդ ցեղերու միացման համար արգելք էր Հայաստանն ու հայ ժողովուրդը, որով պէտք էր որ այդ արգելքը ջնջուէր:

Սահմանադրութեան հռչակումէն տարի մը ետք, 1909 թուականին, թուրք Իթթիհատական կառավարութիւնը կազմակերպեց Կիլիկիոյ քաղաքներէն՝ Ատանայի ջարդը, որու ընթացքին սպաննուեցան 30.000 հայեր: Այդ կոտորածին մասնակցեցաւ թուրք բանակը եւ ժողովուրդը:

Օրուան իշխանութիւնը, Իթթիհատ կուսակցութիւնը, որ հետագային հայկական Մեծ Եղեռնը ծրագրողը եւ գործադրողը եղաւ, խաբելու համար միջազգային հանրային կարծիքը յանցաւոր նկատեց Սուլթան Համիտը եւ զայն գահընկեց ըրաւ: Այս ալ խաղ մըն էր, որովհետեւ նոյն կուսակցութեան ղեկավարները տարիներ առաջ յայտարարած էին, որ իրենք ծրագրած են ամբողջովին բնաջնջել հպատակ ժողովուրդները, հայ, յոյն, քիւրտ, եւայլն:

ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ Ա. ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ (1914 - 1918)

Քսաներորդ դարու սկիզբը Եւրոպական պետութիւնները իրարու դէմ թշնամացած էին հողային եւ տնտեսական մրցակցութեանց պատճառներով եւ ամէն պետութիւն պատերազմի կը պատրաստուէր: Զինակցած էին Գերմանիա, Աւստրիա, Պուլկարիա, որոնց աւելի ուշ միացաւ նաեւ Թուրքիա: Միւս կողմէն համաձայնած էին Ռուսիա, Անգլիա եւ Ֆրանսա: 1917-ին պատերազմին մէջ մտաւ նաեւ Ամերիկա, Գերմանիոյ յաղթանակը արգիլելու համար:

1914 Յուլիս 28-ին պայթեցաւ Ա. մեծ պատերազմը, երբ սերպ յեղափոխական մը սպաննեց Աւստրիոյ գահաժառանգ իշխանը: Աւստրիա ուզեց պատժել յանցաւորները, Ռուսիա պաշտպան կանգնեցաւ Սերպիոյ եւ ահա պատերազմի ճակատները բռնկեցան, ամբողջ 4 տարի կրակի տալով ամբողջ աշխարհը:

Հայ ժողովուրդը այս 4 տարիներու ընթացքին ենթարկուեցաւ պատմութեան ամէնէն զարհուրելի աղէտին: Կորսնցուց Թուրքիոյ մէջ գտնուող իր ամբողջ հարստութիւնը, իր եկեղեցիներն ու վանքերը, իր դպրոցներն ու գրադարանները, իր ամբողջ մտաւորականութիւնը: Աւելի

քան 1.500.000 հայեր սպաննուեցան թուրք կառավարութեան որոշումով եւ ահռելի պայմաններու տակ:

ՋԱՐԴԻ ՀՐԷՇԱՅԻՆ ԾՐԱԳԻՐԸ

Թուրքիոյ կառավարութեան գլուխը գտնուող վարիչները, 1915-ի Ապրիլին գաղտնի ժողով մը գումարեցին Ներքին Գործոց նախարար Թալէաթի նախագահութեան տակ։ Այդ ժողովին կը մասնակցէին նաեւ Իթթիհատական միւս ղեկավարները.— Էնվէր, Ճէմալ փաշա, Պէհաէտտին Շաքիր, Տոքթ. Նազըմ, Սայիտ Հալիմ փաշա, Ճանպոլատ *եւ ուրիշներ։ Ներկայ էր նաեւ կրօնապետը։ Հոն, հայկական հարցն ու հայ ժողովուրդի պատմութիւնը քննելով, ափսոսացին, որ մինչեւ այդ թուականը հայ ժողովուրդը չեն բնաջնջած։ Անոնք պատերազմը ամէնէն յարմար ա-*

ՋԱՐԴԵՐԷՆ ՏԵՍԱՐԱՆ ՄԸ

ռիթը համարեցին, որ հայ ժողովուրդը ջարդելով բնաջնջեն, քանի որ բոլոր պետութիւններն ալ պատերազմով զբաղած էին եւ ոչ ոք պիտի հետաքրքրուէր, եթէ հայերը

ջարդուէին։ Գաղտնի այդ ժողովը գլխաւորաբար հետեւեալ պատճառները բանաձեւեց հայերը ջարդելու համար.–

1.— Դարերով անիծեալ հայ ցեղը պատճառ եղած է, որ Եւրոպական ազգեր Թուրքիոյ ներքին գործերուն միջամտեն եւ թուրք ազգը այդ ձեւով անպատուի։

2.— Հայ ազգը միակն է որ արգելք կ'ըլլայ Համաթուրանական ծրագրի իրագործումին, իր աշխարհագրական դիրքով։ Օսմանեան կայսրութեան մէջ ապրող 10 միլիոն թուրքերը որպէսզի կարենան միանալ Կեդրոնական Ասիոյ 20 միլիոն թուրանցիներուն հետ, անհրաժեշտ էր որ Հայաստանն ու հայ ժողովուրդը չնչուէին պատմութեան էջերէն, որովհետեւ հայն ու Հայաստանն էր միակ ոչ–թուրանցի երկիրը, որ կը գտնուէր Օսմանեան Թուրքիոյ եւ Կեդրոնական Ասիոյ թուրանական այդ ժողովուրդներու միջեւ, –– ատրպէյճանցիներ, թիւրքմէններ, ուզպէկներ, տաճիկներ, խրխըզներ, եւայլն։

3.–– Տկար ազգ մը պէտք է գոհուի մեծ ազգի մը կարեւոր շահերուն համար։ *Եւ համաթուրականութիւնը թուրք ազգին համար մեծ շահ մըն է։*

4.— Եթէ պատերազմէն յաղթական դուրս գայ Թուրքիան, ոչ ոք կրնայ իրմէ հաշիւ պահանջել՝ ջարդեր կազմակերպած ըլլալուն համար։ Եթէ պարտուի, արդէն ամէն բան կորսուած պիտի ըլլայ իրեն համար։

Ահա այս եւ շատ մը ուրիշ պատճառներ առաջ քշելով, գաղտնի ժողովը միաձայնութեամբ որոշեց ամէնէն արագ միջոցներով բնաջնջել հայ ժողովուրդը։ Կ'ենթադրուի, որ սատանայական իրենց այդ ծրագրէն տեղեակ պահուեցաւ Թուրքիոյ զինակիցը՝ Գերմանիան, որ առարկութիւն մը չունեցաւ եւ չարգիլեց աննախընթաց ազգասպանութիւնը։

ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԸ 1915 - 1916

Հայ ժողովուրդը շատ աղէտներ տեսած է։ Բռնակալներ անցած են մեր երկրէն եւ կոտորած մեզ։ Այդ կոտորածներէն ոչ մէկը սակայն կը հաւասարի Մեծ Եղեռնին, *զոր կազմակերպեց Թուրք կառավարութիւնը* 1915*ի գարնան։*

Բանտերէն արձակուեցան աւազակներն ու ոճրագործները, որպէսզի անոնց յանձնեն ազգասպանութեան գործը։ Թուրք կրօնականներ մզկիթներէն սրբազան պա-

ռերազմի ձեւ տուին անհաւատ կեավուրներու, այսինքն հայերու սպանութեան գործին։ Գաղտնի հրամաններ տրուեցան նահանգներու կառավարիչներուն, պետական պաշտօնեաներուն, որ առանց մեղքնալու սպաննեն հայերը եւ այս հրամանին չենթարկուողները հայրենիքի թշնամի պիտի նկատուէին։

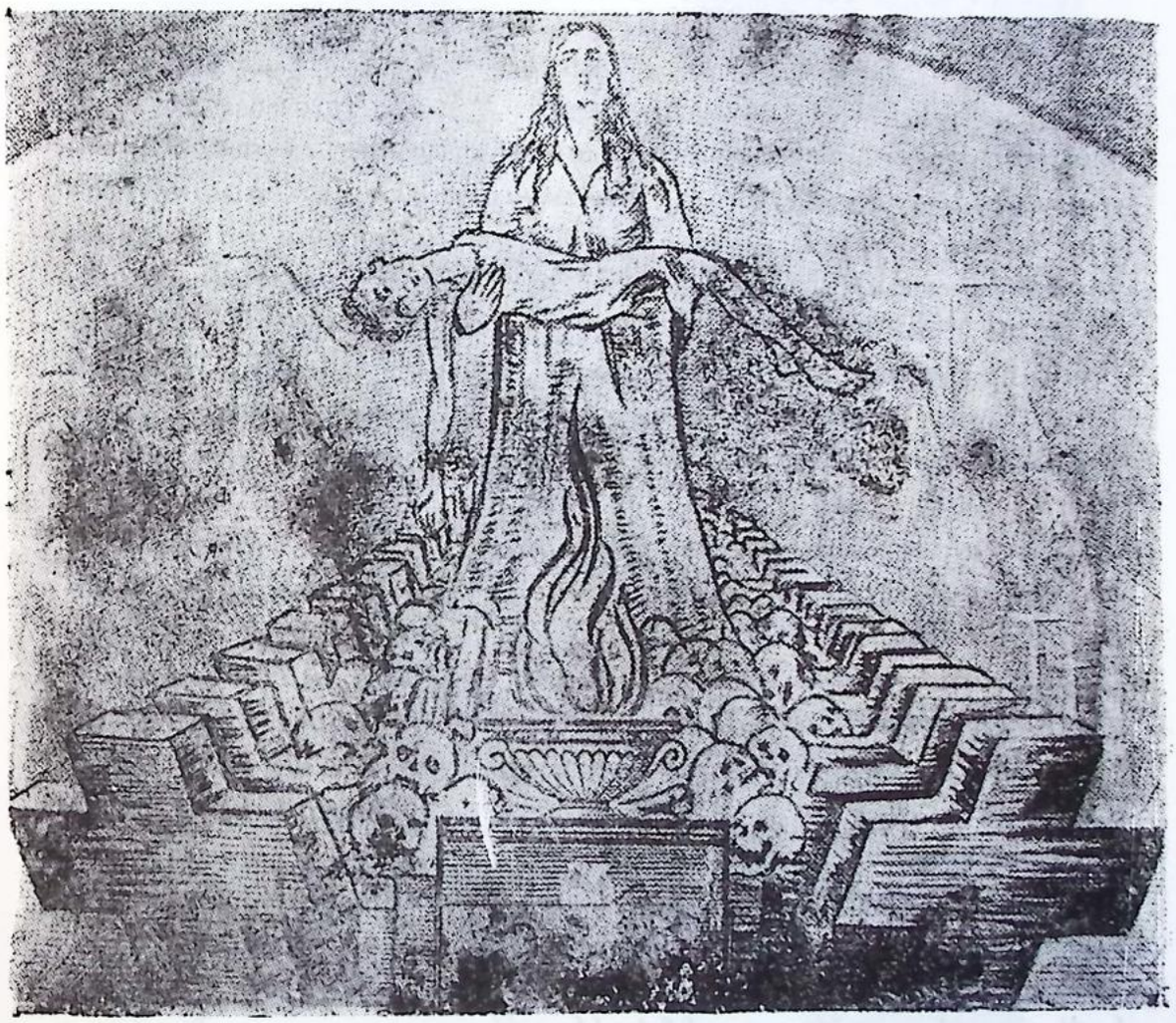

ՋԱՐԴԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ ԽՈՐՀՐԴԱՊԱՏԿԵՐ ՄԸ

Այդ օրուան ներքին Գործոց նախարարը՝ Թալէաթ, հետեւեալ հեռագիրը–հրամանը ղրկած էր զանազան նահանգներու թուրք կառավարիչներուն.—

«... Հաղորդուած է արդէն ձեզի, որ թուրք կառավարութիւնը որոշած է ամբողջապէս բնաջնջել Թուրքիոյ մէջ ապրող հայերը։ Անոնք որ պիտի չենթարկուին այս հրահանգին, հայրենիքի թշնամի պիտի նկատուին եւ պիտի հեռացուին իրենց պաշտօններէն։ Որեւէ ալ եղերական

(տխուր) ըլլան բնաջնջումի միջոցները, առանց խղճի ու մեղքի զգացումներուն պէտք է վերջ տալ հայերու կեանքին, չխնայելով նոյնիսկ կիները, մանուկները եւ տկարները...»։

Առաջին անգամ ձերբակալուեցան զանազան շրջաններու հայ առաջնորդները եւ մտաւորականները, որպէսզի հայ ժողովուրդը առանց ղեկավարի մնայ եւ աւելի դիւրանայ Ցեղասպանութիւնը։

Մտաւորականներու ձերբակալութիւնն ու սպանութիւնը սկսաւ 1915 *Ապրիլ* 24*-ին։ Թէ՛ մայրաքաղաքէն եւ թէ՛ գաւառներէն շուրջ* 600 *ուսուցիչներ, գրագէտներ, բանաստեղծներ, բժիշկներ, փաստաբաններ, երեսփոխաններ եւ ազգային նշանաւոր դէմքեր անմարդկային չարչարանքներու ենթարկուելէ ետք անգթօրէն սպաննուեցան։* Գրիգոր Զօհրապ, Ռուբէն Զարդարեան, Գարեգին Խաժակ, Դանիէլ Վարուժան, Սիամանթօ, Ռուբէն Սեւակ, Մելքոն Կիւրճեան, Երուխան, Թլկատինցի *եւ քանի՛ քանի՛ զարգացած երիտասարդներ նահատակուեցան թուրքերու կողմէ...։*

Հարիւր հազարաւոր կին, տղայ, ծեր ու երիտասարդուհիներ, թուրք զինուորներու սպառնալիքին տակ քալեցին Միջագետքի անապատները, առանց հացի ու ջուրի։ Աղջիկները յափշտակուեցան ու կիները ամէն տեսակ վայրագութեանց ենթարկուելով գետերը նետուեցան։

Ճամբաները դիակներով լեցուեցան։ Ճամբուն վրայ մեռնիլը բախտաւորութիւն մըն էր, բաղդատելով այն տառապանքին, որուն կ'ենթարկուէին անոնք։

Հայ երիտասարդները, մօտ 200.000 *հոգի, իբրեւ թէ պատերազմին համար զինուորագրեցին եւ զանոնք զանազան վայրերու մէջ չարաչար աշխատցնելէ ետք անծանօթ վայրերու մէջ սպաննեցին։*

Ամբողջ Արեւմտահայաստանը պարպուեցաւ իր հայ ժողովուրդէն եւ անծայրածիր գերեզմանոցի վերածուեցաւ։

Կիլիկիոյ հայերն ալ տեղահանուեցան։ Հարիւր հազարաւորներ քշուեցան արաբական անապատները՝ Ռաս – Իլ – Այն, Ռաffա, Տէր – Զor, *ուր աւելի քան* 200.000 *հայեր անօթի-ծարաւ մահացած իննկան աւազներուն վրայ։ Այդ անապատը դարձաւ հայերուն համար սրբազան գերեզման մը։ Այդ նահատակ հայերը մինչեւ հիմա կը ըսպասեն* արդարութեան։

ԵՐՈՒԽԱՆ

ՌՈՒԲԷՆ ՍԵԻԱԿ

ԳՐԻԳՈՐ ԶՕՀՐԱՊ

ՍԻԱՄԱՆԹՕ

ՌՈՒԲԷՆ ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ

Այս բոլոր տեսակի անպատմելի չարչարանքները ցոյց տուին մեր սքանչելի ժողովուրդին ազգասիրութիւնն ու հայրենասիրութիւնը։ Հայ մայրերը ոչ միայն չուրացան իրենց հայութիւնը, այլ ընդհակառակն, անոնք անօթի – ծարաւ, իրենց զաւակները առած գրկերուն՝ անապատի աւազներուն վրայ Մեսրոպեան Այբուբենը գրելով հայերէն գիրերը սորվեցուցին անոնց, որպէսզի անոնք չմոռնան երբեմ իրենց հայութիւնը...։

ԱՐԴԱՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏԻԺՆԵՐ

Համաշխարհային Ա. պատերազմէն ետք, երբ Թուրքիա պարտուած էր ալ, հայկական ջարդերու պատասխանատու թուրք ղեկավարները ծպտուած ու տարբեր անուններով փախան զանազան երկիրներ եւ ապրեցան գաղտնօրէն, առանց իրենց ինքնութիւնը յայտնելու։

Աշխարհ անտարբեր մնաց կատարուած ջարդերուն դիմաց, նոյնիսկ չդատապարտեց գործուած անմարդկային այդ ոճիրները։ Սակայն, հայ յեղափոխականներ,

փա՜ռք անոնց անունին, գտան այդ ոճրագործները եւ շան –սատակ սպաննեցին զանոնք։ Այսպէս.

ԱՐՇԱԻԻՐ ՇԻՐԱԿԵԱՆ

ՍՈՂՈՄՈՆ ԹԷՀԼԻՐԵԱՆ

ՍՏԵՓԱՆ ԾԱՂԻԿԵԱՆ

ԱՐԱՄ ԵՐԿԱՆԵԱՆ

ՍՈՂՈՄՈՆ ԹԷՀԼԻՐԵԱՆ.– 1921 *Մարտ* 15–ին, *Պերլինի դլխաւոր պողոտաներէն մէկուն մէջ, օր ցերեկով գետին տապալեց Մեծ Եղեռնին գլխաւոր պատասխանատու գաւանը՝ Թալէաթ փաշան։*

ԱՐՇԱԻԻՐ ՇԻՐԱԿԵԱՆ.– 1921 *Դեկտեմբեր* 6–ին, *Հռոմի մէջ սպաննեց Եղեռնի շրջանին Թուրքիոյ վարչապետ՝*

ՄԻՍԱՔ ԹՈՐԼԱՔԵԱՆ

Սայիտ Հալիմ փաշան, իսկ 1922 Ապրիլ 17–ին Պերլինի մէջ սատկեցուց Ճէմալ Ազմին։

ՄԻՍԱՔ ԹՈՐԼԱՔԵԱՆ.– *1921 Յուլիս 18–ին Երուանդ Ֆնտըգեանի օժանդակութեամբ Պոլսոյ մէջ սպաննեց Ա-տըրպէյճանի Ներքին Գործոց նախարար Ճիվանշիրը։*

ԱՐԱՄ ԵՐԿԱՆԵԱՆ.– *1922 Ապրիլ 17–ին Արշաւիր Շի-րակեանի ընկերակցութեամբ սպաննեց Պէհաէտտին Շա-քիրը, Ճէմալ Ազմիի հետ միասին։*

ՍՏԵՓԱՆ ԾԱՂԻԿԵԱՆ.– *1922–ին Թիֆլիսի մէջ քանի մը ընկերներով ահաբեկեց Ճէմալ փաշան։*

Իսկ էնվէր փաշան Թուրքմէնիստանի մէջ շան–սա-տակ ինկաւ հայ երիտասարդ զինուորի մը գնդակով։

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՑՈՅՑԵՐ ԹՈՒՐՔԻՈՅ ԴԷՄ
ԱԹԷՆՔ

ԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Սահմանադրութիւն – *Ազգ մը կամ երկիր մը կառավարելու համար պատրաստուած սկզբունքներու ամբողջութիւնը, որ կ'ընդունուի ժողովուրդին կողմէ եւ այդ սկզբունքներուն վրայ է որ կը մշակուին մընացեալ բոլոր օրէնքները։*

Միջամուխ ըլլալ – *Միջամտել, գործի մը խառնըւիլ։*

Մրցակցութիւն – *Մրցակից ըլլալ, իրարու դէմ մրցումի ելլել։*

Բռնկիլ – *Կրակ առնել։*

Աղէտ – *Փորձանք, վտանգ։*

Վարիչ – *Ղեկավար, գործը վարող, առաջնորդ։*

Համաթուրանականութեան ծրագիր – *Բոլոր թուրանական ժողովուրդները իրար միացնելու եւ մէկ ուժի վերածելու ծրագիր, զոր մշակած էին երիտասարդ թուրքերու Իթթիհատական Կուսակցութեան մտաւորականները, այն յոյսով որ այդ ձեւով Թուրքիան պիտի կարենար վերագտնել հին օրերու մեծութիւնը։*

ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐ ԻՆՔՆԱՍՏԻԳՄԱՆ ՀԱՄԱՐ

1.— *Ի՞նչ գիտես 1908-ի Թրքական սահմանադրութեան եւ անոր յաջորդող Ատանայի կոտորածին մասին 1909-ին։*

2.— *Ջարդի հրէշային ծրագիրը մշակելու ընթացքին ի՞նչ պատճառաբանութիւններ բանաձեւեցին Թուրք ղեկավարները։*

3.— *Նկարագրէ Մեծ Եղեռնը եւ Հայոց տեղահանութիւնը դէպի արաբական անապատները՝ Ռաս – Իլ – Այն, Ռաքքա, Տէր – Զօր։*

4.— *Ջարդի պատասխանատու հրէշները որո՞նց կողմէ եւ ո՞ւր իրենց արդար պատիժը ստացան։*

Այնքան ատեն որ հայը կ'ապրի, հայ գիրը չի՛ մեռնիր,
Այնքան ատեն որ հայ գիրը կ'ապրի, հայը չի՛ մեռնիր։

ԻԲ. ԴԱՍ

ՀԵՐՈՍԱԿԱՆ ԴԻՄԱԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՄԵԾ ԵՂԱՌՆԻ ՕՐԵՐՈՒՆ

1908–ին Թուրքիոյ մէջ հռչակուած սահմանադրութիւնը կարծէք գինովցուցեր էր թրքահպատակ հայերը եւ վստահութեամբ լեցուցեր զանոնք՝ թուրք ղեկավարներու անկեղծութեան մասին։ Այդ օրերուն թրքական խորհրդարանին մէջ գտնուող հայ երեսփոխաններն իսկ չէին կրցած հասկնալ օրուան կառավարութեան հրէշային բուն նպատակները եւ հաւատացած էին Թալէաթի մը կամ Էնվէրի մը պէս գազանային մարդոց անոյշ խօսքերուն եւ իրենք ալ իրենց կեանքը տուած, աւելի արթնամիտ չըլլալնուն համար։ Եթէ անհրաժեշտ հեռատեսութեամբ մը կռահէին թուրք կառավարութեան իրական մտադրութիւնը, թերեւս նախապատրաստէին հայութիւնը գալիք աղէտին համար եւ ամէնուրեք զինեալ դիմադրութիւններ ցոյց տալով, հայերը աւելի սուղ արժեցնէին իրենց կեանքը։

Հակառակ այս իրողութեան սակայն, հոն ուր որ կարելի էր, հայ ժողովուրդը աննման քաջութեամբ կռուեցաւ իր կեանքն ու պատիւը պաշտպանելու համար եւ հայոց պատմութիւնը զարդարեց հերոսական կռիւներու էջերով։ Նահատակութեան այդ մութ օրերուն, հերոսական փայլուն կռիւներ պատահեցան գլխաւորաբար հետեւեալ վայրերուն մէջ.—

ՎԱՆԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ (1915 ԱՊՐԻԼ 20)

Վանի կուսակալը Ճեւտէթ պէյ դաւադրօրէն սպաննել տուաւ երկու նշանաւոր հայ ղեկավարները՝ Իշխանն ու Վռամեանը եւ փորձեց ձերբակալել նաեւ Արամ Մանուկեանը, բայց չյաջողեցաւ։

Վանի շրջակայքը ընդգրկող վասպուրական նահանգը կը հաշուէր մօտաւորապէս 185.000 հայեր, որոնք ջարդուելու վտանգին ենթարկուած էին այդ օրերուն։ Վանի

ԱՐԱՄ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

մէջ կ'ապրէին շուրջ 30.000 հայեր, որոնք շուտով կրկնապատկուեցան, մօտակայ գիւղերէն հոն մէկտեղուած հայերով։

Վանի հայութիւնը Արամ Մանուկեանի ղեկավարութեան տակ պատրաստուեցաւ ինքնապաշտպանութեան։

1915 Ապրիլ 20–ին սկսաւ սոսկալի կռիւը։ Հայ ժողովուրդը առասպելական քաջութեամբ կռուեցաւ եւ պարտութեան մատնեց թշնամին։

Քաղաքի Այգեստան կոչուող բաժնին մէջ, ուր հայերը խմբուած էին, տեղական փոքրիկ հայկական պետութիւն մը կազմուած էր արդէն Արամ Մանուկեանի նախագահութեան տակ։ Բոլորը մեծ վստահութիւն ունէին

այդ աննման առաջնորդին վրայ, որուն երկաթեայ կամքը յոյս կը ներշնչէր մեծին ու փոքրին։ Կռիւը տեւեց մօտ մէկ ամիս, որու ընթացքին հայերը կը գրաւէին թրքական նոր-րանոր դիրքեր։

Մայիսի կիսուն Վասպուրական հասան կամաւորական հայ զինուորները Դրոյի, Քեռիի եւ Համազասպի գլխաւորութեամբ։ Թուրքերն ու Ճեւտէթ պէյ փախան, լքելով կռուի դաշտը։

Ճեւտէթ պէյ անցնելով Բաղէշ, այդտեղի հայութենէն առաւ իր վրէժը, ապա անցնելով Հալէպ, Սուրիոյ անապատներուն մէջ սովահար հայ բեկորներուն վրայ թափեց իր պարտութեան գազանային կիրքը։

ՇԱՊԻՆ - ԳԱՐԱՀԻՍԱՐԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ (1915 ՅՈՒՆԻՍ 15)

Շապին – Գարահիսարը, որ զօրավար Անդրանիկի հայրենիքն էր, կը գտնուի Սեբաստիոյ Հիւսիս – Արեւելքը։ Չարդի տխուր լուրեր կը հասնէին արդէն Կարինէն ու Երզրնկայէն։ Գարահիսարցիները հասկցան որ կարգը նաեւ իրենց պիտի գայ։ 1915 Ապրիլին արդէն հարիւրաւոր երիտասարդներ անակնկալօրէն սպաննուեցան։ 1915 Յունիսին ձերբակալուեցաւ տեղւոյն առաջնորդ վարդապետը եւ սպաննուեցաւ։ Անոր յաջորդեց 200 հայ առեւտրականներու հաւաքական սպանութիւնը։ Ասոր վրայ, Շապին–Գարահիսարի հայութիւնը, յատկապէս երիտասարդութիւնը կազմակերպուեցաւ եւ կրակի տալով իրենց իսկ սեփական տունները քաշուեցաւ քաղաքին հին բերդը ու պատուով կռուեցաւ անհաւասար թշնամիին դէմ։ Հազարաւոր թուրքեր իննկան հայ քաջերու գնդակներէն։ Կռիւը տեւեց մօտ 20 օր։ Հայերու զինամթերքը վերջացաւ։ Հայ երիտասարդները սկսան դուրս գալ իրենց դիրքերէն ու գիրկընդխառն կռուեցան թուրքերու դէմ ու փառքով իննկան պատուոյ դաշտին մէջ։

Ծերեր, կիներ, ու երեխաներ մնացին անօգնական՝ մոխրացած ու աւերակ քաղաքին մէջ եւ անգթօրէն սպաննուեցան։

ՈՒՐՖԱՅԻ ԴԻՄԱԶՆԱԿԱՆ ԿՌԻՒԸ (1915 ՍԵՊՏ, 29)

Ուրֆա, հին անունով Եդիսիա, պատմութեան մէջ եղած է ուսման ու գիտութեան կեդրոն եւ կ'ենթադրուի որ հոն հնարած է Մեսրոպ Մաշտոց մեր այբուբենը։ Այս քա-

ղաքն ալ հերոսական հիանալի անուն մը ձգեց մեր պատմութեան մէջ։ 1915 Մայիս 27–ին ձերբակալուեցան հարիւրաւոր հայեր։ Մնացածները ժողովի նստան, վտանգին ելք մը գտնելու համար։ Ոմանք կը մտածէին դրամով կաշառել թուրք բարձրաստիճան պաշտօնեաները, երբ Մկրտիչ Տօթենեղբայրեան, իր կողմնակիցներով վճռական կերպով պահանջեց զէնքի դիմել ու կուելով մեռնիլ, փոխանակ ոչխարի պէս մորթուելու։ Այս անկրկնելի հերոսը արդէն իսկ չհաւատալով թրքական սահմանադրութեան, բաւական չափով ամբարած էր զինամթերք, հրացան, փամփուշտ, ձեռնառումբ, որպէսզի պէտք եղած պարագային պաշտպանէ Ուրֆան։

29 Սեպտեմբեր 1915–ին սկսաւ ահաւոր կռիւը։ Ուրֆայի ամբողջ բնակչութիւնը մասնակից էր կռուին։ Նոյնիսկ կիներ, աղջիկներ ու ծերունիներ ստանձնած էին զանազան պաշտօններ։ Եկեղեցիներու զանգակները ղօղանջեցին՝ հայութիւնը կռուի դաշտ հրաւիրելու համար։ Հայ կռուողները երգելով բռնեցին իրենց դիրքերը։ Թրքական թնդանօթները անընդհատ կը գոռային, բայց հայ մարտիկները անյուսահատ կը կռուէին։ Կիներ եւս մասնաւոր ջոկատ կազմած մասնակցեցան կռուին ու դիրքեր գրաւեցին, թուրքեր սպաննելով։ Կռիւը տեւեց 21 օր, երբ ալ հայերը չկրցան դիմանալ գերմանական թնդանօթներուն ու պարտուեցան, մինչեւ իրենց վերջին փամփուշտը կռուելէ ու նահատակուելէ ետք։

Ուրֆայի կռիւներուն նշանաւոր քաջագործութիւններ կատարեց նաեւ Մկրտիչ Տօթենեղբայրեանի եղբայրը՝ Սարգիս, որ վիրաւորուելով բռնուեցաւ եւ տարուեցաւ թուրք փաշային առջեւ։ Փաշան հիացաւ այդ հերոսին վրայ եւ հարցուց անոր.– «Երբ վէրեդ դարմանուին ի՞նչ պիտի ընես»։ Սարգիս անվախօրէն պատասխանեց.– «Առաջին գործս պիտի ըլլայ քեզ սպաննել»։ Փաշան զինք կախել տուաւ։

Ուրֆայի հերոսամարտն ալ հազուադէպ է ազգերու պատմութեան մէջ։

ՄՈՒՍԱ ԼԵՐԱՆ ՔԱՌԱՍՈՒՆ ՕՐԵՐԸ (1915 ՕԳՕՍՏՈՍ 12)

Մուսա լեռը (Մուսա տաղ) կը գտնուի Կիլիկիոյ հարաւային մասին մէջ, ուր մեծ թիւով հայեր կը բնակէին։ Թուրքերը կ'ուզէին այդ լեռնցիներն ալ Անապատ աքսո-

րել: Օգոստոս 8–ին արդէն, կառավարութիւնը հրամայած էր տուն–տեղ ձգել ու մեկնիլ անապատ: Սակայն հայերը պատրաստ էին զէնքով պաշտպանել իրենց գիւղերը: Ծեր, կին ու երախայ կը բարձրանան լեռները եւ լման քառասուն օրեր հերոսաբար կը կռուին 7.000–է աւելի թրքական բանակին դէմ: Ուտելիքն ու զինամթերքը կը հատնի: Հայերը վրան կարմիր խաչ ասեղնագործուած ճերմակ դրօշակ մը կը պարզեն, այն յոյսով որ Միջերկրականի մէջ շրջող ֆրանսական կամ անգլիական ռազմանաւեր կը նշմարեն ու օգնութեան կը հասնին: Իրապէս ալ քանի մը օրեր վերջ ֆրանսական նաւեր կը նշմարեն սպիտակ դրօշակը եւ ծերունի հայ մը լողալով կը մօտենայ նաւերուն եւ կ'իմացնէ հայոց յուսահատ կացութիւնը, խնդրելով որ ուտելիք ու զինամթերք տան կռիւը շարունակելու համար կամ Մուսայ լերան հայութիւնը ապահով վայր փոխադրեն: Քանի մը ռազմանաւեր կը մօտենան ծովեզերք եւ թնդանօթներ արձակելով կը փախցնեն թուրքերը:

Հայ ժողովուրդը ֆրանսական նաւերով կը փոխադրուի Եգիպտոսի Փորթ – Սայիտ նաւահանգիստ–քաղաքը: Հետագային անոնց մեծ մասը կը փոխադրուի Լիբանան եւ կը կառուցէ այսօրուան գեղեցիկ ու շէն Այնճար գիւղաքաղաքը, Պէքայի լեռնադաշտին մէջ, Լիբանան:

Գերմանացի նշանաւոր գրող Ֆրանց Վէրֆէլ ներշնչուելով Մուսայ լերան 40 օր տեւող հայոց հերոսութենէն, գրեց իր հանրածանօթ վէպը՝ «Մուսայ լեռան քառասուն օրերը» անունով:

ԱՐԱՐԱՅԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ (ՊԱՂԵՍՏԻՆ - 1918)

Փորթ Սայիտ փոխադրուած Մուսայ լերան եւ ընդհանրապէս թրքական դժոխքէն ազատող հայ երիտասարդները կամաւոր արձանագրուեցան դաշնակից երկիրներու բանակներուն մէջ եւ կազմեցին Հայկական Լեգէոնը, կռուելու համար Պաղեստինի ճակատին վրայ թուրք – գերմանական բանակին դէմ: Այդ առիթով համաձայնութիւն մը կայացաւ նաեւ, որ յաղթանակէն ետք հայերը ինքնավարութիւն մը պիտի ունենային Կիլիկիոյ մէջ, ֆրանսացիներու հովանաւորութեան տակ:

Պաղեստինի ճակատին վրայ զինուորական ամէնէն կարեւոր դիրքը Արարա լերան գագաթն էր, ուր կեդրոնացած էին թուրք – գերման ուժեր: 19 Սեպտեմբեր 1918–ին,

հայ լէգէոնական զինուորները, որոնք վարժ էին լեռնային կռիւներու, կարճ ժամանակի մէջ գրաւեցին Արաբան եւ հոն պարզեցին ֆրանսական դրօշակը։ Թուրքերը երբ հայ զինուորներ տեսան իրենց դիմացը, սարսափահար փախան։

Արաբայի այս յաղթանակէն վերջ երբ Կիլիկիան գրաւուեցաւ ֆրանսացիներու կողմէ, մօտ 200.000 հայեր, որոնք տեղահանուած էին ու աքսորուած թուրքերու կողմէ, վերադարձան՝ իրենց տուներուն եւ տեղերուն մէջ հաստատուելու յոյսով։ Սակայն տուն–տեղ քանդուած, կողոպտուած ու մոխրացած գտան։ Մնացին վրաններու տակ, դժուար պայմաններու մէջ։

Կը սպասէին որ ֆրանսացիները ու անգլիացիները յարգէին իրենց խոստումը եւ այս «Փոfրիկ Դաշնակից»ին, հայ ժողովուրդին հայկական իշխանութիւն տային Կիլիկիոյ մէջ։ Ի զուր։ Անոնք «մոռցան» իրենց խոստումը եւ սկսան պարտուած Թուրքիոյ բարեկամութիւնը փնտռել ապագայ շահերու համար։ Նոյնիսկ անպաշտպան ձգեցին Կիլիկիա վերադարձած հայերը, որոնք իրենց սեփական անբաւարար միջոցներով ինքնապաշտպանութեան քաջարի կռիւներ մղեցին։

Քաջարի կռիւներ մղուեցան Մարաշի, Այնթապի եւ մանաւանդ Հաճընի մէջ, 1920 – 1921 թուականներուն։

Հաճընը արձանագրեց բացառիկ հերոսամարտ մը 1920 թուականին։

Հաճնոյ հերոսամարտին գլխաւոր հերոսները հանդիսացան Ս. Ճէպէճեան, Կարապետ Չալեան եւ Արամ Կայծակ։ Մահու եւ կենաց կռիւներուն Հաճընի փողոցները լեցուեցան դիակներով։ 7.000 հոգիէն հազիւ 400 կտրիճներ կրցան իրենց կեանքը ազատել, ճեղքելով թշնամիի շղթան։ Մեր «Մեծ Դաշնակից»ները ոչինչ ըրին հաճընցիներուն օգնելու համար։ Ընդհակառակն, անոնք համաձայնութիւն կնքեցին Թուրքերուն հետ եւ Կիլիկիան յանձնեցին անոնց։ Կիլիկիա վերադարձած հայերը յուսահատ, դարձեալ բռնեցին գաղթականութեան ճամբան եւ հաստատուեցան Սուրիա եւ Լիբանան։

Անգամ մը եւս հաստատուեցաւ այն իրողութիւնը, որ **քաղաքականութեան մէջ չկան բարեկամներ ու դաշնակիցներ, այլ միայն ու միայն կայ շահը։**

ՀԻՆ ՀԱՃԸՆԸ

ՍԱՐԳԻՍ ՃԻՊԷՃԵԱՆ

ԱՐԱՄ ԿԱՅԾԱԿ

ԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Կռահիլ – *Ենթադրել, մտքէն անցընել, գուշակել, հասկնալ։*

Կուսակալ – *Կառավարիչ։*

Առասպելական – *Հէքիաթային, անհաւատալի, անիրական։*

Բեկոր – *Մաս, կտոր, մնացորդ։*

Զինամթերք – *Պատերազմական զէնքերու պաշար։*

Ամբարել – *Դիզել, հաւաքել, շատցնել։*

Ինքնավարութիւն – *Անկախօրէն ինքզինք կառավարել, երկրի մը ներքին գործերու մէջ ազատ ըլլալ։*

Հովանաւորութիւն – *Պաշտպանութիւն, խնամակալութիւն։*

ԻԳ. ԴԱՍ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹԻՒՆԸ 1918 ՄԱՅԻՍ 28

1915 *թուականի ահաւոր ջարդերէն հազիւ երեք տարի անցած, հայ ժողովուրդը հրաշքի մը նման կրցաւ յարութիւն առնել եւ հերոսական կռիւներէ վերջ ունենալ* ազատ հայրենիք *եւ անկախ պետութիւն՝ 1918 Մայիս 28-ին։*

Համաշխարհային Ա. պատերազմի սկիզբէն, Կովկասի մէջ կազմուեցան հայկական կամաւորական բանակներ՝ շուրջ 15.000 զինուորներէ բաղկացած, որոնց հրամանատարներ կարգուեցան Անդրանիկ, Քեռի, Վարդան, Դրօ, Համազասպ *եւ ուրիշներ։ Հայոց մօտ խանդավառութիւնը մեծ էր, որովհետեւ անոնք խոստում առած էին ռուսերէն եւ մեծ դաշնակիցներէն, որ պատերազմի յաղթանակէն վերջ հայերը պիտի ունենային ինքնավարութիւն՝ ազատագրուած հայկական հողերուն մէջ։ Արդէն աւելի քան 250.000 հայ երիտասարդներ զինուորագրուած էին ռուսական կանոնաւոր բանակներուն մէջ, որոնց վրայ աւելցան կամաւորական գունդերը։ Այդ գունդերու առաջնորդութեամբ պատերազմի սկիզբէն ռուսական բանակները անցան թրքական սահմանները եւ գրաւեցին Թրքահայաստանի մեծ մասը, ինչպէս* Ալաշկերտը, Բասէնը, Կարինը, Մանազկերտը, Վանը, Երզնկան *եւայլն։*

ՀԱՄԱՅՆԱՎԱՐԱԿԱՆ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ ՌՈՒՍԻՈՅ ՄԷՋ (1917 ՀՈԿՏ. 25)

Ռուս ժողովուրդը կ'ապրէր յետին աղքատութեան մէջ։ Իշխանական ընտանիքներու չափազանցուած շռայլ կեանքը եւ մանաւանդ պատերազմի հետեւանքով ստեղծուած թշուառութիւնը սաստկացուց ժողովրդային դժգոհութիւնը եւ 1917-ի Փետրուարին յեղափոխութիւն մը ծագելով ձարը գահընկեց եղաւ եւ կազմուեցաւ ժողովրդավար կառավարութիւն մը Քերենսքիի գլխաւորութեամբ։

Այս կառավարութիւնը որոշեց պատերազմը շարունակել եւ հրահանգեց ռուս բանակին որ մնայ պատերազմի ճակատներուն վրայ: Սակայն Քերենսքիի կառավարելու եղանակը նոր դժգոհութիւններ յառաջացուց համայնավար կուսակցութեան շարքերուն մէջ, որոնք կ'ուզէին վերջ տալ պատերազմին եւ հարուստներու կալուածներն ու հողերը բաժնել ժողովուրդին: Անոնց համար բոլոր մարդիկը պէտք է հաւասարէին իրենց ունեցածներով եւ ժողովուրդներու մէջ եղբայրութիւն մը հաստատուէր, որով եւ վերջ տրուէր պատերազմին:

Եւ ահա, առաջին յեղափոխութենէն ութը ամիս վերջ, 25 Հոկտեմբեր 1917–ին, մեծամասնական համայնավարները (Բոլշեւիկներ) տապալեցին Քերենսքիի կառավարութիւնը եւ իշխանութիւնը յանձնեցին Իլիչ Լենինի, որ հրահանգ տուաւ ռուս զինուորներուն ոչ միայն քաշուիլ ճակատներէն, այլ եղբայրանալ թշնամիներուն հետ: Ռուս զինուորները լքելով թրքահայաստանի ճակատը շտապեցին դէպի տուն, տիրանալու համար հարուստներու կալուածներուն եւ հողեր ստանալու, ինչպէս որ խոստացած էր Լենինի կառավարութիւնը:

Այս նոր կացութիւնը հայերուն համար ստեղծեց շատ դժուար դրութիւն: Թրքական զօրաւոր բանակներուն առջեւ հայերը մնացին առանձին, բայց վճռեցին չնահանջել:

ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ (ՍԷՅՄ)

Այս դժուարին օրերուն, կարենալ վտանգը դիմագրաւելու համար հայերը, վրացիները եւ ատրպէյճանցի թաթարները իրարու հետ համաձայնեցան, որ միասնաբար կազմեն Կովկասեան Դաշնակցային Կառավարութիւն մը, որ Սէյմ կոչուեցաւ: Այս կառավարութիւնը անզօր էր որեւէ օգտակար գործ կատարելու, քանի որ երեք ազգերն ալ իրարու թշնամի էին իրենց զգացումներով: Մահմետական թաթարները ծածուկ կ'աշխատէին որ Թուրքերը գրաւեն Պաքուն, որ նաւթահորերով հարուստ քաղաք մըն էր եւ այնքան կարեւոր պատերազմին համար, որպէսզի իրականանայ համաթուրանական ծրագիրը: Վրացիները միշտ աչք ունէին Հայաստանի հողերը՝ Ախալքալաքն ու Ախալցխան իրենց երկրին միացնելու եւ գաղտնի յարաբերութիւններ կը մշակէին Թուրքերուն հետ, որպէսզի անոնց եւ գերմանացիներու օգնութեամբ

Վրաստանի անկախութիւնը հռչակեն եւ անջատուին Ռուսիայէն։ Այս պայմաններու տակ Սէյմը երկար կեանք չունեցաւ եւ շուտով քայքայուեցաւ։

ՊՐԵՍՔ - ԼԻԹՈՎՍՔԻԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ (1918 ՄԱՐՏ)

Ռուսիոյ համայնավար կառավարութիւնը ոչ միայն իր զինուորները դէպի տուն կանչելով հայերը առանձին ձգեց պատերազմի ճակատներուն վրայ, այլ նաեւ 1918 Յունուար 1–ին Թուրքիոյ հետ խաղաղութեան դաշինք մը կնքելով խոստացաւ վերադարձնել Թրքահայաստանէն գրաւուած հողերը։ Առաւել՝ ան ընդունեց, որ Կարսն ու Արտահանը, որոնք ռուսահայաստանի մաս կը կազմէին 1877 – 78 թուականէն ի վեր, ձգուէին Թուրքերուն։

Նոյն տարին, 1918 Մարտին, Պրեսթ – Լիթովսքիի մէջ (Լեհաստան), գումարուեցաւ խաղաղութեան ժողով մը՝ գերմանացիներու եւ ռուսերու միջեւ։ Այդ ժողովին նոյնութեամբ վաւերացուեցաւ ռուս – թուրք դաշինքը։ Այսինքն, Կարսն ու Արտահանը կը ձգուէին Թուրքերուն եւ Անդրկովկասը կը մնար Թուրքին ազդեցութեան տակ։

1918–ի սկիզբները Թուրքերը ընդհանուր յարձակողականի անցնելով կրցան գրաւել ամբողջ Թրքահայաստանը։ Այդ կացութեան մէջ Սէյմը, հակառակ հայերու ընդդիմութեան ճանչցաւ Պրեսթ – Լիթովսկիի դաշնագիրը եւ Թուրքերուն յանձնեց ԿԱՐՍ բերդաքաղաքը։ Կարսէն վերջ անոնք գրաւեցին նաեւ Ալեքսանդրապոլը։ Այս ձեւով, յստակ էր ալ, որ թրքահայ ժողովուրդը ջարդելէ ետք, թուրք կառավարութիւնը կը պատրաստուէր բնաջնջել նաեւ կովկասահայութիւնը։

ՍԱՐԴԱՐԱՊԱՏԻ, ՂԱՓԱՔԻԼԻՍԷԻ ԵՒ ԲԱՇ - ԱԲԱՐԱՆԻ ԿՌԻՒՆԵՐԸ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ ՀՌՉԱԿՈՒՄԸ (1918 ՄԱՅԻՍ 28)

1918 Մայիս 22–ին Թուրքերուն առջեւ բաց էր արդէն Երեւանի ճամբան։ Հայութիւնը անդրադարձաւ որ մեռնելու կամ յաղթելու ժամը հնչած է եւ այդ պատճառաւ ալ արդէն մէկ մարդու պէս ոտքի կանգնեցաւ, դէմ դնելու համար թշնամիին։

Հայոց ազգային խորհուրդը վանի հերոսը՝ Արամ Մանուկեանը նշանակեց ներքին կազմակերպչական գոր-

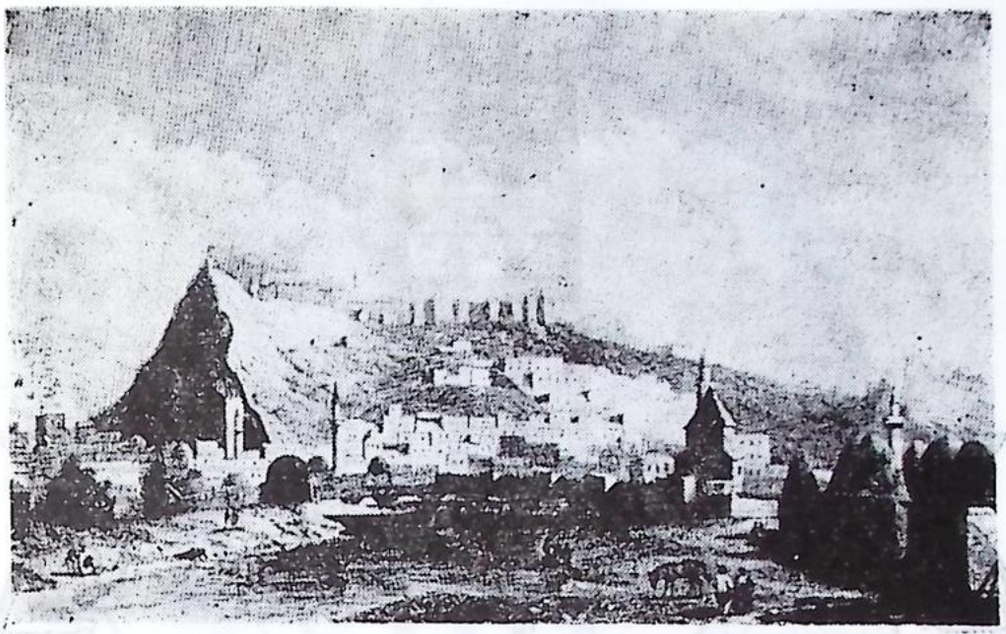

ԿԱՐՍ ՔԱՂԱՔԸ

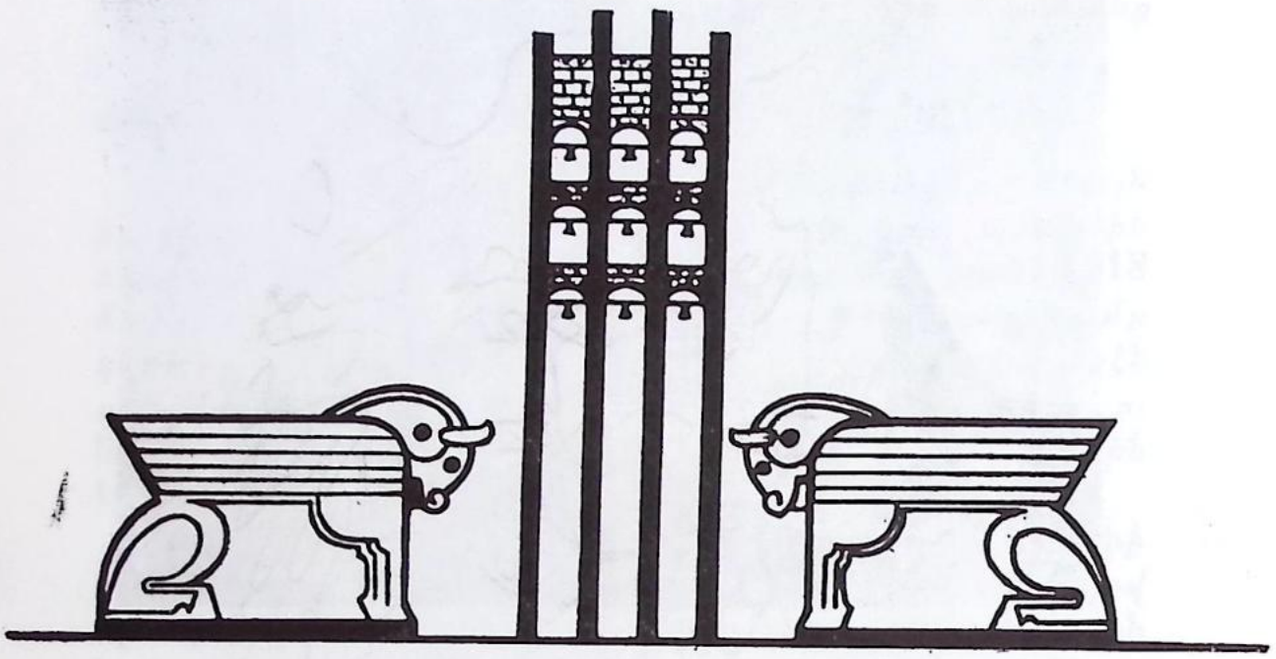

ՍԱՐԴԱՐԱՊԱՏ

ժերու ընդհանուր պատասխանատու, իսկ հայկական բանակի սպարապետ՝ զօրավար Թովմաս Նազարբեկեան, որուն օգնականներն էին զօրավար Սիլիկեան՝ Արարատեան դաշտի պաշտպանութեան համար, Դրօ՝ Բաշ – Աբարանի գծին պաշտպանութեան, իսկ Դանիէլ Բէկ Փիրումեան՝ Սարդարապատի ճակատին համար։

Այս դժուարին օրերուն, հայոց երկու դաշնակիցները՝ վրացիներն ու ատրպէյճանցիները համաձայնելով թուրքերուն հետ արդէն առաջինը՝ Մայիս 26–ին եւ երկրորդը՝ Մայիս 27–ին իրենց հայրենիքներուն անկախութիւնը հռչակած էին վերջ տալով Սէյմի գոյութեան։

Հայ զինուորներն ու ժողովուրդը Սարդարապատի, Ղարաքիլիսէի եւ Բաշ – Աբարանի ճակատներուն վրայ հերոսական հակայարձակողականի անցնելով յաղթեցին թուրքերուն եւ փախուստի մատնեցին զանոնք։

1918 Մայիս 28–ին յաղթանակը կատարեալ էր արդէն երեք ճակատներուն վրայ ալ։ Եւ այդ պայմաններուն մէջ, հայոց ազգային խորհուրդը հռչակեց Հայաստանի անկախութիւնը 1918 Մայիս 28–ին։ Այս անկախութեամբ Հայաստան կը վերագտնէր իր պետութիւնը, զոր կորսընցուցած էր Բագրատունեաց թագաւորութեան անկու-

ԶՕՐԱՎԱՐ ՍԻԼԻԿԵԱՆ

մէն ի վեր, 1045 թուականէն։

ԱՆԿԱԽ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

Այդ օրերուն Հայաստան կը գտնուէր քաոսային վիճակի մէջ։ Ամէն բան պէտք էր ծայրէն սկսիլ։ **11.000** *քառ. քլմ. տարածութեամբ այդ փոքրիկ Հայաստանին մէջ* **450** *հազար գաղթական հայեր կային, անօթի եւ անտուն։ Բազմահազարներ ճամբաներու վրայ կը մեռնէին անօթութենէ կամ համաճարակ հիւանդութիւններէ։ Այս դըժ-*

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՁԻՆԱՆՇԱՆԸ

տար կացութեան մէջն էր, որ կազմակերպուեցաւ պետական վարչամեքենան։ Կազմուեցան նախարարութիւնները եւ Խորհրդարանը (Երեսփոխանական ժողով)։ Երեւանը հռչակուեցաւ Հանրապետութեան մայրաքաղաք եւ ազգային դրօշակ որոշուեցաւ Կարմիրը, Կապոյտը եւ Նարընջագոյնը, հորիզոնական գծի վրայ։

Հայաստանի Հանրապետութեան վարչապետներ եղան՝ Յովհաննէս Քաջազնունի, Ալեքսանդր Խատիսեան, Համօ Օհանջանեան *եւ* Սիմոն Վրացեան։

ՍԻՄՈՆ ՎՐԱՑԵԱՆ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՔԱՋԱԶՆՈՒՆԻ

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԽԱՏԻՍԵԱՆ

ՀԱՄՕ ՕՀԱՆՋԱՆԵԱՆ

ՄԻԱՑ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԸ 1919 ՄԱՅԻՍ 28

Համաշխարհային Ա. պատերազմը վերջացաւ գերմանացիներու եւ թուրքերու պարտութեամբ։ 1918 Նոյեմբերին թրքական պարտուած բանակը սկսաւ քաշուիլ Ալեքսանդրապոլի շրջանէն։ Ջարդուած էր ամէն ինչ։ Հայկական բանակը կամաց – կամաց յառաջացաւ եւ գրաւեց Անի, Կարսը, Արտահանը: *Ամէն ինչ աւերակ վիճակ մը*

կը ներկայացնէր։ Գիւղերն ու քաղաքները պէտք էր որ վերաշինուէին։ Հայ զինուորները գրաւեցին նաեւ Նախիջեւանը եւ այսպէս 1919 Մայիսին անկախ Հայաստանի տարածութիւնը բարձրացաւ 70.000 քառ. քիլոմեթրի։

Մինչ հայկական բանակը զբաղուած էր Հայաստանի սահմանները ընդարձակելու եւ պաշտպանելու գործով, կառավարութիւնը զարկ կու տար դպրոցներու շինութեան, կը պատսպարէր որբերն ու գաղթականները, գործ կը հայթայթէր աշխատաւորութեան, դեսպաններ կը նշանակէր օտար պետութեանց մօտ, նոյնիսկ հայկական հա-

ՆԻԿՈԼ ԱՂԲԱԼԵԱՆ

մալսարան մը կը հիմնուէր կրթական նախարար՝ Նիկոլ Աղբալեանի ջանքերով։ Մէկ խօսքով՝ պետութիւնը հետզհետէ կը կազմակերպուէր։

1919 Մայիս 28–ին, Հայաստանի անկախութեան առաջին տարեդարձին առիթով, երբ Երեւանի փողոցներուն մէջ հայկական բանակը յաղթական տողանցք կը կատարէր եւ ժողովուրդը մեծ խանդավառութեամբ հայրենիքի անկախութիւնը կը տօնէր, օրուան կառավարութիւնը կը յայտարարէր թէ իր նպատակն է միացնել Հայաստանի բոլոր հողերը, վերջ տալ արեւելահայաստանի ու արեւմտահայաստանի բաժանումին, մոռնալ ռուսահայ եւ թրքահայ բացատրութիւնները եւ բոլորուիլ «ՄԷԿ ՀԱՅՐԵՆԻՔ» եւ «ՄԷԿ ՀԱՅՈՒԹԻՒՆ» գաղափարին շուրջ։

ՍԵՒՐԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ 1920 ՕԳՈՍՏՈՍ 10

Հայաստանի կառավարութիւնը Աւետիս Ահարոնեանի գլխաւորութեամբ պատուիրակութիւն մը ղրկեց Փարիզ, որպէսզի Սեւրի մէջ տեղի ունենալիք խաղաղութեան ժողովին մասնակցի, հայ ժողովուրդի անունով։

Փարիզի մէջ կազմուած էր արդէն գաղութահայ պատուիրակութիւն մըն ալ, Պօղոս Նուպար փաշայի գլխաւորութեամբ, որ աշխատանք կը տանէր՝ մասնաւորաբար Կիլիկիան վերադարձնելու համար հայերուն։

Այս երկու պատուիրակութիւնները իրենց տարբեր կեցուածքներով երբեք չկրցան համաձայնիլ իրարու հետ եւ այդ պատճառով ալ մէկ ճակատ չներկայացան օտար պետութեանց ներկայացուցիչներուն։ Պէտք էր որ երկու պատուիրակութիւններն ալ նեցուկ կանգնէին Հայաստանի կառավարութեան տեսակէտներուն, բայց այդպէս չեղաւ։

1920 *Օգոստոս* 10*-ին Սեւրի մէջ ստորագրուեցաւ խաղաղութեան դաշինքը։ Աւետիս Ահարոնեանը մասնակցեցաւ այդ ժողովին իբրեւ Հայաստանի կառավարութեան ներկայացուցիչը եւ ստորագրեց դաշնագիրը։ Ըստ այդ դաշնագրին, անկախ Հայաստանի կը միացուէին գրեթէ ամբողջ Թրքահայաստանը։ Թուրքիոյ ներկայացուցիչը համաձայնեցաւ եղած կարգադրութեան եւ ինքն ալ ստորագրեց։ Հայաստանի նոր սահմանները գծելու պարտականութիւնը տրուեցաւ Ամերիկայի նախագահ Ուիլսընի, որ* 1920 *Նոյեմբեր* 23*-ին պատրաստեց Հայաստանի ընդհանուր քարտէսը, Սեւ Ծովուն վրայ ելքով մը։ Անկախ Հայաստանի* 70.000 *քառ. քլմ.-ին կը միացուէին* 90.000 *քառ. քլմ. եւս, հետեւեալ շրջաններով.—*

1.– Վանի ճահճոտ մեծագոյն մասը.

2.– Բաղէշի (Թիթլիս) ճահճոտ մեծագոյն մասը, Մուշի շրջանով.

3.– Կարինի (Էրզրում) ճահճոտը գրեթէ ամբողջութեամբ.

4.– Տրապիզոնի ճահճոտին արեւելեան մասը։

Այս ձեւով Հայաստան պիտի ունենար 160.000 *քառ. քլմ. տարածութիւն եւ Ամերիկան պիտի ստանձնէր ատոր հոգատարութիւնը։*

Սեւրի Դաշնագիրը հայ ժողովուրդի մեծագոյն յաղթանակներէն մէկն է։ Ատով է որ իրականութեան կը վերածուէր Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանի գաղափարը։

ՄՈՒՍԹԱՖԱ ՔԵՄԱԼ ԵՒ ՀԱՄԱՅՆԱՎԱՐ ՌՈՒՍԻԱ

Մուսթաֆա Քէմալ, որ թրքական բանակի մէջ սպայ մըն էր եւ որ կը նկատուի ներկայ Թուրքիոյ հիմնադիրն ու հայրը, դէմ կեցաւ իր կառավարութեան եւ ապստամբելով, երկրին ղեկը առաւ իր ձեռքերուն մէջ, ջնջեց սուլթանութիւնը եւ մայրաքաղաք հռչակեց Անգարան։ Ան յայտարարեց, որ ինք թիզ մը իսկ հող պիտի չզիջի ոչ ոքի եւ չեղեալ նկատեց նախորդ կառավարութեան ստորագրութիւնները։

Համայնավար Ռուսիա, որ ներկայ չէր եղած Սեւրի ժողովին, չընդունեց այդ դաշնագիրը եւ օգնեց Մուսթաֆա Քէմալին, անոր բարեկամութիւնը շահելու յոյսով։ Միւս կողմէ, անգլիացիներն ու ֆրանսացիները իրենց կարգին կ'օգնէին Քէմալին, ամէն մէկը իր հաշիւներէն թելադրուած։ Ֆրանսացիները 1921–ին ամբողջ Կիլիկիան ձգեցին Թուրքիոյ, հակառակ որ անոնք խոստացած էին Կիլիկիոյ մէջ հայկական օճախ մը հաստատել։ Ամերիկացիները, որոնք խոստացած էին Հայաստանի հոգատարութիւնը ստանձնել, նախագահ Ուիլսընի անկումէն ետք մերժեցին միջամտել Եւրոպայի եւ Ասիոյ գործերուն։

Ուիլսընի գծած Հայաստանի սահմանները թուղթի վրայ մնացին եւ նորաստեղծ Հայաստանի ճակատագիրը ձգուեցաւ դէպքերու ընթացքին եւ օտար ուժերու շահերու դասաւորումին։

Քէմալական Թուրքիոյ բանակները յարձակեցան Հայաստանի վրայ տակաւին Սեւրի Դաշնագրին մելանը չչորցած։ Հայաստանի պաշտպանութեան նախարար Ռուբէն փաշա զինակոչ յայտարարեց, դէմ դնելու համար թշնամիին։

Միւս կողմէ, հայ համայնավարներ ռուս զինուորներով միասին Ատրպէյճանի կողմէն Հայաստան մտան, որպէսզի համայնավարական պետութիւն մը հաստատեն մեր հայրենիքին մէջ։ Հայաստան մնացած էր երկու սուրի միջեւ։ Մէկ կողմէն՝ թրքական, միւս կողմէն՝ համայնավարական։

Թուրքերը գրաւած էին Կարսը, Արտահանը եւ Սուր-

մալու գաւառը եւ կը յառաջանային։

Համայնավարները 1920 Նոյեմբեր 29–ին Հայաստանը յայտարարած էին խորհրդային։ Այս պայմաններուն մէջ, բնական էր որ Հայաստանի կառավարութիւնը շուարած վիճակ մը ունենար։ Ան ստիպուեցաւ թուրքերէն հաշտութիւն խնդրել։ Թուրքերը ռուսերու բարեկամութեան վրայ վստահելով շատ ծանր պայմաններ դրին հաշտուելու համար։ Ալեքսանդրուպոլի մէջ կնքուած հաշտութեան դաշնագրով Կարսն ու Արտահանը կը միացուէին Թուրքիոյ, իսկ Ղարաբաղը կը կցուէր Ատրպէյճանի։

Միւս կողմէ, Հայաստանի կառավարութեան եւ համայնավար Ռուսիոյ միջեւ խօսակցութիւններ տեղի կ'ունենային, Հայաստանը ամբողջական աւերումէ փրկելու համար։ Եւ ի վերջոյ 1920 Դեկտեմբեր 2–ին, Հայաստանի կառավարութիւնը համաձայնեցաւ որ մեր հայրենիքը դառնայ սովիէթական (խորհրդային), որպէսզի ամբողջովին թրքական եաթաղանին զոհ չերթայ։

ԿԱՐՍԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ 1921 ՆՈՅԵՄԲԵՐ

1921 թուականին, արդէն Կովկասեան երեք երկիրները՝ Հայաստան, Վրաստան ու Ատրպէյճան ընդունած էին համայնավարութիւնը եւ դարձած սովիէթական։

1921 Հոկտեմբերին, ռուս, թուրք եւ այս երեք հանրապետութեանց ներկայացուցիչները Կարսի մէջ ժողով մը գումարեցին, վաւերացնելու համար Ալեքսանդրապոլի հաշտութեան դաշնագիրը։ Հոն, թուրքերը պնդեցին որ Ղարաբաղէն զատ, նաեւ Նախիջեւանը կցուի Ատրպէյճանի, ինչ որ ընդունուեցաւ։

Այս կտրատումներէն վերջ, Հայաստան վերածուեցաւ փոքրիկ երկրի մը, 30.000 քառ. քլմ. տարածութեամբ։

ԻԴ. ԴԱՍ

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅՆԱՑՈՒՄԸ

Մոսկուա կամ Պետերսպուրկ ուսանող հայ երիտասարդներէն շատեր, ինչպէս Վահան Տէրեան բանաստեղծը, Ալեքսանդր Միասնիկեան, Անաստաս Միկոյեան եւ ուրիշներ, խանդավառութեամբ արձանագրուած էին համայնավարական շարքերը, այն յոյսով որ համայնավարութիւնը ձարական բռնութիւնը տապալելէ ետք անկախութիւն եւ ազատութիւն պիտի բերէ նաեւ Հայաստանին։

Համայնավարները Կովկասի մէջ գլխաւոր պատուիրակ նշանակեցին արժէքաւոր հայ մը՝ **Ստեփան Շահումեան,** *որ կը նկատուէր Կովկասի Լենինը։ Ան կը գործէր Պաքուի մէջ, անգլիացիներու դէմ, որոնք յաջողեցան ըսպաննել զինք։*

Հայ համայնավարները Պաքուէն անցան Հայաստան եւ գաղտնի գործունէութեան լծուեցան, որպէսզի անկախ Հայաստանի կառավարութիւնը տապալեն եւ համայնավարական կարգեր հաստատեն։ Համայնավար Ռուսիոյ նպատակը չէր տարբերեր ձարի քաղաքականութենէն այն իմաստով, որ ան ալ կ'ուզէր Կովկասը կցել Ռուսիոյ, այս անգամ համայնավար պիտակին տակ։ Անոր հաշուին չէր գար անկախ պետութեանց գոյութիւնը՝ Կովկասի մէջ։

Հայ համայնավարները յաջողեցան կարգ մը շրջաններուն մէջ ապստամբութիւններ յառաջացնել Ղուկաս Ղուկասեանի առաջնորդութեամբ, ինչ որ կոչուեցաւ **Մայիսեան ապստամբութիւն:**

Մայիսեան ապստամբութիւնը պատճառ դարձաւ, որ Հայաստանի կառավարութիւնը ձեռք առնէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Բիւրոն, Համօ Օհանջանեանի վարչապետութեամբ։ Այս ներքին տակնուվրայութիւններէն օգտուեցան միայն Թուրքերը, որոնք հասան մինչեւ Ալեքսանդրապոլ, ինչպէս որ տեսանք։ Հայ - Թուրք ձախող պատերազմներու հետեւանքով **Բիւրօ – կառավարութիւնն** *ալ հրաժարեցաւ ու կազմուեցաւ նոր կառավարութիւն՝* **Սիմոն Վրացեանի** *գլխաւորութեամբ, որ եղաւ անկախ Հայաստանի*

վերջին վարչապետը եւ որ անել կացութենէ փրկելու համար մեր հայրենիքը, 1920 Դեկտեմբեր 2–ին համայնավարներու հետ մասնաւոր համաձայնութեամբ մը ընդունեց որ մեր հայրենիքը դառնայ Խորհրդային, պայմանաւ

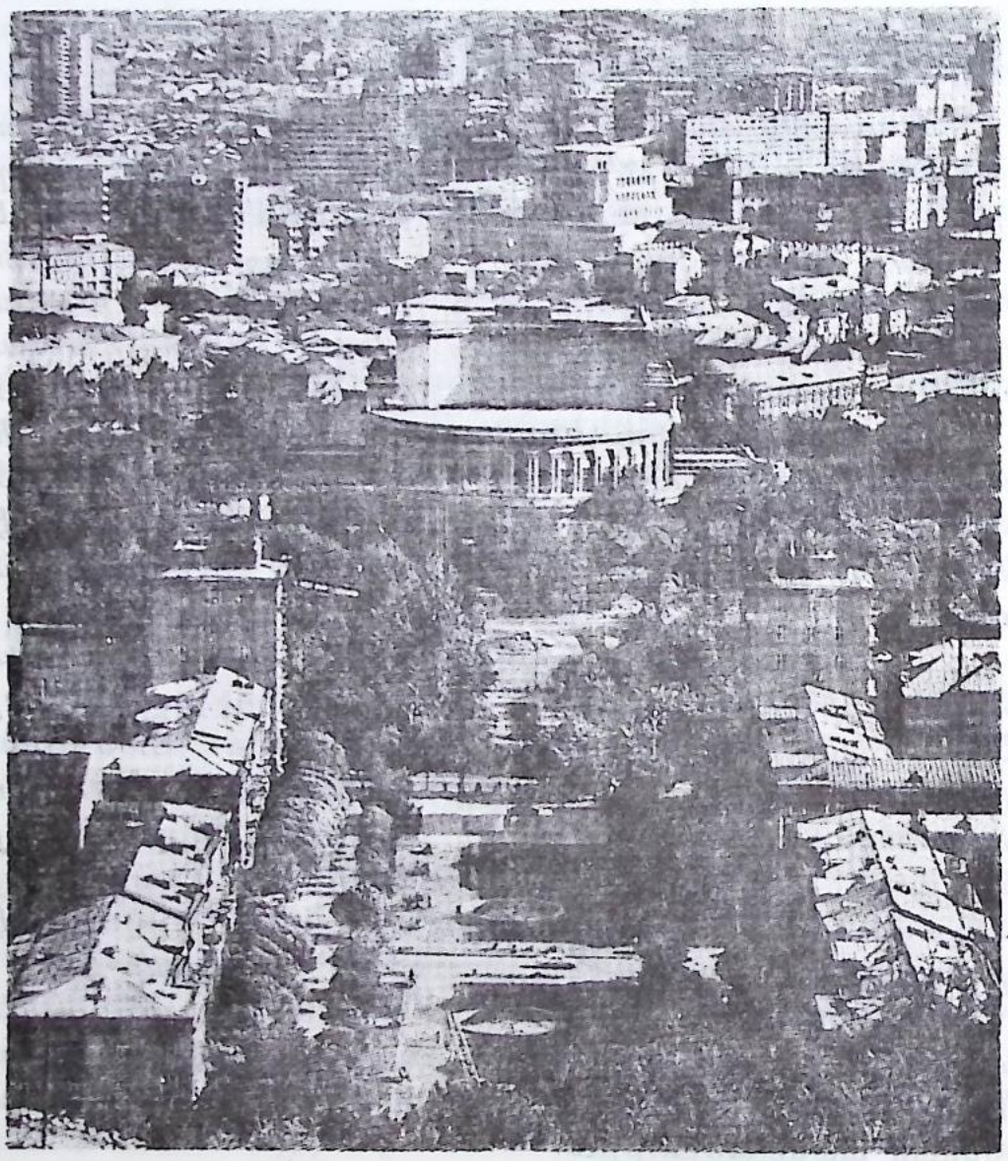

ՏԵՍԱՐԱՆ ՄԸ ԵՐԵՒԱՆԷՆ

որ համայնավարները չհալածեն ու ձերբակալութիւններ չկատարեն քաղաքական կամ զինուորական գործիչներու դէմ։

Հայաստանի Խորհրդայնացման համաձայնագիրը կնքուեցաւ Դրօ–ի եւ Լէգրան–ի միջեւ 1920 Դեկտեմբեր 2–ին։

Պաքուի հայ համայնավարներու յեղափոխական կո-

մխէն, (Յեղկոմ) Սարգիս Կասեանի գլխաւորութեամբ եւ ռուս զինուորներու օգնութեամբ ստանձնեց հայկական պետութիւնը եւ պետական շէնքին վրայէն վար առնուեցաւ ծով արիւնով ձեռք բերուած անկախութեան Եռագոյն դրօշակը եւ անոր տեղ բարձրացաւ սովիէթական կարմիր դրօշը։

ՓԵՏՐՈՒԱՐԵԱՆ ՀԱՄԱԺՈՂՈՎՐԴԱՅԻՆ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ (1921 ՓԵՏՐ. 18)

Սարգիս Կասեանի համայնավար կառավարութիւնը հակառակ տրուած խոստումներուն եւ կնքուած համաձայնութեան, անխնայ հալածանքի ենթարկեց դաշնակցական գործիչները եւ հայկական բանակի 1.500 սպաները, որոնք իրենց հայրենասիրութեամբ բոլորին սէրն ու յարգանքը կը վայելէին։ Պետական պաշտօնեաները արձակուեցան իրենց գործէն եւ անոնց տեղերը համայնա-

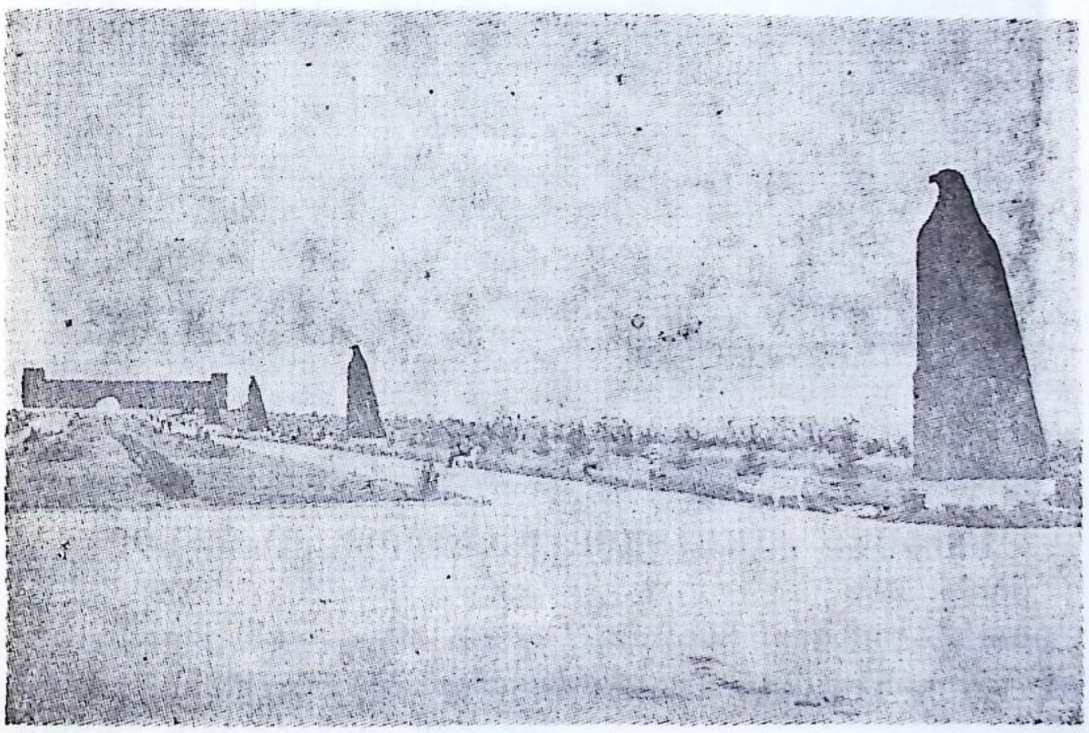

ՍԱՐԴԱՐԱՊԱՏ

վարները գրաւեցին։ Հայ ժողովուրդը կը սպասէր, որ համայնավարները Հայաստանի հողերէն վռնտէին թրքական բանակները եւ Կարսն ու Արտահանը վերամիացուէին մեր հայրենիքին, ինչ որ չկատարուեցաւ դժբախտաբար։

Կասեանի կառավարութիւնը գրաւեց հողերը, վանքերու կալուածները, անտառները, ունեւորներու տուները: բանտարկեց ազգասէր ֆէտայիներ, գործիչներ, բանաստեղծներ: Կացինահար սպաննել տուաւ Համազասպը, աքսորեց սպանները, որոնց կարգին նաեւ Դրօն: Մասնաւոր հրամանագրով հաւաքել տուաւ արդէն իսկ թշուառ հայ գիւղացիութեան հացահատիկի պաշարը՝ կարմիր

ԵՐԵՒԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՇԷՆՔԸ

բանակին օգնելու համար, *ինչ որ յառաջ բերաւ բախումներ՝ հայ գիւղացիներու եւ կարմիր բանակայիններու միջեւ:*

Այս կարգադրութիւնները ու հալածանքները պատճառ դարձան, որ հայ ժողովուրդը մէկ մարդու պէս ոտքի կանգնի եւ յեղափոխութեան դրօշը պարզէ Հայաստանի բոլոր կողմերէն, 1921 Փետրուար 18–ին: Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, որ դէմ էր նման յեղափոխութեան մը, տեսնելով ժողովուրդին ընդվզումը, տէր կանգնեցաւ այդ շար-

ժամին, ղեկավարեց զայն, կազմեց Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէ՝ Սիմոն Վրացեանի գլխաւորութեամբ։ Ժողովուրդը խուժեց բանտերը եւ մօտ 600 բանտարկուած հայ յեղափոխականներու կեանքը ազատեց։ Կասեանի կառավարութիւնը տապալեցաւ եւ 45 օրեր Հայաստան ազատագրուեցաւ համայնավար վարչակարգէն՝ 1921 Փետրուար 18 – 4 Ապրիլ 1921։

Սարգիս Կասեանի յաջորդեց Աղաֆսանդր Միասնիկեան, որ զարգացած ու հաւասարակշռուած մտքով մէկն էր։ Ան աշխատեցաւ դարմանել Հայաստանի վէրքերը եւ շատ մեղմ վարուելով ազատ արձակեց քաղաքական յանցաւորները։

Սակայն թէ՛ Աղեքսանդր Միասնիկեան եւ թէ՛ անոր ժամանակակից ու յաջորդող հայ համայնավար կարեւոր անհատներ, հակառակ իրենց ունեցած բարեկամութիւններուն ու ազդեցութեանց, չկարողացան Հայաստանին վերադարձնել Կարսն ու Արտահանը՝ Թուրքերէն, Ղարաբաղն ու Նախիջեւանը՝ Ատրպէյճանի Թաթարներէն, Ախալքալաքն ու Ախալցխան՝ Վրաստանէն։ Հայաստանը մնաց այն, ինչ որ փրկած էր Դաշնակցական կառավարութիւնը, այսինքն՝ 30.000 քառ. քլմ. տարածութիւն։

Փետրուարեան յեղափոխութեան աւարտին, Փրկութեան Կոմիտէն ու մեծ թիւով դաշնակցական գործիչներ նոր հալածանքներէ խուսափելու համար Հայաստանէն անցան Պարսկաստան եւ դառնալով սփիւռքի բնակիչ, իրենց ամբողջ կեանքը նուիրեցին սփիւռքահայութեան կազմակերպման շատ կարեւոր աշխատանքին։

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԸՆԹԱՑՔԻՆ

Համաշխարհային Բ. պատերազմի ընթացքին Հայաստանի ժողովուրդը իր առաւելագոյնը բերաւ սովիէթական բանակներու կողքին։

Պատերազմը չսկսած, արդէն համայնավար Ռուսիան պատրաստութեան մէջ էր եւ Հայաստանի ժողովուրդը իր ունեցածին մեծ մասը տուաւ բանակին պաշարը աւելցնելու համար։ Իսկ երբ գերմանական բանակները 1941–ի Յունիսին յարձակեցան Սովիէթ Միութեան վրայ, Հայաստանի մէկ ու կէս միլիոն հասնող ժողովուրդին 20 առ

հարիւրը, 300.000 հոգի, զինուորագրուելով մեկնեցաւ ռազմաճակատ ու տուաւ իր արիւնի տուրքը։

Երկրորդ մեծ պատերազմին հայ ժողովուրդը ունեցաւ 54 անուանի զօրավարներ, ինչպէս Իվան Իսահակեան ծովակալը, Յովհաննէս Բաղրամեան մարաջախտը, եւն.։ 67.000 մեռած կամ ողջ մնացած հայ զինուորներ արժա-

ՄԱՐԱՋԱԽՏ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԲԱՂՐԱՄԵԱՆ

նացան Սովիէթ Միութեան հերոս տիտղոսին, իրենց կատարած քաջագործութեանց համար։

Պատերազմի վերջաւորութեան, ճակատագրական կռիւներու ընթացքին հայկական զօրաբանակ մըն էր, որ առաջին անգամ մտաւ Գերմանիոյ մայրաքաղաքը՝ Պերլին, որմէ վերջ արդէն Գերմանիա ինքզինք պարտուած յայտարարեց։

Դժբախտաբար հայ ժողովուրդը իր թիւին համեմատ շատ զոհեր տուաւ հայրենական պատերազմին, ինչպէս որ կը կոչէին Սովիէթ Միութեան մէջ։ Շուրջ 75.000 մեռնալներ ձգեց պատերազմի ճակատներուն վրայ եւ աւելի քան 100.000 պատերազմի հաշմանդամներ վերադարձան իրենց տուները։ Հակառակ իր թափած արիւնին ու

կատարած հերոսութիւններուն, Հայաստան շօշափելի օգուտ մը չունեցաւ։ Ղարաբաղը, Նախիջեւանը եւ Ախալքալաքը գոնէ իբրեւ վարձատրութիւն՝ չվերադարձուեցան մեր հայրենիքին։

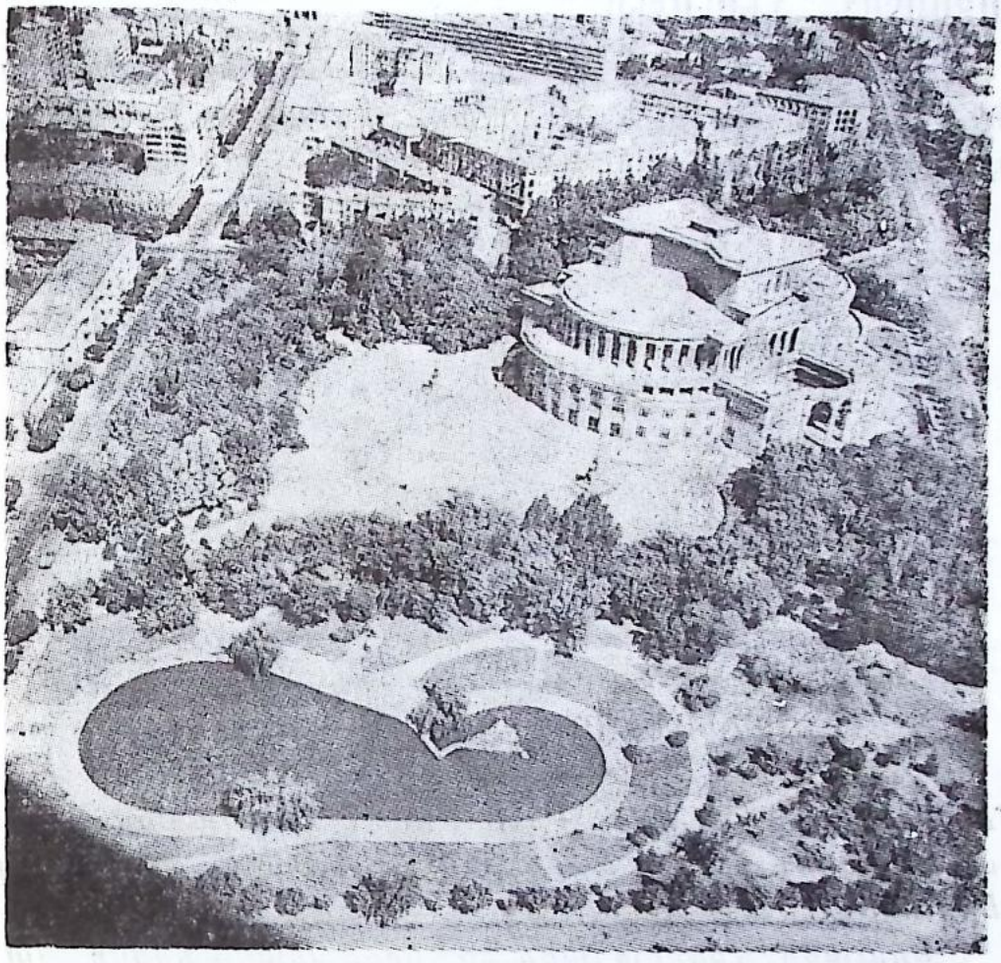

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՍՊԵՆԴԻԱՐԵԱՆԻ ԱՆՈՒԱՆ
ՕՓԵՐԱՅԻ ԵՒ ՊԱԼԷԻ ԹԱՏՐՈՆԻ ՇԷՆՔԸ
ԵՐԵՒԱՆԻ ՄԷՋ

ՆԵՐԳԱՂԹ

Երկրորդ պատերազմէն առաջ, մէյ մը 1929ին, ապա 1936ին սահմանափակ թիւով գաղթական հայերու ներգաղթը արտօնուեցաւ Խորհրդային Հայաստանի կառավարութեան կողմէ՝ Յունաստանէն, Պուլկարիայէն եւ Ֆրանսայէն։

Ամէնէն կարեւոր ներգաղթի շարժումը կազմակերպուեցաւ 1946–ին, երբ մօտաւորապէս 100.000 հայեր աշխարհի զանազան կողմերէն վերադարձան Հայաստան

եւ հայրենի ժողովուրդին հետ շատ դժուարին պայմաններու տակ ապրելով՝ իրենց քրտինքի բաժինը բերին հայրենիքի վերելքի ու բարգաւաճման գործին։

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՆԵՐԿԱՅԻՍ

Հակառակ իր անցուցած բազմապիսի դժուարութիւններուն, այսօր, Հայաստանը շնորհիւ հայ ժողովուրդի աշխատունակութեան ու տաղանդին, արձանագրած է

ԵՐԵՒԱՆԻ ՄԷԹՐՈՅԷՆ ԿԱՅԱՆ ՄԸ

մեծ յաջողութիւններ՝ գիտութեան, շինարարութեան, քաղաքակրթութեան, մշակոյթի թէ տնտեսութեան մարզերուն մէջ։

Երեւանը, Լենինականը եւ Կիրովականը իրենց լայն պողոտաներով, հրապարակներով, հանրային պարտէզներով ու յուշարձաններով դարձած են Եւրոպական քաղաքներու նման ճոխ ու արդիական։

Այսօր Հայաստանը իր գործատուներով կը նկատուի ճարտարարուեստական մարզի մէջ սովիէթական միութեան առաջնակարգ տեղ գրաւող երկիրներէն մէկը։

Հայ գրագէտներ, բանաստեղծներ, երաժիշտներ ու նկարիչներ, իրենց մեծարժէք գործերով հիացմունք կը պատճառեն սովիէթական արուեստասէր հասարակութեան։

Գիտական մարզի մէջ, Բիւրականի աստղադիտարանը աշխարհի ամէնէն կարեւոր կեդրոններէն մին կը նկատուի, որուն տնօրէնն է միջազգային շրջանակներէ յարգուած գիտնական Վիքթոր Համբարձումեան։

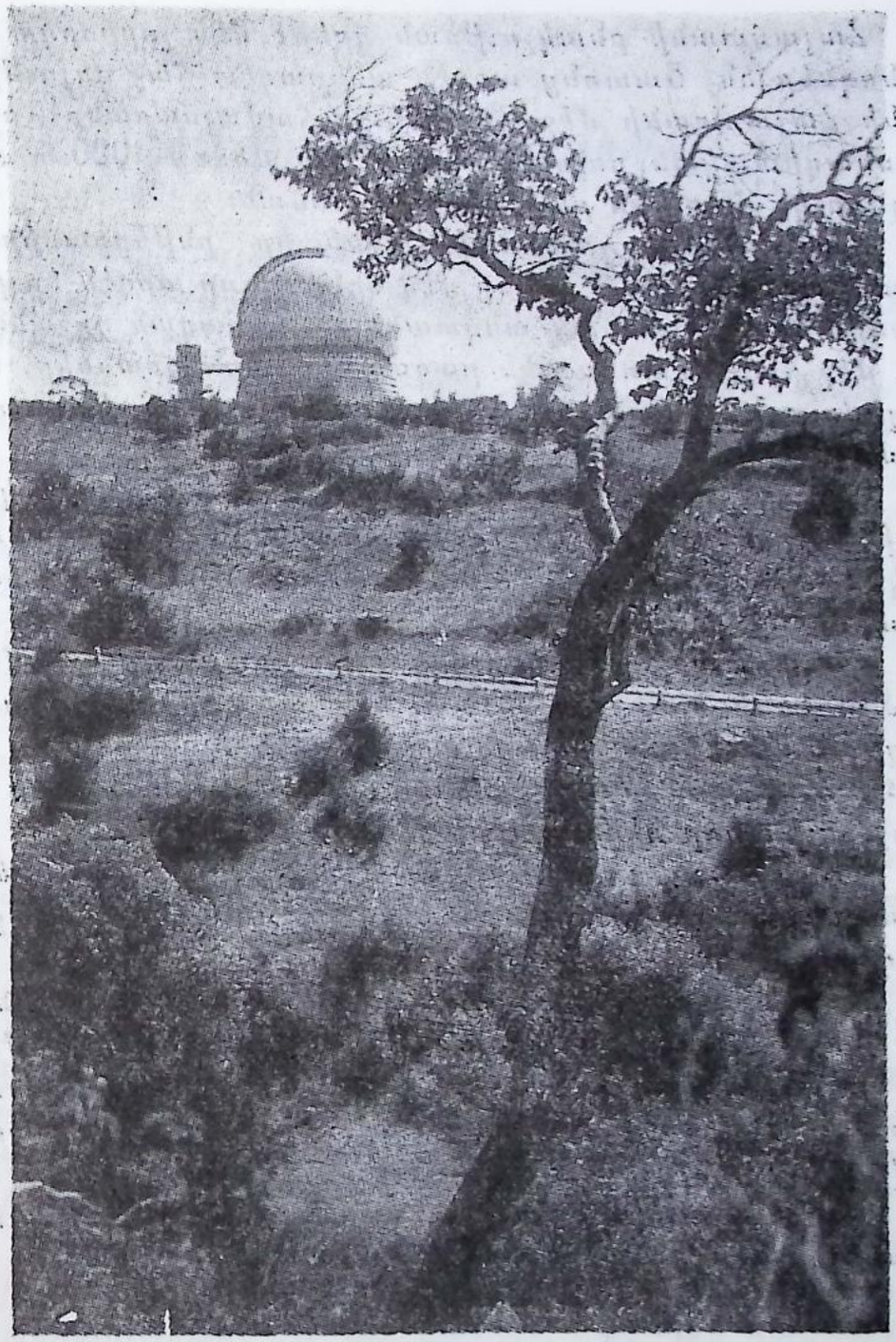

ԲԻՐԱԿԱՆԻ ԱՍՏՂԱԴԻՏԱՐԱՆԸ

Հայաստանի բնակչութեան գրեթէ մէկ չորրորդը ուսանողներ են։ Շատոնց արդէն անգրագէտ հայ գոյութիւն չունի Հայաստանի մէջ։ Պետական համալսարանը ունի մասնագիտական բոլոր ճիւղերը, ուր մօտ 15.000 ուսանողներ կը հետեւին բարձրագոյն ուսման։

Հայ ժողովուրդը ծանօթ է նաեւ իր ընթերցասիրութեամբ։ Տպագրուած գրքեր մէկ օրէն միւսը արդէն կը ըսպառին ու կը դառնան անգտանելի։ Զանազան շրջաններու մէջ հաստատուած են բազմաթիւ գրադարաններ, ուր ժողովուրդը կը գտնէ իր նախասիրած գիրքերը՝ կարդալու համար։

Գիրքի հանդէպ մեր ունեցած սիրոյն երաշխիքը կարելի է նկատել Երեւանի պետական **Մատենադարանը**, ուր մէկտեղուած են բազմամիլիոն գրքեր եւ 10 հազարէ աւելի արժէքաւոր ձեռագիրներ։

Հայաստանի ժողովուրդը յաւերժացնելու համար Մեծ Եղեռնի զոհերուն յիշատակն ու Սարդարապատի յաղթանակը, կանգնեցուցած է **Ծիծեռնակաբերդը** եւ **Սարդարապատի կոթողը**, որոնց հպարտութեամբ է որ կը ներշնչուին նոր սերունդները։

Հայաստանի ժողովուրդին վերջին իրագործումները եղան Երեւանի մէթրոն եւ Արփա - Սեւան գետնափոր ջրրուղին։

Վերջին տարիներուն սփիւռքի զանազան գաղութներէն բազմահազար հայեր կ'այցելեն Հայաստան, շփման մէջ կը մտնեն հայրենի ժողովուրդին հետ, կը ներշնչուին մեր հայրենիքի արձանագրած յաջողութիւններով եւ յոյսով կը լեցուին ապագայի նկատմամբ։

Ներկայիս Հայաստան կը հաշուէ երեք միլիոնէ աւելի բնակիչ։

ԻԵ. ԴԱՍ

ՍՓԻՒՌՔԱՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

Սփիւռքահայութիւնը հայութեան ամբողջութիւնն է, որ կ'ապրի Հայաստանէն դուրս, աշխարհի զանազան երկիրներու մէջ։

Շատ հին ժամանակներէն հայեր զանազան պատճառներով ձգած են իրենց հայրենիքը եւ գաղթած օտար երկիրներ։ Գաղթի պատճառները եղած են առեւտուրը, հարստութեանց փնտռտուքը, ուսումը, պատերազմներէ եւ գերութենէ փախուստը, բռնագաղթը, որուն հանդիպեցանք Շահ Աբասի օրով, երբ Ջուղայի հայերը բռնի տարւեցան Պարսկաստան։ Տեսանք նաեւ թէ ինչպէս Անիի անկումէն վերջ մեծ թիւով հայեր հաստատուեցան Կիլիկիա եւ հոն հիմնեցին Ռուբինեան Իշխանութիւնը որ **300** *տարուան շրջան մը բոլորեց։*

Բիւզանդական շրջանին, Բիւզանդիոն գաղթած հայեր իրենց արժանիքներով շատ բարձր դիրքերու հասան եւ օգտակար եղան այդ երկրին։ Բացի նշանաւոր ծերակուտականներէ, զօրավարներէ կամ կառավարիչներէ **12** *հայազգի կայսրեր բազմած են Բիւզանդիոնի գահին վրայ, ինչպէս օրինակ Լեւոն Ե. Հայկազը, Յովհաննէս Ձմշկիկը, Վասիլ Մակեդոնացին եւ ուրիշներ։ Նշանաւոր եղած է նաեւ Պարոյր Հայկազ հռետորը, որ Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտներէն էր եւ որ Աթէնք ուսանելէ ետք չվերադարձաւ հայրենիք։*

ԺԱ. ԺԵ. դարերու ընթացքին բազմահազար հայեր Ղրիմի վրայով հաստատուած են Լեհաստան, ապա Թրանսիլուանիա, ուր ունեցած են ազգային կազմակերպուած կեանք, եկեղեցիներ ու վարչութիւններ։ Ասոնք ժամանակի ընթացքին չեն դիմացած ու հետզհետէ ձուլուած տեղացի ժողովուրդներուն մէջ, քանի որ պարպուած են Հայաստան վերադառնալու իտէալէն։

Շատ հարուստ եղած է Հնդկաստանի հայ գաղութը, որու կեդրոնները եղած են Կալկաթա եւ Մատրաս, ուր Շմաւոն քահանայի կողմէ հրատարակուած է առաջին հայ լրագիրը՝ Ազդարար՝ **1794**–*ին։*

Սփիւռքահայութիւնը իր ներկայ պատկերը ստացաւ յատկապէս 1895 – 96–ի Համիտեան ջարդերուն, 1915 – 16–ի երիտասարդ Թուրքերու կազմակերպած Մեծ Եղեռնին ու Կիլիկիոյ պարպումին հետեւանքով, երբ հարիւր հազարաւոր հայեր պարտադիր գաղթականի ցուպը առած շատ թշուառ ու խղճալի պայմաններու մէջ հայրենահան ըլլալով հաստատուեցան Ամերիկա, Ֆրանսա, արաբական ու պալքանեան երկիրներ, մէկ խօսքով աշխարհի զանազան կողմերը։

ՀԱՅՈՒԹԵԱՆԲԻՒԸ

Հայաստանի, Խորհրդային Միութեան երկիրներու ու սփիւռքի հայութեան ընդհանուր թիւը կը հասնի մօտաւորապէս 7 միլիոնի, հետեւեալ տախտակով.–

Հայաստան	3.100.000
Վրաստան - Ատրպէյճան	1.300.000
Խորհ. Միութեան այլ երկիրներ	600.000
Ֆրանսա	200.000
Յունաստան	10.000
Պուլկարիա - Ռումանիա	40.000
Եւրոպական այլ երկիրներ	25.000
Սուրիա - Լիբանան	300.000
Թուրքիա	100.000
Պարսկաստան	200.000
Իրաք, Յորդանան, Պաղեստին	20.000
Եգիպտոս, Քուէյթ, արաբ. ծոցի երկիրներ	30.000
Ափրիկեան երկիրներ	10.000
Միացեալ Նահանգներ	800.000
Գանատա	30.000
Հարաւային Ամերիկա	150.000
Աւստրալիա	25.000
Այլ երկիրներ	30.000
Գումար.—	6.970.000

Ծանօթ.— Բացի Հայաստանէն, մնացեալ թիւերը ենթադրական են, քանի որ վիճակագրական յստակ արձանագրութիւններով հայահամար չէ կատարուած ցարդ։

ՍՓԻՒՌՔԱՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ

Սփիւռքահայութեան կազմակերպումը անցած է գլխաւորաբար երեք հանգրուաններէ.—

1.— ՍՓԻՒՌՔԻ ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐԸ

Զարդի ու տեղահանութեան հետեւանքով աշխարհի պանազան երկիրներու մէջ ցրուած հայեր՝ անտուն, անպործ ու անծանօթ տեղական լեզուներու, բնական էր, որ ապրէին թշուառ պայմաններու տակ, օրուան հացի կարօտ եւ թիթեղեայ քէմբերու մէջ։ Այդ ահռելի վիճակին մէջ իսկ, անոնց առաջին գործը եղաւ իրենց զաւակներուն հայակրթութեան համար թիթեղեայ դպրոցներ հաստատել ու եկեղեցիներ կանգնել՝ ազգային դիմագիծը պահելու ու պահպանելու համար։ Այդ կառոյցները միջոց եղան, որ հայերը քով-քովի գալով կազմակերպուին, ուժ տան կուսակցութիւններու եւ միութիւններու զօրացման, հայ մամուլի ցանց մը ստեղծեն սփիւռքի տարածքին ու կառուցեն ակումբներ, մշակոյթի տուներ, առաջնորդարաններ, եւայլն։

*Որքան որ տարիները կ'անցնէին, հայերը իրենց հաստատուած երկիրներու մէջ տնտեսական, գործի եւ ուսման տեսակէտէ անհատական յաջողութիւններ կ'ունենային եւ գաղութներու պատկերը կը փոխուէր, թիթեղեայ տուները կը փոխարինուէին արդիական կառուցումներով եւ նորահաս սերունդները շփման մէջ մտնելով տեղացիներուն հետ իրենց ազգային դիմագիծը կորսնցնելու վտանգին կ'ենթարկուէին, յատկապէս ամերիկեան եւ եւրոպական երկիրներու մէջ։ Տնտեսական բարելաւումը վտանգ մը կը դառնար ազգային դիմագծի պահպանման համար։ Անցնող այդ տարիներու ընթացքին գաղութներու **ճգնա**տակը դարձած էր իրենց դպրոցներուն ու եկեղեցիներուն պահպանումը եւ այդ ուղղութեամբն էր միայն, որ կ'աշխատէին գործող կուսակցութիւններն ու միութիւնները։ Տարին մէկ անգամ, Ապրիլ 24–ի օրը, եկեղեցիներուն մէջ կը սգային Մեծ Եղեռնի նահատակներուն յիշատակը։*

Այս ժամանակաշրջանին, 1956–ին, եկեղեցական վէճեր եկան խռովելու սփիւռքահայութեան կեանքը՝ բոլոր գաղութներու մէջ։ Կիլիկիոյ աթոռին համար կաթողիկոս ընտրուեցաւ Զարեհ Ա. Փայասլեան։ Այս ընտրութեան

համաձայն չեղաւ էջմիածնի կաթողիկոսը՝ Վազգէն Ա., որ կ'ուզէր էջմիածնի գերակայութիւնը Կիլիկիոյ աթոռին վրայ։ Կաթողիկոսական այս երկու դարաւոր աթոռները իրարու դէմ ելան եւ հայկական քաղաքական կուսակցութիւնները այս կամ այն կողմը բռնելով տարիներ շարունակ պայքար մղեցին։ Հայ ժողովուրդը եւ եկեղեցականները երկու հակադիր դիրքեր բռնելով վէճերու մէջ մտան, պայքարին տալով ազգավնաս ծաւալ։

Զարեհ Ա. կաթողիկոսին յաջորդը, Խորէն Ա. վերջ տալու համար պայքարի մթնոլորտին, Երուսաղէմի մէջ պատմական հանդիպում մը ունեցաւ Վազգէն Ա. կաթողիկոսին հետ։ Այդ հանդիպումին շնորհիւ մթնոլորտը մեղմացաւ, սակայն անհամաձայնութիւնը կը շարունակուի տակաւին եւ գաղութներու մէջ գոյութիւն ունին եկեղեցական երկու հատուածներ, էջմիածնական եւ Անթիլիասական պիտակին տակ։

2.– ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ՅԻՍՆԱՄԵԱԿԸ

1965–ին, Մեծ Եղեռնի յիսնամեակին, սփիւռքահայութիւնը գիտակցական զարթնում մը ունեցաւ գրեթէ բոլոր գաղութներուն մէջ։ Առաքելական, Կաթողիկէ եւ Աւետարանական հայ երեք համայնքներու հոգեւոր պետերու գործակցութեամբ եւ առաջնորդութեամբ, սփիւռքահայութեան բոլոր հատուածները համահայկական ելոյթներ ունեցան, ցոյցեր կազմակերպեցին Ցեղասպան Թուրքիոյ դէմ եւ յուշագիրներ յղելով հայ դատի լուծումը պահանջեցին։

Յիսնամեակի այդ համահայկական ելոյթները եկան փաստելու, որ սփիւռահայութիւնը մէկ ամբողջութիւն է եւ ունի ազգային միեւնոյն դատը, որուն պահանջատէր ըլլալու համար անհրաժեշտ են քաղաքական աշխատանքները եւ ներազգային երկրորդական վէճերուն ու անհամաձայնութիւններուն վերջ տալու հրամայականը։

Սփիւռքահայութեան յիսնամեակի այդ ելոյթներուն միացաւ նաեւ Հայաստանի ժողովուրդը, որ ցոյցեր կատարելով Երեւանի փողոցներուն մէջ՝ հայկական հողերու ազատագրումը պահանջեց։

Ամբողջ աշխարհի մէջ ցրուած հայութիւնը իրարու միացաւ միեւնոյն նպատակին մէջ, որ Հայ Դատն էր։

Յիսնամեակը սփիւռքի նորահաս սերունդին անդրա-

դարձնել տուաւ, որ իրեն պարտադրուած է սփիւռքի կացութիւնը, որ ինք պարտականութիւններ ունի կատարելիք իր ազգային դատին համար: Այս գիտակցութիւնը մղում տուաւ, որ գաղութները իրենց տեղական մտահոգութիւնները ունենալով հանդերձ, դուրս գան տեղայնական մտայնութիւններէ եւ համահայկական նպատակին շուրջ բոլորուին:

3.– ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ՎԱԹՍՈՒՆԱՄԵԱԿԸ

Եղեռնի վաթսունամեակը՝ 1975 թուականը նոր անկիւնադարձ մը կազմեց սփիւռքահայութեան համար: Այս թուականին, հայ ժողովուրդը համայնքային - եկեղեցական մթնոլորտէն դուրս գալով ուղղակի **քաղաքական բեռ** տուաւ Հայ Դատի իր պահանջատիրութեան: Հայութեան մէջ գործող քաղաքական երեք կուսակցութիւնները՝ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը, Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան եւ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութիւնները գործակցեցան իրարու հետ եւ կազմելով համահայկական կեդրոնական մարմին մը, բոլոր գաղութներու մէջ զարկ տուին ցուցական - քարոզչական ելոյթներու, սարքեցին մամլոյ ասուլիսներ, ներկայացուցին յուշագիրներ՝ ոչ միայն Մեծ Եղեռնի դատապարտումը պահանջելով, այլ նաեւ յստակ դարձնելով ամբողջ աշխարհին, որ հայ ժողովուրդը աննահանջօրէն պիտի պայքարի, մինչեւ որ Սեւրի Դաշնագիրը գործադրուի:

Յիսնամեակէն վերջ ու յատկապէս վաթսունամեակէն ասդին, գրեթէ բոլոր գաղութներու մէջ կազմուեցան **Հայ Դատի Յանձնախումբեր**, որոնք ամէն առիթ կ'օգտագործեն Հայ Դատի աշխատանքներ կատարելու համար: Ներկայիս, Մեծ Եղեռնի տարեդարձները դադրած են ալ սուգի օրեր ըլլալէ եւ վերածուած են քաղաքական մեր պահանջատիրութիւնը զօրացնելու եւ մեր պայքարին նոր թափ ու ծաւալ տալու առիթներու:

Վաթսունամեակը **երիտասարդացում** բերաւ ոչ միայն կուսակցական - միութենական կեանքին, այլ նաեւ աշխատանքի ու գործելակերպի եղանակներուն մէջ: Ազգային կառոյցներու պահպանումը դադրեցաւ **նպատակ** ըլլալէ եւ վերածուեցաւ **միջոցի**, քաղաքական մեր իտէալին՝ Հայ Դատի հետապնդման ճամբուն վրայ:

Վաթսունամեակէն ասդին հրապարակ եկան սփիւռ-

քի մէջ ծնած ու մեծցան երիտասարդական գաղտնի խումբեր, որոնք թուրք դիւանագէտներ ու հաստատութիւններ հարուածելով՝ նետուած են յեղափոխական զինեալ պայքարի մէջ, որպէսզի այդ ձեւով ստիպեն Թուրքիան որ ճանչնայ հայ ժողովուրդի իրաւունքները։

Առաջին անգամ իր զինեալ շատ համարձակ գործողութիւններով հանրածանօթ դարձաւ «Հայկական Ցեղասպանութեան Արդարութեան Մարտիկներ» կոչուող գաղտնի խումբը, որ 1975–ին յաջորդական երկու օրերու ընթացքին, օր ցերեկով յարձակում գործեց Վիեննայի ու Փարիզի թուրք դեսպաններուն վրայ եւ ահաբեկեց զանոնք, մին դեսպանատան մէջ, իսկ երկրորդը՝ Փարիզի կեդրոնական պողոտաներէն մէկուն վրայ։ Անկէ վերջ, այս գաղտնի խումբին անդամները աշխարհի զանազան մասերուն վրայ կը հալածեն թուրք դիւանագէտները եւ կ'ահաբեկեն զանոնք։ Այս խումբն էր, որ առաջին անգամ սկիզբ դրաւ նաեւ զինեալ գործողութիւններով Հայ Դատ հետապնդելու եղանակին։ «Հայկական Ցեղասպանութեան Արդարութեան Մարտիկներ»ը յիշեցուցին ամբողջ աշխարհին հայկական դատին գոյութիւնը։

Նոյնպէս, «Հայաստանի Ազատագրութեան Հայ Գաղտնի Բանակ» կոչուող շարժում մը կը գործէ, որ նմանապէս զինեալ գործողութիւններ կը կատարէ Հայ Դատին համար։ Այս շարժումին ամէնէն կարեւոր գործողութիւնը եղաւ Փարիզի թրքական դեսպանատան վրայ յարձակումը իր 4 անդամներուն կողմէ՝ 1981ին, երբ ներս մտնելով 12 ժամ գրաւուած պահեցին դեսպանատունը, աշխարհի ուշադրութիւնը կեդրոնացնելով իրենց վրայ։

Որով, կարելի է եզրակացնել, որ Եղեռնի վաթսունամեակէն ետք սփիւռքահայութեան քաղաքական մտքի զարթնումը նոր առողջացում մը բերաւ հայ կեանքին եւ Հայ Դատի հետապնդումը դրաւ նոր ուղիի մը մէջ։ Այլեւս քաղաքական դէպքերը չեն միայն որ ուղղութիւն կու տան մեզի, այլ նաեւ մենք ալ մեր կարգին դէպքեր կը ստեղծենք։

ՍՓԻՒՌՔԻ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ՄԵՔԵՆԱՆ

Ըսած ենք ասկէ առաջ, որ ամէն անգամ երբ հայ ժողովուրդը զրկուած է քաղաքական իշխանութենէ, հայ եկեղեցին կատարած է պետութեան դերը։ Այդպէս եղած է

մեր պատմութեան բովանդակ տեւողութեան։

Այսօր ալ, սփիւռքահայութիւնը զրկուած պետական իշխանութենէ, իր եկեղեցիին վստահած է հայ կեանքը վարելու պարտականութիւնը։ Էջմիածնի եւ Կիլիկիոյ կաթողիկոսութիւններն են, որ սփիւռքի զանազան գաղութներու մէջ իրենց ունեցած առաջնորդներով, ազգային ժողովներով ու մարմիններով կը կառավարեն սփիւռքահայ կեանքը, համաձայն ազգային սահմանադրութեան։

Ժողովուրդին քուէներով կ'ընտրուին ազգային - թեմական ժողովի ներկայացուցիչները, որոնք իրենց կար-

ՎԱՉԳԷՆ Ա.
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

գին կը մշակեն գաղութահայ կեանքի վերաբերեալ օրէնքներ, կ՚առնեն որոշումներ ու կը յառաջացնեն ազգային ւարչութիւն կամ քաղաքական խորհուրդ, որմէ կը բխին տնտեսական, ուսումնական եւ դատաստանական խորհուրդները։

Էջմիածնի այժմու կաթողիկոսն է Վազգէն Ա., իսկ Կիլիկիոյ կաթողիկոսը՝ Խորէն Ա., որ 1977–ին ունեցաւ իր աթոռակիցը՝ Գարեգին Բ. կաթողիկոսը։

Յունահայ գաղութի առաջնորդական աթոռին վրայ

ԽՈՐԷՆ Ա.
ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

ԳԱՐԵԳԻՆ Բ.
ԱԹՈՌԱԿԻՑ – ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

ՍԱՀԱԿ. ԱՐՔ. ԱՅՎԱԶԵԱՆ
ՅՈՒՆԱՀԱՅՈՑ ԱՌԱՋՆՈՐԴ

1958-էն ի վեր կը գտնուի Սահակ Արք. Այվազեան, որու նախագահութեան տակ կը գործեն Ազգային Վարչութիւնը, Ուսումնական եւ Տնտեսական Խորհուրդները։

Սփիւռքահայութեան մէջ կը գործեն Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը, Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան եւ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութիւնները, ինչպէս նաեւ Հայ Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւնը, որ կը տանի մշակութային - կրթական գործունէութիւն։

Սփիւռքի մէջ ամէնէն տարածուած եւ ուժեղ կազմակերպութիւնը Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնն է, որ բոլոր գաղութներու մէջ ունի իր մասնաճիւղերը եւ երիտասարդական ու Պատանեկան Միութիւնները։ Անոր հովանիին տակ կը գործեն Հայ Օգնութեան Միութիւնը, Համազգային Մշակութային եւ Կրթական Ընկերակցութիւնը, ինչպէս նաեւ Հայ Մարմնամարզական Ընդհանուր Միութիւնը (Հ.Մ.Ը.Մ.)։ Առաջինը կանացի կազմակերպութիւն մըն է, որուն կեդրոնը կը գտնուի Ամերիկա, իսկ միւս երկուքին կեդրոնները կը գտնուին Պէյրութ։ Այս երեք Միութիւններն ալ ունին իրենց մասնաճիւղերը բոլոր հայագաղութներու մէջ ու կ'աշխատին կրթական, մշակութային ու մարզական ճակատներու վրայ։

Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը իր երիտասարդական ու Պատանեկան մասնաճիւղերով, ինչպէս նաեւ հովանաւորած միութիւններով կ'աշխատի սփիւռքահայութիւնը կազմակերպել ու հայ ժողովուրդի իրաւունքները վերականգնել՝ Հայ Դատի լուծման համար տարած իր պայքարով։

ԻԶ. ԴԱՍ

ՀԱՅ ԴԱՏԸ

Հայ Դատը ներկայիս կը պարզէ հետեւեալ կացութիւնը.—

1) *Խորհրդային ներկայ Հայաստանը իր* 30.000 *քառ. քլմ. տարածութեամբ կը կազմէ Սեւրի Դաշնագրով ճըշդրւած Հայաստանին մօտ մէկ հինգերորդ մասը միայն։ Սեւրի Դաշնագրով սահմանագծուած Հայաստանը պիտի ունենար* 160.000 *քառ. քլմ. տարածութիւն։*

2) *Հայ ազգին կէսէն պակասը, մօտ* 3.000.000 *հայեր կ'ապրին իրենց հայրենիքին մէջ, իսկ մնացեալ մասը՝ Հայաստանի սահմաններէն դուրս։*

3) *Թուրքիոյ կողմէ հայ ազգին դէմ ծրագրուած ու գործադրուած ցեղասպանութիւնը չէ դատապարտուած մինչեւ հիմա ու արդարութիւն չէ եղած հայ ժողովուրդին։ Ցեղասպանութիւնը կը շարունակուի տակաւին անուղղակի կերպով, քանի որ հայ ժողովուրդին կէսէն աւելին հայրենահան եղած է ու սփիւռքի մէջ իր ազգութիւնը կորսնցնելու վտանգին տակ կը գտնուի։*

Որով, Հայ Դատին լուծումը կարելի է խտացնել հետեւեալ երեք կէտերուն մէջ.—

1) *Ամբողջական Հայաստանի ստեղծում՝ Արեւելեան եւ Արեւմտեան Հայաստանի հողամասերուն միացումով։*

2) *Սփիւռքի հայրենազուրկ հայութեան վերադարձը ու համախմբումը՝ իր հայրենի ամբողջական հողերուն վրայ։*

3) *Ազատ ու Անկախ Հայաստանի կերտում, ինչ որ արդար իրաւունքն է հայ ժողովուրդին։*

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Հայ ժողովուրդի վերջին 100 – 150 *տարիներու պատմութիւնը լեցուն եղաւ աննախընթաց դժբախտութիւններու, ինչպէս նաեւ հպարտութեան ու փառքի շրջաններով։*

1850*–ական թուականներու մտաւոր զարթօնքին յաջորդեց հայկական յեղափոխութեան ծնունդը, երբ հայ*

ժողովուրդը նետուեցաւ ազատագրական պայքարի մէջ ու հերոսական իր ամէնափայլուն էջերը արձանագրեց։

1895 – 1896 թուականներու Համիտեան ջարդերը, 1908–ի Թրքական սահմանադրութեան հռչակումը ու անոր պատճառած յուսախաբութիւնը՝ Ատանայի կոտորածով, 1915 – 1916–ի Երիտասարդ Թուրքերու պետութեան ծրագրած ու կազմակերպած Ցեղասպանութիւնն ու յաջորդող տեղահանութիւնները՝ նահատակութեան եւ թշուառութեան ահաւոր կացութիւն մը ստեղծեցին հայ ժողովուրդին համար, որ սակայն կրցաւ այդ խաչելութենէն յարութիւն առնել՝ 1918 թուականի Մայիսի 28–ին, ըստեղծելով անկախ ու ազատ Հայաստան, որ թէեւ 2 տարուան կեանք ունեցաւ միայն, բայց եւ այնպէս այսօրուան ծաղկող ու վերածնուող հայրենիքին հիմերը հաստատեց։ Նոյն այդ անկախ Հայաստանն էր, որ Սեւրի Միջազգային Դաշնագրով ապահովեց Միացեալ Հայաստանի մեր նպատակին ու արդար իրաւունքին նուիրագործումը։

1923–ին, Սեւրի Դաշնագիրը վերանայելու համար ԼՈՋԱՆԻ մէջ (Զուիցերիա), գումարուեցաւ միջազգային նոր ժողով մը, որուն ներկայացուցիչ չունեցան հայերը, քանի որ անկախ Հայաստանի գոյութեան վերջ տրուած էր այդ թուականին։ Հոն ստորագրուեցաւ նոր համաձայնագիր մը, որ ծանօթ է Լոզանի Դաշնագիր անունով։ Այդ համաձայնագրով պետութիւնները իրենց շահերուն համար թաղեցին Հայկական Հարցը։

Լոզանը ժողով մը ըլլալէ աւելի շուկայ մը եղաւ, ուր, հայոց թափած այդքան արիւնը եւ թշուառութիւնը սակարկուեցաւ արաբական քարիւղին հետ։ Թուրքերը անգլիացիներուն տուին Մուսուլի քարիւղի հորերը եւ ատոր փոխարէն Հայկական Հարցը նոյնիսկ չյիշատակուեցաւ այդ ժողովին։

Սակայն ազգերու ապագան անիրաւ դաշնագրերով չէ որ կը ճշդուի, այլ կը կերտուի իր զաւակներուն զոհաբերութեամբ, ի հարկին, նա՛եւ արիւնով։

Ազգերուն համար ժամանակ գոյութիւն չունի։ Անոնք կ'ապրին ու կը ստեղծագործեն յաւերժութեան համար։ Ներկայի դժուար օրերուն անպայման պիտի յաջորդեն փայլուն օրեր, քանի որ մեր պատանի ու երիտասարդ սերունդները անյուսահատ կերպով պիտի պայքարին, որ-

պէսզի հայ ժողովուրդի իրաւունքները վերականգնին։ Աշխարհի մէջ չկան մեծ կամ փոքր ազգեր, այլ կան ու գոյութեան իրաւունք ունին միայն պայքարող ազգերը։ Հայ ազգը իր պատմութեան բովանդակ տեւողութեան գիտցած է պայքարիլ ու պայքարով յաղթել բոլոր դժուարութիւններուն ու փորձանքներուն։

Մեծ Եղեռնի գլխաւոր կազմակերպիչը՝ Թալէաթ յայտարարած էր, թէ ինք այնպիսի հարուած մը պիտի տայ հայ ժողովուրդին ու Հայկական Հարցին, որ յիսուն տարի ետք «հայ» անունը յիշող չգտնուի աշխարհի մէջ։

Մենք տեսանք սակայն, թէ հայ ժողովուրդի զաւակները Եղեռնի յիսնամեակին ինչպէս ոտքի կանգնեցան ու համահայկական նոր պայքարին ձեռնարկեցին։ Այդ պայքարը պիտի ծաւալի ու զօրանայ՝ մինչեւ վերջնական յաղթանակ։

ՈՒՇԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

Ջերմօրէն կը խնդրուի հետեւեալ վրիպակները սրբագրել ի յառաջագունէ.—

Վ Ր Ի Պ Ա Կ

Էջ 1.– *Վերնագրին թուականը ընել* (1080 – 1095)։

Էջ 7.– *Վերնագրին թուականը ընել* (1095 – 1100)։

Էջ 10.– *Վերնագրին թուականը ընել* (1129 – 1137)։

Էջ 12.– *Խորագրին վերադառնայ բառը պիտի ըլլայ*

Վերատիրացայ։

Էջ 59.– *Վարէն վեր* 3*-րդ տողի երկրորդ գիրը ընել* ը։

Էջ 95.– *Վերէն երկրորդ տող* 6*-րդ բառը պիտի ըլլայ՝* կայ։

ՆԻՒԹԵՐՈՒ ՑԱՆԿ

Ա. դաս	Կիլիկիոյ իշխանապետութեան հիմնադրութիւնը	1 – 6
Բ. դաս	Ռուբէն Առաջինի յաջորդները	7 – 11
Գ. դաս	Կիլիկիա կը վերատիրանայ իր անկախութեան	12 – 17
Դ. դաս	Լեւոն Մեծագործ	18 – 22
Ե. դաս	Հեթումեան հարստութիւնը եւ մոնկոլներու հետ դաշնակցութիւն	23 – 28
Զ. դաս	Հեթումի յաջորդները	29 – 34
Է. դաս	Հայկական քաղաքակրթութիւնը Կիլիկեան շրջանին	35 – 38
★	Կարեւոր թուականներ հայոց պատմութենէն	39
Ը. դաս	Հայաստանի վրայ սելճուքեան եւ թաթարական արշաւանքներ	40 – 43
Թ. դաս	Օսմանեան թուրքերը	44 – 48
Ժ. դաս	Թուրք - պարսկական պատերազմներ Հայաստանի տիրապետութեան համար	49 – 52
ԺԱ. դաս	Հայ ազատագրական առաջին շարժումը	53 – 57
ԺԲ. դաս	Մշակոյթ եւ արուեստ	58 – 67
ԺԳ. դաս	Ռուսիա քաղաքական բեմին վրայ	68 – 73
ԺԴ. դաս	Հայերու մտաւոր Զարթօնքը (Ռուս իշխանութեան տակ)	74 – 80
ԺԵ. դաս	Հայերու մտաւոր Զարթօնքը (Թրքական տիրապետութեան տակ)	81 – 88
ԺԶ. դաս	Ինչպէս կարելի է բացատրել արեւելեան հարցը	89 – 93
ԺԷ. դաս	Պերլինի վեհաժողովը	93 – 99

ԺՀ. դաս	Հայկական Յեղափոխութիւնը	100 – 107
ԺԹ. դաս	Համիտեան ջարդերը եւ հայ ժողովուրդի զինեալ գործողութիւնները	108 – 117
Ի. դաս	Ազգային հերոսներ	118 – 136
ԻԱ. դաս	Մեծ Եղեռնը (1915 – 1916)	137 – 149
ԻԲ. դաս	Հերոսական դիմադրութիւններ Մեծ Եղեռնի օրերուն	150 – 157
ԻԳ. դաս	Հայաստանի Անկախութիւնը	158 – 170
ԻԴ. դաս	Խորհրդային Հայաստան	171 – 180
ԻԵ. դաս	Սփիւռքահայութիւնը	181 – 190
ԻԶ. դաս	Հայ Դատ - վերջաբան	191 – 193

ՎԵՐՋ